

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LVIII. ÉVFOLYAM • 2017 • 3. SZÁM

TARTALOM

TANULMÁNY

FEKETE BALÁZS – RÓBERT PÉTER Magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban	3
SZABADOS TAMÁS A tagállamok közötti beruházásvédelmi egyezmények az uniós jogban	17
VEREBICS JÁNOS A szovjet polgári jog és hatása az alakulóban lévő magyar civilisztikára, 1948–1951	45
ZACCARIA MÁRTON LEÓ Szociálisan védett vagy gazdaságilag veszélyeztetett? Munkavállalói alapjogok az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatában	73
ZSUGYÓ VIRÁG Az alkotmányellenes alkotmánymódosítás egyes elméleti kérdései az alkotmányosság tükrében	99
RECENZÍÓ	
KEVEVÁRI ISTVÁN Hegy Szabolcs – Vinnai Edina – Zódi Zsolt (szerk.): Orbis Iuris. Ünnepi tanulmánykötet Szabó Miklós 65. születésnapjára	123
KÖNCZÖL MIKLÓS Ficsor Krisztina: Formalizmus a bírói gyakorlatban. A formalista bírói érvelés jogelméleti alapjai	128
SCHWEITZER GÁBOR Pribula László (szerk.): A jogalkalmazás vitatott területei – Vallásszabadság és egyházjog	131
SPINDLER ZSOLT Bódig Mátyás – Zódi Zsolt (szerk.): A jogtudomány helye, szerepe és haszna	142
VADÁSZ VANDA Somssich Réka: Egységes jog – egységes értelmezés? Az uniós jog értelmezése a tagállami bíróságok szintjén	146

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Balogh Elemér, Erdő Péter, Farkas Ákos, Hamza Gábor,
Harmathy Attila, Kecskés László, Kiss György, Korinek László,
Lamm Vanda, Lévyayné Fazekas Judit, Menyhárd Attila, Sólyom László,
Szabó István, Szikora Veronika, Törő Csaba Attila, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő

Jakab András

Felelős szerkesztő

Ganczer Mónika

Recenzió-szerkesztő

Fekete Balázs

Szerkesztőségi tagok

Gajdusчек György, Hollán Miklós, Pap András László,
Sulyok Gábor, Varju Márton

Szerkesztőség címe

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

1453 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 224-6700 /5100

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja

Előfizethető és példányonként megvásárolható

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: ajttan@tk.mta.hu

Kiadja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olvasszerkesztő: Mészáros Katalin

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Tomcsányi Péter

HU ISSN 0002-564X

FEKETE BALÁZS* – RÓBERT PÉTER**

MAGYAR JOGI ATTITÜDÖK TIPIZÁLÁSA NEMZETKÖZI KONTEXTUSBAN

E tanulmány nemzetközi eredmények kontextusában elemzi a magyar lakosság jogi attitűdjeit. Kiindulópontja James L. Gibson és Gregory A. Caldeira 1996-ban megjelent tanulmánya, mely az akkori Európai Gazdasági Közösség tagállamaiban végzett átfogó Eurobarometer-kutatás alapján elemezte a Nyugat-Európára jellemző általános jogi attitűdöket. Egy 2015-ben végzett nagymintás adatfelvétel során Magyarországon is lekérdezték Gibson és Caldeira kérdéseit. A tanulmány ezeket az eredményeket bemutatva helyezi összehasonlító kontextusba a magyar jogi attitűdöket. A magyar lakosság jogi attitűdjei a korábbi kutatási eredményektől eltérően egy négy faktorból álló struktúrában mutathatók be megfelelően, mely azt jelzi, hogy a kiszámíthatóság és a paternalizmus igénye erősebb a magyar attitűdökben, míg az egyéni szabadság értékelése alacsonyabb szintű – és ezek az eltérések a jogi értékek strukturáltságát is befolyásolják. Összességében azonban az eredmények nem mutatnak alapvető eltérést a nyugati jellemzőktől, különös tekintettel arra a tényre, hogy a nyugati eredmények is további alcsoportokba rendezhetőek, azaz nem létezik egy homogén európai jogtudat-minta.

1. A NEMZETKÖZI KITEKINTÉS SZÜKSÉGESSÉGE

A nemzeti jogi kultúra szintje, mely a legtöbb empirikus adatfelvétel és kutatás magától értetődő egysége, a joggal kapcsolatos attitűdök kutatásának legalapvetőbb dimenziója. Ez a szint nyilvánvalóan alapvető fontosságú, ugyanakkor mégsem válhat kizárólagossá, a hazai adatok nemzetközi viszonyrendszerbe helyezése további lényeges problémákra irányíthatja rá a figyelmet, és így gazdagíthatja az adatokból kirajzolódó következtetéseket.

2015-ös empirikus adatfelvételünk egyik kifejezett célja az volt, hogy nemzetközi viszonylatban is összehasonlítható adatokhoz jussunk. Véleményünk szerint a magyar jogi kultúra ismeretét¹ jelentősen bővítheti az, ha képet kapunk arról,

* Tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.

E-mail: fekete.balazs@tk.mta.hu.

** Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, 9022 Győr, Liszt Ferenc út 42; programvezető kutató, TÁRKI Zrt, 1112 Budapest, Budaörsi út 45.

E-mail: probert@sze.hu.

¹ Az utóbbi évtizedek kutatásairól összefoglalóan lásd GAJDUSCHER György: „Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 55–80; a legújabb kutatások eredményeiről pl. BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” in HUNYADI György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem* (Budapest:

hogy a hazai jogi attitűdök hogyan viszonyulnak más országok hasonló attitűdjeihez, illetve az azokból kirajzolódó nemzetközi trendekhez. Áttekintve a szakirodalmat, egy 1996-ban megjelent tanulmány tűnt mind tartalmi, mind módszertani szempontból a legmegfelelőbb kiindulópontnak. E tanulmány egy amerikai szerzőpáros, James L. Gibson és Gregory A. Caldeira eredményeit foglalja össze. Fő célkitűzése, hogy empirikus adatok elemzése alapján betekintést nyújtson az európai jogi kultúrákat meghatározó jogi attitűdök összefüggéseibe – ez alatt az 1992-ben 12 tagállamból álló Európai Közösséget értve.²

2. A GIBSON–CALDEIRA-KUTATÁS ALAPÁLLÍTÁSAI

Az egyik fő amellől szóló érv, hogy e tanulmány eredményeit felhasználjuk a hazai eredmények nemzetközi összehasonlításban történő értelmezéséhez és elemzéséhez a Gibson–Caldeira-tanulmány módszertani kidolgozottsága. E módszertani megalapozottság azért lényeges, mert tisztában vagyunk azzal, hogy a jogi kultúra fogalma mögött nem áll tudományos konszenzus; az adott kutatás szempontjai és céljai szerint e kifejezés több plauzibilis jelentést is felvehet és ezek elhatárolása nem minden esetben könnyű feladat.³ Úgy véljük, hogy a jogi kultúra fogalmi bizonytalanságai miatt csak a szigorú módszertani alapfelvetések következetes érvényesítése mellett lehet a témát valóban tudományos igénnyel kutatni.⁴

Gibson és Caldeira kiindulópontja szerint a jogi kultúra – más értelmezési dimenziók mellett – megközelíthető a joggal kapcsolatos társadalmi attitűdök összességéként is, melyekben kulcsszerepet játszanak a joghoz kapcsolódó értékek.⁵ A joghoz kapcsolódó értékek több szinten jelennek meg: (1) a jogtudat mint az joggal kapcsolatos attitűdök foglalatja, (2) a jogi kultúra értékei, (3) a jogi gondolkodásra hatást gyakorló általános kulturális értékek. A kutatás további szűkítése, illet-

ELTE Eötvös Kiadó 2015) 141–159; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1. 11–28; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése” *Pro Futuro* 2015/2. 71–95; GAJDUSCHEK György: „Miért engedelmessékednek az emberek a dohányzást tiltó jognak?” *Jogtudományi Közlemény* 2016/1. 19–30; RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: „Ki ellen nyerne meg Ön egy pert? Attitűdök jogról, bizalomról rétegződési szempontból” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 81–97.

² James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: „The Legal Cultures of Europe” *Law and Society Review* 1996. 55–85. A kilencvenes évek nemzetközi szakirodalmában részben hasonló, de jóval szűkebb keretek között – Hollandia és Németország egy-egy szomszédos tartománya – elvégzett, attitűdvizsgálatot is magában foglaló kutatás volt Erhard Blankenburg munkája, mely azonban esetünkben nem tűnt felhasználhatónak. Erhard BLANKENBURG: „Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany” *The American Journal of Comparative Law* 1998/1. 1–41.

³ A vonatkozó fogalomhasználat áttekintéséhez lásd Susan S. SILBEY: „Legal Culture and Legal Consciousness” in *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences* (New York: Elsevier 2001) 8623–8629.

⁴ Vö. FEKETE Balázs: „A kortárs 'jogi kultúra' fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 52–53.

⁵ GIBSON–CALDEIRA (2. l.) 58–59.

ve módszertani pontosítása érdekében a szerzők jelzik, hogy vizsgálatuk kizárólag a jogi kultúra értékeire és az azokra alapuló joggal kapcsolatos attitűdökre terjedtek ki. Három ilyen értéket azonosítanak hipotézisszerűen: (1) az egyéni szabadság (és annak társadalmi támogatása), (2) a jogállam (és annak társadalmi támogatottsága), (3) a jog semlegessége (és annak társadalmi percepciója).⁶ Összegezve, Gibson és Caldeira kutatásának legáltalánosabb célja az „átlagpolgároknak” a jog természetével és működésével szembeni elvárásainak az előbbi hipotézisből kiindulva és a fenti módszertani megszorítások között.⁷ Ezt három kutatási kérdés alapján kívánták elvégezni: (1) a különféle joghoz kapcsolódó értékek helyzete a nyugat-európai közgondolkodásban, (2) az ezek közötti kapcsolatok intenzitása, és (3) azok esetleges koherens mintázatai.⁸

2.1. A KUTATÁS EMPIRIKUS ALAPJAI

A kutatás egy 1992-ben végzett rendszeres féléves Eurobarometer omnibusz felméréssel indult (Eurobarometer 38.0), melybe a szerzők megrendelése alapján több kérdést is beillesztettek az Európai Bíróságról. Majd e felmérés válaszadóinak egyes csoportjait 1993 őszén újra megkeresték telefonon, és immár részletesebb interjút készítettek velük a kutatás nyolc attitűdkérdése alapján. Írországbán, Portugáliában és Kelet-Németországban a kérdéseket személyes beszélgetések során tették fel, mert úgy vélték, hogy a telefonos megkeresés jelentősen torzítathatja a mintát a telefonvonalak akkori relatív alacsony száma miatt. Dániában jogi okok miatt egy új mintával dolgoztak, a szabályozás ugyanis nem tette lehetővé az újrakérdésezést.⁹

A telefonos vagy személyes beszélgetések során a válaszadóknak a lenti nyolc állítással kapcsolatban kellett megfogalmazniuk álláspontjukat egy ötfokozatú skála segítségével (teljes mértékben egyetért; inkább egyetért; egyet is ért, meg nem is; inkább nem ért egyet; egyáltalán nem ért egyet).

1. Nem kell engedelmeskedni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.

2. Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint a jogi megoldásra várni.

3. Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapják el.

4. A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.

⁶ Részletesen GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 59–61.

⁷ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 59.

⁸ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 62.

⁹ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 62. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezzük: az eredeti kutatás esetében is felvethető, hogy a nemzetek közötti különbségekre vonatkozó eredmények milyen mértékben adódnak az adatfelvételi módszertan eltéréseiből.

5. *Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.*

6. *A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékeinek kell alapulnia.*

7. *A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.*

8. *Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.*¹⁰

A szerzők a fenti nyolc kérdést nem esetlegesen választották ki, hanem azzal a kifejezett céllal, hogy megjelenítsék a hipotézisként megfogalmazott jogi értékeket. Ezek alapján Gibson és Caldeira feltételezése szerint az első három kérdés a jogállamisággal kapcsolatos attitűdökre kérdez rá, a második három a jog semlegességéhez kapcsolódó attitűdökre (e dimenziót a szerzők találóan, ám a magyar szaknyelv számára nehezen értelmezhetően jogi „elidegenedésnek” – *legal alienation* – nevezik),¹¹ az utolsó két kérdés pedig az egyéni szabadsághoz való viszonyulást mutatja.

Módszertani szempontból fontos, hogy a kutatás során külön adatokat vettek fel a volt Nyugat- és Kelet-Németországban, mivel úgy vélték, hogy a politikai egyesítés nem eredményezhette ilyen rövid időszak alatt (1991-et követően) a joggal kapcsolatos attitűdök egységesülését. A hazai eredmények szempontjából ez a megkülönböztetés kiemelkedő jelentőségű, hiszen lehetővé teszi, hogy azokat ne csak a nyugati országok, hanem egy volt szocialista ország hasonló adataival is összevethessük.

2.2. A FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSOK

A tanulmány kutatásunk szempontjából fontos eredményeit három csomópontba rendezhetjük. Közhelyszerűnek hangzik, mégis fontos kiemelni: az adatok meggyőzően igazolják azt, hogy jelentős eltérések vannak az egyes nyugat- és dél-európai

¹⁰ Eredeti megfogalmazásban: 1. It is not necessary to obey a law you consider unjust. 2. Sometimes it might be better to ignore law and solve problems immediately rather than wait for a legal solution. 3. If you don't particularly agree with law it is all right to break it if you are careful not to get caught. 4. It is rare that law is on my side; usually, I find laws to be restrictive and against my interest. 5. My interests are rarely represented in law, usually law reflects the views of those who want to control me. 6. The ultimate basis of law should be the values of the people, not the values of the dominant political, economic and social powers. 7. Society shouldn't have to put up with those who have ideas that are extremely different from the majority. 8. It is better to live in an orderly society than to allow people too much freedom that they can become disruptive. (Módszertani megjegyzés: a kérdéseket a magyar nyelv általános szabályait figyelembe véve és azt szem előtt tartva fordítottuk, hogy a kérdezést megkönnyítsük. Ebben értékes segítséget kaptunk az adatfelvételt végző cég munkatársától.) GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 63–65.

¹¹ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 65. A semlegesség talán neutrálisabb kifejezés, de a kijelentések szövegét tekintve az elidegenedés kifejezés is relevánsnak tekinthető.

országok társadalmainak jogi attitűdjei között.¹² A joggal kapcsolatos statisztikailag mérhető attitűdök szintjén tehát nem létezik valamiféle egységes és ideális „európai” jogi kultúra. A komolyabb eltérések miatt így a magyarázatok plauzibilis kéréte továbbra is a nemzeti szint marad. Mindhárom attitűdcsoportban – jogállamiság, a jog semlegessége, egyéni szabadság – különféle skálákat lehet képezni az adatok segítségével az egyes országok között, melyek végpontjaiban már jelentős eltéréseket láthatunk. Ha például a jogállamisággal kapcsolatos attitűdök megfelelő fokmérőjének tekintjük a harmadik kérdést – ami arra a cinikus attitűdre kérdez rá, hogy meg lehet-e szegni a jogot akkor, ha valószínűsíthető, hogy nem kapnak el és büntetnek meg ezért –, akkor azt láthatjuk, hogy ebből a szempontból Nagy-Britannia lakosai a leginkább jogtisztelők, a „legjogkövetőbbek”, míg a legelnézőbbek Luxemburg, Portugália és Görögország polgárai.¹³ Hasonló skálák képezhetők a másik két attitűdcsoport, a jog semlegessége és az egyéni szabadság értékelése kapcsán is.

Az előbbieken alapján – kiegészítve az összetartozó kérdésekre vonatkozó átlagokkal, faktorelemzéssel és az egyes értékek közötti korrelációs számításokkal – a szerzők a vizsgált országokat három csoportba sorolják, mely alapján a fenti jogi attitűdök három mintázatát azonosítják. Az egyik oldalon áll a görög, a belga, a luxemburgi, a portugál és a kelet-német jogi kultúra, amelyekben a jogállam tisztelete nem erős, az egyéni szabadságot kevésbé értékelik, és a jog semlegességének percepciója is gyenge.¹⁴ Ezzel szemben Dánia, Hollandia, a volt Nyugat-Németország és Nagy-Britannia jogi kultúráját az egyéni szabadság fontossága, a jogállam kifejezett támogatása, és a jog elnyomó jellegének elutasítása jellemzi.¹⁵ E két markáns és jól azonosítható mintázat mellett megfigyelhető egy harmadik, kevésbé szembetűnő mintázat is, mely a spanyol, az olasz, a francia és az ír jogi kultúráját jellemzi, és az előbbi attitűdök keveredése határozza meg.¹⁶

A szerzők ezenfelül külön kiemelik a nyugati és a keleti német jogi kultúra közötti kontrasztot, tekintettel arra, hogy az ország keleti részében élők attitűdjei markánsan eltérnek a nyugati lakosokétól: kevésbé támogatják a jogállamot, a jogot kevésbé látják semlegesnek, és az egyéni szabadságot is kevésbé értékelik.¹⁷ A tanulmány szerzői a különbség megállapításán túl nem próbálják meg annak okait is feltárni; a kelet-német területek szocialista múltja és annak kulturális öröksége azonban minden bizonnyal fontos szerepet játszott e különbség kialakulásában. Éppen ennek fényében különösen érdekesek a magyar eredmények, lévén Magyarország szintén egy volt szocialista ország, vagyis elképzelhető, hogy a hazai jogi attitűdök hasonlóak lesznek a kilencvenes évek elejének kelet-német attitűdjeihez; ugyanakkor ez a szocialista múlt napjainkra sokkal távolibb, mint a Gibson–Caldeira-kutatás idejében volt. Az a tény tehát, hogy a magyar kutatás időben távolabb áll a szocialista politikai rendszer összeomlásától, magyarázatul szolgálhatna abban az eset-

¹² GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 63.

¹³ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 63.

¹⁴ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

¹⁵ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

¹⁶ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

¹⁷ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

ben, ha a hazai jogi attitűdök esetében nem mutatkozna olyan éles „kelet-nyugati” különbség, mint amit Gibson és Caldeira mutatott ki a két német minta esetében. Ha viszont markáns eltérést találunk, méghozzá olyan jelleggel, amit összefüggésbe hozhatunk Magyarország szocialista múltjával, akkor komoly bizonyítékot találunk arra, hogy a joggal kapcsolatos gondolkodásban, a jogi kultúrában a hosszú távú mintázatok és a történeti örökség jelentős szerepet játszanak.

Utolsóként azt is meg kell említeni, hogy a joggal kapcsolatos attitűdök lehetséges magyarázó változói (iskolai végzettség, társadalmi osztály, nem, kor, vallás) közül egyedül az iskolai végzettséggel tudtak a kutatók statisztikailag szignifikáns összefüggést megállapítani, és ezt is csupán a vizsgált országok kétharmadában (Belgiumban, Dániában, Írországban és Luxemburgban nem).¹⁸ E szocio-demográfiai magyarázó változó alapján arra következtethetünk, hogy a magasabb végzettségűek jobban támogatják a jogállamot, jobban értékelik az egyéni szabadságot, és jobban hisznek a jog semlegességében.¹⁹ A többi magyarázó változó tekintetében Gibson és Caldeira nem tudott érdemi következtetést levonni a jogi attitűdökkel kapcsolatban.

2.3. A KUTATÁS KRITIKÁI

Természetesen e kutatás is több ponton megalapozottan kritizálható. Elsőként rá kell mutatni arra, hogy noha a kutatás alapsokasága 3667 válaszadó, az egyes országok vonatkozásában csak alacsony (191 és 313 közötti) elemszámokkal találkozhatunk. Az országonkénti elemszámok emellett nem minden esetben követik a lakosságarányokat, sőt egyes esetekben kifejezetten aránytalanok. Például Luxemburgban 197 lakost kérdeztek meg, míg a sokkal nagyobb lakosságszámú Németország nyugati részében mindössze 191-et.²⁰ Másodsor, a tanulmány egyik fő eredményét képező faktorelemzés is joggal bírálható, tekintve hogy a háromból két faktor (a jogi elidegenedés és a szabadság értékelése) esetében egy-egy elem értéke igen alacsony súllyal van jelen (0,21 és 0,24). Ezt a szerzők is érzékelik, de úgy érvelnek, hogy ennek ellenére a faktorelemzés alátámasztja a következtetéseiket.²¹ Véleményünk szerint a faktorelemzés esetében a szerzők túlzottan is ragaszkodtak ahhoz a kiinduló hipotézisükhöz, hogy a jogi kultúra három értékből – jogállamiság, jogi elidegenedés és egyéni szabadság – tevődik össze, és erre vezethető vissza, hogy az említett statisztikai fenntartás ellenére egy három faktorból álló, a választott kiindulópontjukkal egybevágó struktúrát (megmagyarázott variancia: 57,6%) fogadtak el és használtak a modellezéshez.

¹⁸ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 72.

¹⁹ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 71.

²⁰ Megjegyezzük, hogy az alacsony elemszám magyarázattal szolgálhat arra, hogy a szerzők miért nem találtak erősebb kapcsolatot a jogi attitűdök és a válaszolók társadalmi jellemzői között.

²¹ Mint írják: „Though some of the loadings of the items are unusually low (eg., LA2 and LIB1), generally the factor analysis supports the operationalization of the concepts.” (Noha egyes faktorelemek szokatlanul alacsonyak (pl. LA2 és LIB1) a faktorelemzés általánosságban támogatja a fogalmak operacionalizálását.) GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 67.

E nyilvánvaló problémák ellenére összességében úgy véljük, hogy az eredmények jól használhatók a magyar jogi kultúra egyes dimenzióinak nemzetközi összefüggések közé helyezéséhez és jobb, összehasonlító szempontú megértéséhez. A fenti problémákat pedig a kutatás előnyére igyekeztünk „fordítani”, amennyiben egyrészt jelentősen nagyobb elemszámmal (közel 1000 fős mintával) dolgoztunk, s így eredményeink statisztikai értelemben megbízhatóbbak lettek; másrészt a faktorelemzés során szabadabban kezeltük a kiinduló hipotézist, nem ragaszkodtunk a három faktorból álló szerkezet rekonstruálására, hanem inkább a statisztikai pontosságra törekedtünk.

3. A JOGGAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK LEÍRÓ BEMUTATÁSA

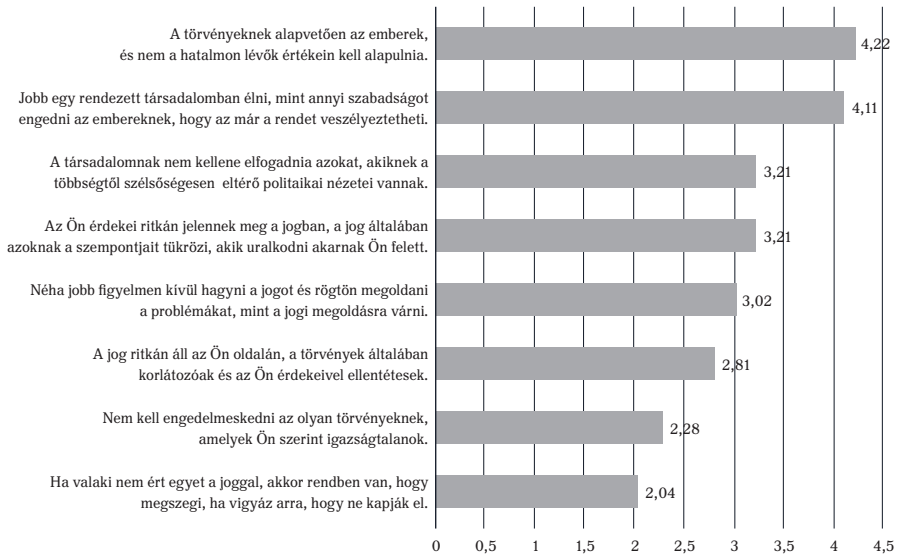
Elemzésünk első lépéseként átfogó képet mutatunk arról, hogyan gondolkodnak a magyar válaszadók arról a nyolc kérdésről, amelyeket a nemzetközi kutatást követve saját hazai adatfelvételünkben is feltettünk.²² Mint korábban kifejtettük, a nyolc állítással kapcsolatban a válaszadók a véleményüket egy ötfokozatú skála segítségével fejezhették ki, ahol az 5-ös érték jelentette, hogy valaki teljesen egyetért, míg az 1-es érték azt, hogy egyáltalán nem ért egyet az adott kijelentéssel. Az egyes kérdések esetében a skála 1 és 5 közötti átlagát számítottuk ki. Minél magasabb ennek az értéke, annál nagyobb a vonatkozó állítással való egyetértés mértéke. Az eredmények az 1. ábrán szerepelnek.

A kapott adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a lakosság elsősorban két jogi vonatkozású állítással ért egyet. Az egyik szerint a törvényeknek és a jognak általában az embereket, és nem a hatalmat kell szolgálniuk. Ebben a kérdésben a válaszolók több mint fele teljesen egyetértett, s további egynegyed is inkább támogatta azt, ami együttesen közel 80 százalékos többség, akik ily módon egy nagyon határozott *demokratikus elvárás*t fogalmaztak meg általában a joggal szemben. Ettől viszont csak alig maradt el egy másik, a válaszadók háromnegyede által vallott kijelentés támogatottsága (45 százalék teljes mértékben, 31 százalék inkább egyetértett), amely egy egészen másfajta szemléletet, nevezetesen egy *rendpárti* attitűdöt tükröz („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”).

Van másfelől két állítás, amelyeknek nagyon alacsony a támogatottsága a magyar lakosság körében. Ez a két kérdés a jogkövető magatartást kérdőjelezi meg, két eltérő legitimitációt kínálva fel arra, hogy valaki ne tartsa be a törvényeket. A cinikusabb megfogalmazás szerint csak arra kell vigyázni, hogy az illető „le ne bukjon”, ha törvényt szeg; ezzel a kérdéssel a válaszolók 45 százaléka egyáltalán nem értett egyet, s mindössze 15 százalék volt az egyetértők aránya. A másik állítás az igazságtalan törvény betartása alól mentette fel a polgárokat, s így már csak minden harmadik válaszoló utasította el a törvények ilyen alapon való be nem

²² Az empirikus adatfelvétel a hivatkozott OTKA 105552 számú kutatás keretében készült, országosan reprezentatív 1000 fős véletlen mintán, sztenderd kérdőíves módszerrel, személyes lekérdezéssel.

1. ábra. A jogra vonatkozó véleményekkel való egyetértés mértéke
(A kérdezettek véleménye 5 fokú skálán mérve)

tartását. Majd minden ötödik kérdezett (18 százalék) viszont teljesen vagy részben egyetértett azzal, hogy az igazságtalan törvényeknek nem kell engedelmeskedni. E két kérdés alapján úgy tűnik, hogy a *jogkövetés normája* erős elvárás Magyarországon, vagy legalábbis egy közvélemény-kutatás során a jelentős többség úgy gondolja, hogy ezt a választ „illik” az ilyen kérdésekre adnia.

Összevetve a fenti eredményt azzal, amit Gibson–Caldeira állapított meg Kelet-Németország esetében több mint két évtizede, rövidebb a berlini fal leomlása után, az optimista interpretáció úgy hangozhatna, hogy nálunk már kialakult egy nyugati normákat követő jogi attitűd e tekintetben. A kevésbé optimista értelmezés szerint pedig legalább annyit elmondhatunk, hogy két és fél évtizeddel a rendszerváltás után a magyar lakosság többsége legalább már azt tudja, mi lenne a megfelelő jogi magatartás.

Az egyetértés, illetve elutasítás két pólusán elhelyezkedő két-két kérdés között a többi négy kijelentés esetében inkább az egyetértés a jellemző. Az egyik ilyen állítással például, miszerint „a társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak”, több mint 40 százalék teljesen vagy részben egyetért. Gibson és Caldeira szerint ez a nézet a rendpárti kijelentéshez hasonlóan, amelynek – mint láttuk – szintén erős a támogatottsága Magyarországon, az *egyéni szabadság* fontosságát kérdőjelezi meg. Úgy látszik tehát, hogy ebben a vonatkozásban a mai magyar eredmények közel kerülnek a 20 évvel ezelőtti kelet-német attitűdökhöz, ahol a válaszadók szintén kevésbé tartották fontosnak az egyéni szabadságot, mint a nyugati polgári társadalmakban.

3.1. A FAKTORELEMZÉS EREDMÉNYEI A MAGYAR ADATOKON

Mint láttuk, a Gibson–Caldeira-kutatás egyik központi eredménye, hogy a nyolc kérdésre adott válaszok szórását (különbségeit) három faktor segítségével vissza tudják vezetni a kiindulópontnak tekintett három jogi értékre. A kutatás bemutatása során már jeleztük, hogy e faktorelemzés két kérdés nagyon alacsony faktorsúlya miatt problémákat vet fel. Épp ezért nem tekintettük célnak, hogy egy három faktorból álló struktúrát hozzunk létre, minthogy a mi elemzésünk nem „fentről lefelé” halad, vagyis nem egy feltételezett konstrukciót kényszerítünk rá az adatokra, hanem „lentől felfelé” épül fel, ami azt jelenti, hogy az adatokból indul ki és jut el a magyar jogi kultúra egy értelmezhető szerkezetéhez.

A magyar adatokon elvégzett feltáró faktorelemzés eredményeképpen egy négy faktorból álló struktúrát kaptunk. Ez a négy faktor összességében megközelítőleg 70 százalékát fedi le az eredeti nyolc kérdésnek. A vonatkozó eredmények a tanulmány végén, a Függelékben található 2. ábrán láthatók. Az ábra alján szerepelnek a korábban leírt kérdések, az alattuk szereplő számok – 953 és 988 közötti értékek – pedig az érvényes válaszadói esetszámokat mutatják; a kutatás 1000 fős mintájából tehát a legrosszabb esetben is csak 47 fő válaszaik estek ki.

A kapott négy faktor közül az első a *jogi elidegenedésre* vonatkozik (ez önmagában 30 százalékot magyaráz), és mint a nyilak jelzik az ábrán, a magyar jogtudatban két állítás felel meg ennek a vélekedésnek („A jog ritkán áll az Ön oldalán...”; „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban...”), amelyek talán valóban egy, a jogtól alapjaiban távolságtartó attitűdöt mutatnak. A második faktort tekintettük a *(semleges) jogállam* gondolati leképeződésének. Amint a nyilak is mutatják, ez a faktor az első három kérdésen alapul, és ez az eredmény pontosan megfelel a Gibson–Caldeira-modell harmadik faktorának, ami a szerzők eredeti tanulmányában a *Rule of Law* nevű faktort alkotta.

A harmadik faktor a *jog kiszámíthatósága* nevet kapta. Itt adunk számot leginkább a magyar jogtudat sajátosságáról, tekintve hogy ez a faktor két olyan kérdésből áll össze, amelyek az eredeti Gibson–Caldeira-modellben máshová tartoztak. Az egyik állítást („A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia”) a nemzetközi kutatás a *legal alienation* attitűdhez sorolta, de ez a megfogalmazás valójában kevésbé távolságtartó és elutasító, mint a másik két kijelentés esetében (4-5. kérdések). A harmadik faktor másik állítása („Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti”) pedig az eredeti tanulmányban a *Szabadság értéke* faktor részét képezte. Ez érthető annyiban, hogy a szöveg kifejezetten utal a szabadság mértékére, de a mondat összességében mégis inkább a kiszámíthatóságra vonatkozó elvárást fejez ki („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”). Ennélfogva ezt az eredményünket is plauzibilisnek tekinthetjük.

A magyar adatok alapján készített modellben így a *Szabadság értéke* faktor pusztán egy kérdésen alapul. Ez az állítás („A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak”) ugyanakkor az eredeti Gibson–Caldeira-modellben meglehetősen alacsony súllyal

(0,24) szerepelt a neki megfelelő faktoron – erre a problémára már utaltunk az eredeti tanulmánnyal kapcsolatban megfogalmazott kritikánkban. Nem alaptalan ezért azt gondolnunk, hogy a nemzetközi kérdőívből átvett kérdések tükrében ez a vélemény valóban markánsan elkülönül a jogról való hazai gondolkodásban.²³

Modellünkről az is elmondható, hogy a faktorsúlyok nagysága hasonló egymáshoz. A 2. ábrán az egyes kérdésekre mutató nyilak melletti legkisebb számok is 0,53 és 0,58. Nincsenek tehát olyan alacsony faktorsúlyok, mint amilyeneket a Gibson–Caldeira-modell esetében kifogásoltunk. Megvizsgáltuk a négy faktor közötti korrelációkat, vagyis hogy mennyire szoros köztük a kapcsolat. Azt kaptuk, hogy az első két faktor (Elidegenedés a jogtól, Semleges jogállam) tartalmilag közelebb áll egymáshoz (a korreláció értéke 0,38), míg a Jog kiszámíthatósága valamivel kevésbé kötődik ezekhez. A Szabadság értéke pedig még inkább elkülönül tudatilag a közvéleményben (a korrelációk itt a másik három faktorialábbal jóval kisebbek: 0,15; 0,17; 0,05).

A nemzetközi kutatáshoz hasonlóan a négy faktorból létrehoztuk egy fő faktort (lásd a 2. ábra tetején), amelyet a jogtudat, a jogi értékek és kultúra kifejeződésének tekintünk. Ebben magasabb súllyal szerepel a Jogtól való elidegenedés és a Semleges jogállam (egyaránt 0,75), és alacsonyabb súllyal bír a Szabadság értéke (0,41). Ez az elemzési lépés azt jelzi, hogy amit ma Magyarországon jogtudatnak vagy jogi kultúrának tekinthetünk, az viszonylag egységesen magában foglalja a jogtól való elidegenedést, a semleges jogállam és – némileg kevésbé – a jog kiszámíthatósága komponenseket, miközben a szabadság értéke érzékelhetően kisebb súllyal van jelen a jogról való közgondolkodásban.

Úgy véljük, hogy az a faktorszerkezeti megoldás, amit a magyar adatokon bemutattunk, statisztikailag megbízhatóbb, mint a Gibson–Caldeira-modell, és sok tekintetben a nyugat-európaihoz hasonló jogtudat-szerkezetet mutat. Ugyanennyire lényegesek azonban a különbségek is. Ezek közül a legfontosabb talán a nyolcadik kérdés esetében mutatkozik meg, amely az EU12-kutatásból kirajzolódó mintázatban az egyéni szabadság faktor egyik elemét képezte, míg hazánkban a kiszámíthatóság faktorban kapott helyet. Ez talán azt jelzi, hogy a biztonság elvárása („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”) és az ezzel kapcsolatos paternalizmus-igény nemcsak erősebb a magyar társadalomban,²⁴ hanem a jogi értékek strukturáltságát is komolyan befolyásolja. Már említettük a másik fontos különbséget, a szabadság alacsonyabb értékelését. A harmadik fontos és hasonlóan plauzibilis különbség végül a nyugati mintázathoz képest az, hogy a magyar adatok estében markánsan különválnak a 4. és az 5. vélemény („A jog ritkán áll az Ön oldalán...”, illetve „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban”). Mindkét állítás tartal-

²³ Az alábbi módszertani érv is ebbe az irányba mutat. Amennyiben egy faktorelemzésben olyan eredmény adódik, hogy egyetlen kérdés szerepel egy faktoron, általában célszerű megvizsgálni, hogy mi történne, ha eggyel kevesebb faktor (a mi esetünkben három) lenne a faktorszerkezetben. Ezt megtettük, de ezzel sem jutottunk más eredményhez, ugyanis a szóban forgó kérdés ebben az esetben is különvált és egy önálló faktorra került.

²⁴ E jelenség szocialista korszakbeli gyökereiről lásd KULCSÁR Kálmán: „A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben” *Társadalomkutatás* 1985/1. 14–16. és SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986) 273–293.

ma negatív, egyfajta elidegenedettséget, kiszolgáltatottságot, egy olyasféle peszsimizmust tükröz, amelyről már korábbi tanulmányunkban is említést tettünk.²⁵

3.2. A TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐKKEK VALÓ ÖSSZEFÜGGÉSEK

A fentebb bemutatott faktorszerkezeti megoldást – ahogyan a Gibson–Caldeira-kutatás is tette – megvizsgáltuk a kérdezettek társadalmi-demográfiai jellemzőinek tükrében. Ehhez a variancia-elemzés (ANOVA) módszerét használtuk. A nemzetközi eredményekhez hasonlóan a jogi kultúra, a jogi értékek nálunk is meglepően kevés eltérést mutatnak; nincs statisztikailag jelentős különbség a nemek, az életkor vagy a lakóhely szerint.²⁶ Szintén a nyugat-európai trendekhez hasonlóan viszont az iskolázottság Magyarországon is szignifikánsan differenciál – Gibson és Caldeira a vizsgált országok kétharmadában mutatott ki szignifikáns összefüggést az attitűdök és az iskolázottság szintje között. Emellett jelentős különbség mutatkozik – és ez már magyar specifikum – a jogtudat egyes aspektusaiban a jövedelem szempontjából is. Az 1. táblázatban részletesen összefoglaljuk ezeket a fontosabb különbségeket.

Érdeemes kiemelni, hogy még az egymással egyébként feltehetően összefüggő és ezért egy irányba mutató iskolázottsági és jövedelmi különbségek sem minden esetben, minden jogi attitűdkérdés szempontból jeleznek szignifikáns összefüggést. A legtisztább képet az első három, a jogállamisággal kapcsolatos attitűdökre rákérdező kérdés esetében kapjuk. A jogállamiság elfogadottsága erősebb a magas végzettségűek között, mint azoknál, akik iskolázatlanabbak, az alacsony jövedelem (illetve iskolázottság, társadalmi státusz) pedig valószínűsíti annak elfogadottságát, hogy a jog adott esetben figyelmen kívül hagyható. Hasonló a helyzet a 4-5. kérdések esetében. A jogtól való elidegenedés kevésbé mutatható ki a magas végzettségűek és a magasabb jövedelműek körében. Ez inkább az iskolázatlanokra jellemző, akiknek a jövedelme és vélhetően a társadalmi státusza is alacsony. Ez az eredmény egyfelől (az 1-3. kérdések vonatkozásában) megerősíthet bennünket abban, hogy a jogkövető magatartás elfogadása esetében valóban egy kettős – optimistább vagy realistább – értelmezésről lehet szó. Vagyis a nyugati normáknak megfelelő jogtisztelő gondolkodásmód Magyarországon inkább a magasabb státuszú válaszadók esetében van jelen, vagy – más irányból megközelítve – az ilyen személyek jobban tudják, hogy mi az „elvárt” válasz az ilyen kérdésekre. Másfelől viszont a társadalmi helyzet (iskolázottság, jövedelem) különbségei alapvetően összefüggnek azzal, hogy valaki milyen mértékben gondolkodik elidegenedett módon a jog szerepéről (4-5. kérdések).

A nemzetközi kutatásból átvett utolsó három kérdés konnotációja ellenben valószínűleg eltér Magyarországon attól, amit ezek a kérdések a nyugati társadalmak

²⁵ Lásd RÓBERT–FEKETE (1. l.).

²⁶ GIBSON–CALDEIRA (2. l.).

tagjai számára vélhetően jelentenek. Egyedül a 6. kérdés esetében látható, hogy az iskolázottabb, magasabb státuszú válaszolók egy demokratikus eszménnyel azonosulnak: a törvényeknek az emberek értékein kell alapulnia. Az utolsó két kérdés pedig valószínűleg olyan értelemben megosztó a magyar társadalomban, hogy a válaszok közötti különbségek nem státusz alapon, képzettség, jövedelem szerint alakulnak. Lehetséges, hogy olyan politikai beállítódások (is) befolyásolják ezeket a jogi attitűdöket, amelyek a liberális vagy konzervatív, illetve bal- vagy jobboldali nézetekhez kapcsolódnak, és ebből következően képviselőik között egyaránt lehetnek jobb vagy rosszabb társadalmi helyzetű polgárok is. Ezeket a kérdéseket tehát érdemes lesz a jövőben még tovább elemezni, arra is tekintettel, hogy éppen e kijelentéseknek esetében a faktorelemzésünkben is jellegzetesen eltérő jogi kultúra képe rajzolódott ki Magyarországon, mint amit a nyugati társadalmakra vonatkozóan Gibson és Caldeira kimutattak.

1. táblázat.

Jogi attitűdök kapcsolata az iskolázottsággal és a jövedelemmel

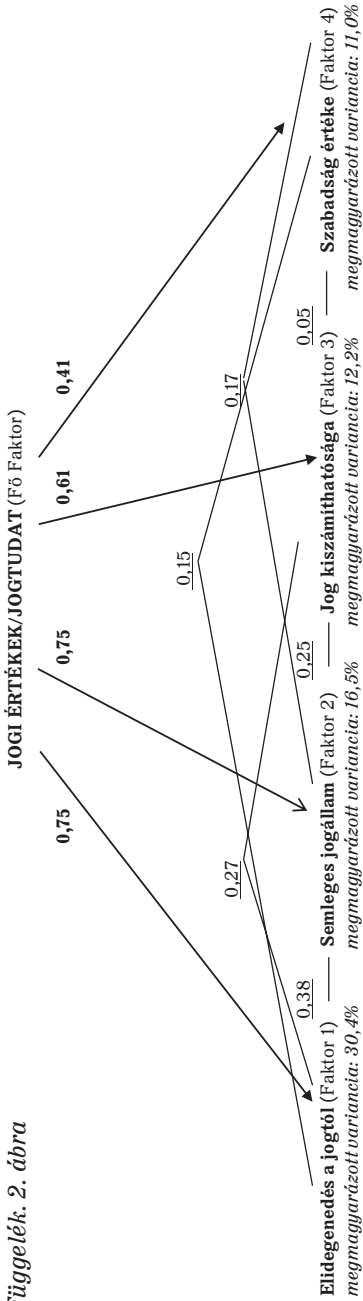
<i>Kérdések</i>	<i>Iskolázottság</i>	<i>Jövedelem</i>
1. Nem kell engedelmessé válni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.	Erősebb elutasítás a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Nagyobb egyetértés alacsony jövedelműek esetében.
2. Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint a jogi megoldásra várni.	Nincs egyértelmű összefüggés.	Nagyobb egyetértés alacsony jövedelemmel rendelkezők körében.
3. Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapják el.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettség esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	A kapcsolat nem szignifikáns.
4. A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettségűek esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Erősebb elutasítás a magasabb jövedelemmel rendelkezők körében, az alacsony jövedelműek értenek egyet.
5. Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettség esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Erősebb elutasítás magasabb jövedelműeknél.
6. A törvényeknek alapvetően az emberek és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia.	Az egyetértés erősebb a magasabb iskolai végzettségűek esetében.	A kapcsolat nem szignifikáns.
7. A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.	A kapcsolat nem szignifikáns.	A kapcsolat nem szignifikáns.
8. Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.	A kapcsolat nem szignifikáns.	A kapcsolat nem szignifikáns.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban a magyar lakosság jogi gondolkodásmódjára, attitűdjeire vonatkozó nyolc kérdés, illetve állítás alapján, egyrészt ezek leíró bemutatásával, másrészt a közöttük levő összefüggések faktorelemzéssel történő feltárásával azt vizsgáltuk, hogyan viszonyulnak a jogi kultúra terén a 2015 végi magyar empirikus kutatási eredmények az európai tendenciákhoz. Módszertani szempontból természetesen vitatható, hogy közel 25 éves nemzetközi adatok felhasználásával végeztük el ezt az összehasonlítást, azonban úgy véljük, hogy itt a módszertani megfelelés követelménye és a kutatás operacionalizálhatóságának érdeke között kompromisszumot kellett kötni, különösen azért, mert más – hasonló színvonalú és jellegű – nemzetközi adatok nem álltak rendelkezésünkre. Másrészt, mivel 1993 óta Nyugat-Európa nem ment át olyan léptékű társadalmi változásokon, mint amilyen a rendszerváltás volt Magyarországon, azt valószínűsítjük, hogy az adatok mögött rejlő viszonyok nem változtak meg gyökeresen a nyugati társadalmakban. Egy hasonló kutatás feltételezhetően ma is hasonlóan eltérő mintázatokat találna a jogkövetés, a jogállam támogatottsága, az egyéni szabadság fontossága esetében brit, német, skandináv vagy dél-európai országok lakossági felmérése esetén, mint bő két évtizeddel ezelőtt. Ebben az értelemben a magyar eredmények viszonyítási pontjai nem sokat változhattak.

Az összehasonlítás eredményeinek részletes elemzését a fentiekben már elvégeztük (leíró eredmények, a gondolkodásmód szerkezete, a társadalmi-gazdasági helyzettel való összefüggés), ezért itt csak egyetlen záró következtetést vonnánk le. Elemzésünk nem mutat *alapvető* eltérést a nyugati jellemzőktől, főként ha figyelembe vesszük, hogy azok sem egységesek, markáns és jellemző eltérések ott is jelen vannak. Magyarország esetében inkább finom, általában a magyar politikai- és társadalmi fejlődésre visszavezethető eltéréseket láthatunk (ilyen például a szocialista múltból fakadó jogosultság-tudat hiánya, a 19. század második fele óta jellemző paternalizmus-igény, a társadalmi státusz erős hatása a jogi attitűdökre stb.). Véleményünk szerint tehát a joggal kapcsolatos attitűdök átalakulása és a jelenlegi helyzet „nyugati-irányú” javulása leginkább a történelmi örökség feldolgozásától és a – megkésett, befejezetlen, tökéletlen és szabadon választhatunk további jelzőket – polgárosodás sikerétől várható, vagyis attól, hogy a magyar társadalomban is kiteljesedjen egy tudásában és anyagi körülményeiben stabil középosztály. A fentiek alapján ugyanis teljesen egyértelműnek tűnik, hogy az iskolázottság és a jövedelmi szint növekedése együtt jár a jogállami attitűdök megerősödésével.

Függelék. 2. ábra

Nem kell engedelmeskedni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.	0,76	0,92	0,53	0,91	0,58	0,98	0,93
Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint amilyenek Ön szerint igazságtalanok.	0,75	0,75	0,25	0,58	0,58	0,98	0,93
Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapták el.	0,75	0,75	0,25	0,58	0,58	0,98	0,93
A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.	0,61	0,61	0,17	0,84	0,67	0,95	0,93
Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.	0,41	0,41	0,17	0,84	0,67	0,95	0,93
A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők érteikem kell alapulnia.	0,41	0,41	0,17	0,84	0,67	0,95	0,93
A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.	0,41	0,41	0,17	0,84	0,67	0,95	0,93
Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.	0,41	0,41	0,17	0,84	0,67	0,95	0,93
Kérdések	967	984	970	965	985	953	988
N Valid	967	984	970	965	985	953	988

Jegyzet

Az aláhúzott értékek Pearson korrelációs együtthatók a Faktor 1 és 2, a Faktor 2 és 3, valamint a Faktor 1 és 3 között. Minden más **vasztagított érték** faktorsúly. A Faktor 1, 2, 3 és a kérdések közötti nyílak mentén, az elsőrendű faktorrelemzés esetében, a pattern matrixből származó rotált faktorsúlyokról van szó. A Fő Faktor és a Faktor 1, 2, 3, 4 közötti nyílak mentén, a másodrendű faktorrelemzés esetében, rotálatlan faktorsúlyokról van szó.

SZABADOS TAMÁS*

A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI BERUHÁZÁSVÉDELMI EGYZMÉNYEK AZ UNIÓS JOGBAN**

A tagállamok között kötött kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények uniós joggal való összeegyeztethetősége a beruházásvédelmi jog jelenleg egyik legvitatottabb kérdése. A különféle álláspontokat az magyarázza, hogy ezek mögött eltérő kiindulási pontok állnak: a kétoldalú beruházásvédelmi egyezményeket vagy a nemzetközi jog, vagy az uniós jog szempontjából vizsgálják.

Az uniós jog szempontjából nézve három kérdés merül fel. Először is, hogy van-e a tagállamoknak hatásköre kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények útján vagy más módon szabályozni a tagállamok közötti beruházásokat, tekintettel a letelepedés és a tőke szabad mozgására vonatkozó szabályokkal való átfedésekre. Másodsor, hogy az uniós jog – és különösen a letelepedés és a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások – elsőbbséget élveznek-e a tagállamok között kötött kétoldalú beruházásvédelmi egyezményekkel szemben. Harmadszor pedig, hogy amennyiben megállapítható az uniós jog elsőbbsége, akkor van-e olyan konfliktus az uniós jog és a kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények között, amelyet az uniós jog javára kellene feloldani, vagyis hogy a tagállamok között hatályban lévő kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények által biztosított előnyök összhangban vannak-e az uniós joggal.

A tagállamok közötti kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények és a letelepedés, valamint a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások között kétségtelenül van átfedés, azonban ez az átfedés nem teljes, a szabályozás mélysége és a védelem szintje nem azonos. Ezért a tagállamok az uniós jog által nem érintett körben, de az uniós jog tiszteletben tartása mellett, tarthatnak fenn vagy fogadhatnak el beruházásvédelmi szabályokat.

A tagállamok közötti kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények által nyújtott előnyök megkülönböztető jellege, továbbá a választottbírói út igénybevételének biztosításával a rendes bíróságok kikerülése és a döntéshozatal kivonása az uniós jog kontrollja alól legalábbis aggályokat vetnek fel az uniós joggal való összeegyeztethetőség szempontjából.

Hogy a tagállamok közötti kétoldalú beruházásvédelmi egyezmények megfelelnek-e az uniós jognak komoly bizonytalanságok forrása. Ugyanakkor az Európai Unió Bíróságának lehetősége lesz e bizonytalanságokat tisztázni az előtte folyamatban lévő eljárásokban.

* LLM, PhD, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.
E-mail: szabados@ajk.elte.hu.

** A tanulmány az Igazságügyi Minisztérium jogászokképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében készült.

Az Európai Unió (EU) tagállamai számos kétoldalú beruházásvédelmi egyezményt (BIT) kötöttek harmadik országokkal, de számos olyan BIT is hatályban van, amelyeket a tagállamok egymással kötöttek. A harmadik államokkal kötött BIT-ekben az uniós tagállamok leggyakrabban mint tőkeexportáló államok jelentek meg, és a BIT-ek a befektetéseikkel összefüggésben garanciákat biztosítottak. A tagállamok között sokáig jóval kevesebb BIT született. A 2004-es csatlakozási hullámot megelőzően csupán két BIT volt hatályban tagállamok között, amelyeket Németország kötött Görögországgal és Portugáliával.¹ A 2004-ben és az azt követően csatlakozó kelet-közép-európai országok, még uniós csatlakozásukat megelőzően, számos BIT-et kötöttek mind uniós tagállamokkal, mind más államokkal. A csatlakozás előtt a régi tagállamokkal kötött BIT-ek a csatlakozás időpontjával tagállamok közötti BIT-ekké váltak. Ezzel a tagállamok közötti BIT-ek száma ugrásszerűen megnőtt.

A BIT-eket elsősorban a politikai kockázat csökkentésének célja motiválta. A BIT-ek célja egyértelműen az volt, hogy a régi tagállamok befektetőinek védelmet nyújtsanak az akkor még nem EU-tag közép-kelet-európai államokban történő befektetéseik vonatkozásában és egyidejűleg ösztönözze a tőkeáramlást a közép-kelet-európai országokba. Mindez jelezte, hogy ezek az államok elkötelezettek a politikai és gazdasági változások iránt. A kétoldalú beruházásvédelmi garanciák vállalása pedig egy lépés volt a távlati cél, az uniós integráció felé.

A közép-kelet-európai tagállamok csatlakozása a befektetők szempontjából ezeket a piacokat kiszámíthatóbbá tette, egyebek között azért, mert a csatlakozástól fogva ezekben az államokban a jogi szabályozás az uniós követelményekhez igazodik. Azonban a csatlakozás mégis éppen a beruházásvédelmi jog területén okoz bizonytalanságot ma. Kétségesse vált ugyanis, hogy a tagállamok közötti BIT-ek összhangban vannak-e az uniós joggal.

A tagállamok közötti BIT-eket általában két szemszögből vizsgálják: egyrészt a nemzetközi jog, másrészt az uniós jog szempontjából. A nemzetközi jogi szempontból végzett elemzések rendszerint arra a konklúzióra jutnak, hogy a tagállamok közötti BIT-ek vagy azok egyes rendelkezései a nemzetközi jog alapján nem tekinthetők megszűntnek, vagyis e BIT-ek továbbra is alkalmazhatók. Az uniós jogi értékelés azonban nem ilyen egyértelmű sem az irodalomban, sem a joggyakorlatban. E tanulmány célja éppen ezért annak elemzése, hogy a tagállamok közötti BIT-ek mennyiben egyeztethetőek össze az uniós joggal. Ezzel összefüggésben először is vizsgálni kell, hogy a tagállamoknak van-e egyáltalán hatásköre beruházásvédelmi szabályokat alkotni vagy fenntartani egyezmények útján vagy más módon, másodszor, hogy az uniós jog – és különösen a letelepedés és a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások – elsőbbséget élveznek-e a tagállamok között kötött BIT-ekkel szemben, és harmadszor, hogy amennyiben megállapítható ez az elsőbbség, akkor van-e olyan konfliktus az uniós jog és a BIT-ek között, amelyet az uniós jog javára kellene feloldani. Ez utóbbi szempontból különösen a tagállamok közötti BIT-ek

¹ *Eastern Sugar B.V. (Netherlands) v The Czech Republic*, SCC No. 088/2004, Partial Award, 27 March 2007, para 119, amely a Bizottság 2006. január 13-i levelét idézi.

diszkriminatív jellege és a választottbíróági út igénybevételének lehetősége vet fel problémákat.

A BIT-ek alapvetően a befektető és a befektetést fogadó állam érdekeit egyenlítyozzák ki. Az uniós jog kontextusában ezekhez adódik hozzá az Európai Bizottságnak (Bizottság) az uniós jog érvényesítéséhez fűződő sajátos érdeke. A tagállamok közötti BIT-ek uniós joggal való összeegyeztethetősége körüli bizonytalanságok megbontják a befektető és a fogadó állam érdekei közötti egyensúlyi helyzetet. A tagállamok közötti BIT-ek uniós jognak való megfelelése és alkalmazhatósága a befektetők szempontjából rendkívül fontos kérdés, hiszen az, hogy hivatkozhatnak-e egy BIT-re, részét képezi annak az üzleti döntésnek, hogy befektessenek-e egy adott államban.² Kétségessé vált, hogy a befektetők hivatkozhatnak a tagállamok közötti BIT-ekben foglalt garanciákra, ideértve a választottbíróági út igénybevételének a lehetőségét is, ezzel veszélyeztetve a befektetők jogbiztonsághoz és kiszámíthatósághoz fűződő érdekeit. A tagállamok BIT-ek fenntartásához fűződő érdeke nem ennyire homogén. A legtöbb régi tagállam saját befektetőinek védelme és befektetéseinek ösztönzése érdekében a tagállamok között kötött BIT-ek fenntartását tartja kívánatosnak, míg az új tagállamok jelentős része az uniós csatlakozás időpontjától nem tartja alkalmazhatónak az ilyen BIT-eket. Ez utóbbi álláspont uniós jogon alapuló érveken nyugszik, de kétségtelenül e tagállamok gazdaságpolitikai érdekei is erősítik ezt, mivel a tagállamok közötti BIT-ek uniós joggal való összeegyeztethetlenségének esetleges megállapítása ezen tagállamok mozgásterének a bővülését is eredményezheti a befektetéspolitika területén.

1. A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI BIT-EK MEGÍTÉLÉSE A NEMZETKÖZI JOG SZEMPONTJÁBÓL

A BIT-ek és az uniós jog viszonyának vizsgálata rendszerint két szempontból történik. Egyfelől a nemzetközi jog oldaláról, másfelől az uniós jog nézőpontjából. A nemzetközi jogi szempontú vizsgálatot támasztja alá, hogy a BIT-ek mint nemzetközi szerződések a nemzetközi jogon alapulnak. E megközelítésben az uniós jog a nemzetközi jog egyik alrendszerének tekinthető, így egyáltalán nem szükségszerű az uniós jog elsőbbsége az uniós jog és a BIT-ek viszonyában.

A legtöbb szerző a szerződések jogáról szóló bécsi egyezményből indul ki (bécsi egyezmény),³ és – összhangban az e problémát érintő választottbíróági ítéletekkel – megállapítják, hogy a bécsi egyezmény 59. cikke alapján a tagállamok közötti BIT-ek nem szűntek meg, mivel ennek feltételei nem állnak fenn.⁴ A bécsi egyez-

² Stanimir ALEXANDROV – Marinn CARLSON – Joshua ROBBINS: „The Future of Investment Treaty Protection in Eastern Europe” *The European and Middle Eastern Arbitration Review* 2009, www.sidley.com/en/insights/publications/2008/12/the-future-of-investment-treaty-protection-in-eastern-europe.

³ 1969. évi bécsi egyezmény. Kihirdette: 1987. évi 12. tvr. a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről.

⁴ Wenhua SHAN – Sheng ZHANG: „The Treaty of Lisbon: Half Way toward a Common Investment Policy” *European Journal of International Law* 2011/21. 1066–1068.

mény 59. cikke egy régebbi, valamint egy újabb szerződés viszonyát vizsgálja. A bécsi egyezmény 59. cikk (1) bekezdése szerint:

„A szerződést megszüntnek kell tekinteni, ha az abban részes valamennyi fél később azonos tárgyú szerződést köt és:

- a) a későbbi szerződésből kitűnik vagy másképpen megállapítható, hogy a részes felek szándéka arra irányult, hogy a tárgyat ez a szerződés szabályozza; vagy
- b) a későbbi szerződés rendelkezései a korábbi szerződés rendelkezéseivel annyira összeegyeztethetetlenek, hogy a két szerződést nem lehet egyszerre alkalmazni.”

Az új tagállamok szempontjából a BIT-ek a régebbi szerződések, míg a csatlakozási szerződés – és azon keresztül jelenleg az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ) – az új. A megszűnés feltételei a következők: azonos tárgyú szerződésekről legyen szó, és a felek szándéka arra irányul, hogy a későbbi szerződés szabályozza a tárgyat, vagy a két szerződésnek oly mértékben összeegyeztethetetlennek kell lenni, amely kizárja egyszerre történő alkalmazásukat.

Utalni lehet arra, hogy a szerződés tárgyának azonossága megvalósul, ugyanis mind a jelenlegi EUMSZ-rendelkezések, mind a BIT-ek célja ugyanaz, a beruházások ösztönzése és védelme.⁵ Ezt azonban a legtöbb szerző nem tartja elégségesnek. Úgy vélik, a tárgy azonossága nem állapítható meg, mivel bár mind a BIT-ek, mind az alapvető szabadságok a befektetések ösztönzését célozzák, a BIT-ek elsődleges célja a már megvalósított befektetések védelme, míg a letelepedés és a tőke szabad mozgására vonatkozó rendelkezések a piachoz való hozzáférést biztosítják az alapvető szabadságok előtt álló akadályok lebontásával.⁶ Ez a különbségtétel nem meggyőző, mivel az uniós jog ugyanúgy védelembe veszi az alapvető szabadságok gazdasági szereplők általi gyakorlását, mint a piacra lépésüket.⁷ Az EUMSZ a letelepedés szabadsága vonatkozásában kifejezetten utal is a gazdasági tevékenység folytatására,⁸ amely nem vethető alá indokolatlan korlátozásoknak. Viszont el kell ismerni, hogy a BIT-ek olyan rendelkezéseket is tartalmaznak, amelyek hiányoznak az uniós jogból, de legalábbis az uniós jog nem fedi le ezeket teljesen. Ilyen különösen az igazságos és méltányos bánásmód elve, valamint a választottbírói mechanizmus biztosítása.⁹

A kérdést érintő választottbírói eljárásokban megfogalmazott tagállami álláspontok világossá teszik azt is, hogy a tagállamok nem értenek abban egyet, hogy

⁵ Hanno WEHLAND: „Intra-EU Investment Agreements and Arbitration: Is European Community Law an Obstacle?” *International and Comparative Law Quarterly* 2009/58. 304–305.

⁶ Thomas EILMANSBERGER: „Bilateral Investment Treaties and EU Law” *Common Market Law Review* 2009/46. 400; Thomas HENQUET: „International Investment and the European Union: an Uneasy Relationship” in Freya BAETENS (szerk.): *Investment Law within International Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 377; August REINISCH: „Articles 30 and 59 of the Vienna Convention on the Law of Treaties in Action: The Decisions on Jurisdiction in the *Eastern Sugar* and *Eureko* Investment Arbitrations” *Legal Issues of Economic Integration* 2012/39. 167.

⁷ Catherine BARNARD: *The Substantive Law of the EU* (Oxford: OUP 2013) 23–24.

⁸ EUMSZ 49. cikk.

⁹ EILMANSBERGER (6. lj.) 401.

a BIT-ek automatikusan megszűntek volna az új tagállamok csatlakozásával: ilyen irányú közös szándék hiányzik.

A szerződések összeegyeztethetlenségét tagadja, az *Eastern Sugar* ügyben eljáró panel álláspontját tükröző, gyakran ismételt érv, hogy a BIT-ek és az uniós alapvető szabadságok által biztosított védelem kiegészítik, és nem kizárják egymást.¹⁰

Az 59. cikke mellett az azonos tárgyú, egymást követő szerződések alkalmazását szabályozó bécsi egyezmény 30. cikk (3) bekezdése is megemlíthető, amely szerint:

„Ha a korábbi szerződésben részes valamennyi fél egyúttal a későbbi szerződésnek is részese, a korábbi szerződésben azonban az 59. Cikknek megfelelően nem szűnt meg vagy alkalmazását nem függesztették fel, a korábbi szerződés csak abban a mértékben alkalmazandó, amilyenben rendelkezései összeegyeztethetők a későbbi szerződés rendelkezéseivel.”

Ha tehát nem is állapítható meg, hogy valamely BIT a bécsi egyezmény 59. cikke értelmében megszűnt, vizsgálándó, hogy annak egyes rendelkezései összeegyeztethetők-e az EUMSZ-szal és annak elődeivel. E rendelkezés alkalmazását a jogirodalom – nagyjából az 59. cikkel kapcsolatban is felhozott érvek mentén – ugyancsak elutasítja, hivatkozva a tárgy azonosságának és az összeegyeztethetlenség hiányára.¹¹

A nemzetközi jog szempontú elemzések végkövetkeztetése általában tehát az, hogy a BIT-ek megszűnésének feltételei nem állnak fenn és azok egyes rendelkezéseinek alkalmazása sem mellőzhető az érintett tagállamok uniós csatlakozása folytán.

2. A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI BIT-EK MEGÍTÉLÉSE AZ UNIÓS JOG SZEMPONTJÁBÓL

Az uniós jog szempontjából vizsgálva az EUMSZ és a tagállamok közötti BIT-ek viszonyát tekintve három kérdés merül fel. Az első az, hogy az EU-nak, a tagállamoknak, vagy párhuzamosan mindkettőnek van-e hatásköre beruházásvédelmi szabályokat elfogadni egyezmények útján vagy más módon (3. pont). A második kérdés az, hogy az uniós jog elsőbbséget élvez-e a tagállamok között a legtöbb esetben valamelyik tagállam csatlakozása előtt kötött BIT-ekkel szemben (4. pont). A harmadik kérdés végül az, hogy amennyiben megállapítható az uniós jog elsőbbsége a tagállamok között létrehozott BIT-ekkel összefüggésben, akkor van-e egyáltalán olyan ellentmondás az uniós jog és BIT-ek szabályai között, amelyet az uniós jog javára kellene feloldani. Itt először a Bizottság és az eddig eljáró választottbíró-

¹⁰ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 169.

¹¹ EILMANSBERGER (6. lj.) 425; REINISCH (6. lj.) 174–176.

ságok álláspontját mutatjuk be (5. pont). Ezt a felvázolt kérdések részletes elemzése követi (6. pont) azzal, hogy a bizonytalanságokat végső soron az Európai Unió Bíróságának (Európai Bíróság) döntései oszthatják majd el (7. pont).

3. AZ EU ÉS A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI HATÁSKÖRMEGOSZTÁS A BERUHÁZÁSVÉDELMI TERÜLETÉN

A Lisszaboni Szerződés¹² által bevezetett módosításoknak köszönhetően az EUMSZ 207. cikke úgy rendelkezik, hogy

„[a] közös kereskedelempolitika egységes elveken alapul; ez vonatkozik különösen a vámtarifák módosításaira, az áruk és szolgáltatások kereskedelméhez kapcsolódó vámtarifa- és kereskedelmi megállapodások megkötésére, valamint a szellemi tulajdonjogok kereskedelmi vonatkozásaira, továbbá a külföldi közvetlen befektetésekre, a liberalizációs intézkedések egységesítésére, az exportpolitikára és az olyan kereskedelempolitikai védintézkedésekre, mint a dömping vagy szubvenció esetén meghozandó intézkedések”.¹³

Azaz a külföldi közvetlen befektetések a közös kereskedelempolitika részévé váltak. Ez azonban azt is jelenti, hogy a külföldi közvetlen befektetések kérdése a kereskedelempolitika részeként az EU kizárólagos hatáskörébe került át. A Lisszaboni Szerződés hatálybalépését követően a külföldi közvetlen befektetésekkel összefüggésben az új, kizárólagos uniós hatáskör védelmében a Bizottság kötelezettségszegési eljárás keretében fellépett, amelynek nyomán az Európai Bíróság az Ausztria, Svédország és Finnország ellen indított eljárásokban megállapította, hogy azok harmadik államokkal kötött BIT-jeinek egyes rendelkezései sértik az uniós jogot.¹⁴ Az uniós jogalkotás ezt követően az 1219/2012/EU rendelet útján kívánta rendezni a tagállamok harmadik államokkal kötött BIT-jeinek jogi helyzetét az új, kizárólagos uniós hatáskörre tekintettel.¹⁵

Kérdés azonban, hogy a tagállamok rendelkeznek-e hatáskörrel, hogy BIT-ekben az egymás területén történő beruházások vonatkozásában szabályokat állapítsanak meg vagy tartsanak fenn. A Lisszaboni Szerződéssel a fent leírt hatásköri bővülés a

¹² Lisszaboni Szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról, HL C 306., 2007. 12. 17., 1–271.

¹³ Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, HL C 326, 26.10.2012, 47–390.

¹⁴ C-205/06. sz. *Bizottság kontra Osztrák Köztársaság* ügyben 2009. március 3-án hozott ítélet [EBHT 2009., I-1301. o.]; C-249/06. sz. *Bizottság kontra Svéd Királyság* ügyben 2009. március 3-án hozott ítélet [EBHT 2009., I-1335. o.]; C-118/07. sz. *Bizottság kontra Finn Köztársaság* ügyben 2009. november 19-én hozott ítélet [EBHT 2009., I-10889. o.].

¹⁵ *Az Európai Parlament és a Tanács 1219/2012/EU rendelete (2012. december 12.) a tagállamok és harmadik országok közötti kétoldalú beruházási megállapodások tekintetében átmeneti rendelkezések megállapításáról.*

közös kereskedelempolitika területén az EU harmadik államokkal szembeni fellépését érinti. Így a külföldi közvetlen befektetések uniós hatáskörre válása a harmadik államokkal kötött vagy a jövőben kötetendő beruházásvédelmi egyezményekre van kihatással, a tagállamok közötti BIT-eket nem érinti.¹⁶ A külföldi közvetlen befektetések ugyanis nem foglalják magukban a tagállamok közötti BIT-eket, hiszen ezek az uniós jog szempontjából nem „külföldiek”. A beruházások külföldi jellege valamely harmadik államhoz való kapcsolatot feltételez.¹⁷

A tagállamok között kötött BIT-ek esetében a közös kereskedelempolitika kizárólagos hatásköri jellege tehát nem játszik szerepet. A tagállamok közötti befektetések az EU és a tagállamok között megosztott, belső piaci hatáskör részeként tekinthetők. A tagállamok közötti BIT-ek a tagállami befektetők EU-n belüli jogállását érintik, amikor valamely más tagállamban valósítanak meg beruházást. A BIT-ek szabályozási tárgya leginkább az uniós alapvető szabadságokkal és különösen a letelepedés, valamint a tőke szabad mozgásával mutat hasonlóságot.¹⁸

A belső piac az Unió és a tagállamok között megosztott hatáskörbe tartozik, ennek része a tagállamok közötti befektetések kérdése. Ezen a területen a tagállamok annyiban rendelkeznek hatáskörrel, amennyiben az EU hatáskörét nem gyakorolta.¹⁹ Addig azonban, míg valamilyen területet nem fed le kimerítően az uniós szabályozás, a tagállamok gyakorolhatják hatáskörüket.

Ennek megfelelően az EU-jog és a beruházásvédelmi jog kapcsolatának jelenleg egyik legvitatottabb kérdése az, hogy a tagállamok között fennálló BIT-ek összhangban állnak-e a letelepedés szabadságára és a tőke szabad mozgására vonatkozó szabályokkal. Ahogyan Eilmansberger rámutat, a két normacsoport közötti konfliktus azért érdekes, mert elvben mind a BIT-ek, mind az uniós alapvető szabadságok nagyjából ugyanazt a célt követik, mégpedig a határon átnyúló befektetések előmozdítását és az ezeket gátló akadályok lebontását.²⁰

Hatásköri szempontból nézve arra kell a választ keresni, hogy van-e hatásköre a tagállamoknak az egymással korábban megkötött BIT-eket fenntartani, újabbakat kötni vagy tagállamok közötti viszonyokra nézve a beruházásvédelem területét más módon szabályozni. A kérdés másképpen fogalmazva az, hogy az EU belső piacot érintő szabályai, mindenekelőtt a letelepedés szabadságára és a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások, elfoglalnak-e, és ha igen, milyen területet a tagállami beruházásvédelmi szabályok elől, hagynak-e teret az utóbbiaknak.

¹⁶ Christoph HERRMANN – Judith CRÄMER: „Foreign Direct Investment – A „Coincidental« Competence of the EU” *HitoSubashi Journal of Law and Politics* 2015/43. 97; Christian TIETJE: *Bilaterale Investitionsschutzverträge zwischen EU-Mitgliedstaaten (Intra-EU-BITs) als Herausforderung im Mehrebenensystem des Rechts* (Halle: Institut für Wirtschaftsrecht Forschungsstelle für Transnationales Wirtschaftsrecht Juristische und Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 2011) 6; Jan KLEINHEISTERKAMP: „The Next 10 Year ECT Investment Arbitration: A Vision for the Future – From a European Law Perspective” *LSE Law, Society and Economy Working Papers* 7/2011, www.lse.ac.uk/collections/law/wps/WPS2011-07_Kleinheisterkamp.pdf. 16.

¹⁷ KLEINHEISTERKAMP (16. lj.) 16.

¹⁸ TIETJE (16. lj.) 11.

¹⁹ EUMSZ 2. cikk (2) bek.

²⁰ EILMANSBERGER (6. lj.) 388.

4. AZ UNIÓS JOG ELSŐBBSÉGE ÉS A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI BIT-EK

Sem a jelenlegi EUMSZ, sem azt megelőzően az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződés (EGKSz)²¹ vagy az Európai Közösséget létrehozó szerződés (EKSz),²² sem a csatlakozási szerződések nem tartalmaztak kifejezett rendelkezést a BIT-ek és az uniós jog viszonyáról. A tagállamok közötti BIT-ek és az uniós jog viszonya felvetette azt a kérdést, hogy alkalmazható-e vonatkozásukban az EUMSZ 351. cikke, és ez mentesíti-e a tagállamok között kötött BIT-eket az uniós jognak való megfelelés követelménye alól. Az EUMSZ 351. cikke a következőképpen rendelkezik:

„Az egyrésztől egy vagy több tagállam, másrésztől egy vagy több harmadik állam által egymás között 1958. január 1-je előtt, illetve a csatlakozó államok esetében a csatlakozásukat megelőzően kötött megállapodásokból eredő jogokat és kötelezettségeket a Szerződések rendelkezései nem érintik.

Annyiban, amennyiben ezek a megállapodások nem egyeztethetők össze a Szerződésekkel, az érintett tagállam vagy tagállamok megteszik a megfelelő lépéseket a megállapított összeegyeztethetlenség kiküszöbölésére.”

Az EUMSZ 351. cikke csak az olyan megállapodásokra vonatkozik, amelyeket tagállamok harmadik államokkal kötöttek, nem alkalmazható olyan megállapodásokra, amelyeket a tagállamok az EGKSz hatálybalépését megelőzően egymással kötöttek,²³ továbbá az olyan szerződésekre sem, amelyeket azok vagy egyikük EU-csatlakozását megelőzően kötöttek.²⁴ Az Európai Bíróság megállapította az EGKSz elsőbbségét a tagállamok által, az EGKSz hatálybalépését megelőzően kötött szerződések vonatkozásában.²⁵ Természetesen, ha a tagállamok egymás között az EGKSz hatálybalépését vagy EU-csatlakozásukat megelőzően kötött szerződéseire nem vonatkozik a 351. cikk, akkor az a tagállamok által a fenti időpontokat

²¹ Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződés, Róma, 1957. március 25.

²² Az Európai Közösséget létrehozó szerződés (egységes szerkezetbe foglalt változat) HL C 224., 1992. 08. 31., 6–79.

²³ 235/87. sz. *Annunziata Matteucci kontra Communauté française de Belgique és Commissariat général aux relations internationales de la Communauté française de Belgique* ügyben 1988. szeptember 27-én hozott ítélet [EBHT 1988., 5589. o.] 21–22. pontjai; 121/85. sz. *Conegate Limited kontra HM Customs & Excise* ügyben 1986. március 11-én hozott ítélet [EBHT 1986., 1007. o.] 24–26. pontjai.

²⁴ C-546/07. sz. *Bizottság kontra Németországi Szövetségi Köztársaság* ügyben 2010. január 21-én hozott ítélet [EBHT 2010., I-439. o.] 44. pontja; C-478/07. sz. *Budějovický Budvar, národní podnik kontra Rudolf Ammersin GmbH* ügyben 2009. szeptember 8-án hozott ítélet [EBHT 2009., I-7721. o.] 96–99. pontjai; C-241/91. P. és C-242/91. P. sz. *Radio Telefis Eireann (RTE) és Independent Television Publications Ltd (ITP) kontra az Európai Közösségek Bizottsága* egyesített ügyekben 1995. április 6-án hozott ítélet [EBHT 1995., I-743. o.] 84. pontja; C-3/91. sz. *Exportur SA kontra LOR SA és Confiserie du Tech SA* ügyben 1992. november 10-én hozott ítélet [EBHT 1992., I-5529. o.] 8. pontja.

²⁵ 10/61. sz. *Európai Gazdasági Közösség Bizottsága kontra Olasz Köztársaság* ügyben 1962. február 27-én hozott ítélet [EBHT 1962., 1, 10. o.]; *Matteucci* 22. pontja.

követően kötött megállapodásokra sem alkalmazható.²⁶ Így az uniós jog elsőbbsége érvényesül az olyan megállapodások vonatkozásában is, amelyeket az érintett tagállamok már uniós tagságuk idején kötöttek.²⁷ Nemzetközi szerződésekkel a tagállamok nem kerülhetik meg az uniós jogból eredő kötelezettségeiket. Ez következik az uniós jog elsőbbségének elvéből, a hatékonyság elvéből és az uniós jog egységes alkalmazásának követelményéből. Vagyis a tagállamok nem köthetnek egymással vagy tarthatnak fenn olyan nemzetközi szerződéseket, ideértve a BIT-eket is, amelyek nem összeegyeztethetők az uniós joggal.²⁸

A bécsi egyezmény 59. cikkéhez kapcsolódóan Eilmansberger éppen úgy érvel, hogy a tagállamok akarata a nemzetközi szerződések egymáshoz való viszonyát illetően az EUMSZ 351. cikkében megfogalmazott kollíziós normában tükröződik vissza.²⁹ Összhangban az Európai Bíróság értelmezésével a tagállamok egymással kötött nemzetközi szerződéseinek vonatkozásában nem hivatkozhatnak az EUMSZ 351. cikkére, vagyis az EUMSZ rendelkezései – beleértve az alapvető szabadságokat is – elsőbbséget élveznek a tagállamok egymással kötött szerződéseivel szemben.³⁰ Az EUMSZ 351. cikkében foglalt kollíziós szabályt a régi és az új tagállamok egyaránt elfogadták és ezáltal az uniós jog elsőbbségét is a BIT-ekkel szemben.

Az EUMSZ 351. cikke tehát nem mentesíti a BIT-eket az uniós jog kontrollja alól: azok annyiban alkalmazhatók, amennyiben összhangban állnak az uniós joggal. Ezért szükséges megvizsgálni, hogy a tagállamok közötti BIT-ek megfelelnek-e az uniós jog előírásainak vagy sem.

5. AZ UNIÓS JOG ÉS A BIT-EK LEHETSÉGES KONFLIKTUSA

Az uniós jog és a BIT-ek összeegyeztethetőségét másképpen látja a Bizottság és a választottbírók, amelyek eljárásában ez a kérdés felmerült.

5.1. A BIZOTTSÁG ÁLLÁSPONTJA

A Bizottság hosszú ideje ellentétesnek tartja a tagállamok által egymással kötött BIT-eket az uniós joggal és ennek érdekében különböző lépéseket tett.

A Bizottság álláspontja szerint a BIT-ek sértik a belső piaci szabályokat, ugyanis ezek a BIT-ben foglalt védelmet csak a másik részes tagállam befektetőinek nyújt-

²⁶ Konstanze VON PAPP: „Solving Conflicts with International Investment Treaty Law from an EU Law Perspective: Article 351 TFEU Revisited” *Legal Issues of Economic Integration* 2015/4. 325–356, papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2726550, 6.

²⁷ Lásd C-469/00. sz. *Ravil SARL kontra Bellon import SARL és Biraghi SpA*. ügyben 2003. május 20-án hozott ítélet [EBHT 2003., I-5053. o.].

²⁸ *Ravil* 37. pontja. Ahmad Ali GHOURI: „Resolving Incompatibilities of Bilateral Investment Treaties of the EU Member States with the EC Treaty: Individual and Collective Options” *European Law Journal* 2010/16. 829.

²⁹ EILMANSBERGER (6. lj.) 425.

³⁰ EILMANSBERGER (6. lj.) 425–426.

ják kizárva más tagállamok befektetőit, ami hátrányos megkülönböztetést eredményez. A különböző tagállamokból eredő befektetőkkel szembeni eltérő bánásmód pedig a belső piac „feldarabolásához” vezet. A belső piaci szabályok viszont ugyanazokat a szabályokat nyújtják valamennyi befektetőnek összhangban a diszkrimináció tilalmával és egységesen biztosítva a letelepedés és a tőke szabad mozgására vonatkozó szabályok érvényesülését. Vagyis a BIT-ek rendelkezései versengenek és összeütköznek a belső piaci szabályokkal.

A Bizottság szerint az új tagállamok csatlakozásával immár szükségtelen a korábbi, BIT-ekben megtalálható különleges biztosítékok fenntartása, mivel az uniós belső piac szabályai – a letelepedés és a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások – kellő mértékben szabályozzák a határokon átívelő befektetéseket.³¹ Valamennyi tagállam ezeknek az egységes szabályoknak van alávetve, melyek azonos szintű védelmet biztosítanak a befektetők számára.

A vonatkozó választottbíróági eljárásokban alperesként szereplő tagállamok érveléséhez képest a Bizottság álláspontja annyiból árnyaltabb,³² hogy az alperes tagállamok esetenként, az adott BIT alkalmazhatóságának azonnali, automatikus megszűnését feltételezték.³³ Ez viszont ellentétben állna a BIT-ekben foglalt, megszüntetésre vonatkozó rendelkezésekkel. A Bizottság szerint a megszüntetésnek az BIT-ekben meghatározott eljárás szerint kell történni.³⁴

Számos választottbíróági eljárásban felmerültek a Bizottság BIT-ekkel kapcsolatos aggályai. Így például az *Eastern Sugar*,³⁵ az *Eureko*,³⁶ az *EURAM*³⁷ és a *Micula*³⁸ ügyben a Bizottság a választottbíróáshoz címzett írásbeli beadványában fejtegette ki álláspontját.

A tagállamok túlnyomó része nem tett semmilyen lépést a más tagállamokkal kötött BIT-ek megszüntetésére. Végül 2016-ban a Bizottság kötelezettségszegési eljárást indított több tagállammal, így Ausztriával, Hollandiával, Romániával, Szlovákiával és Svédországgal szemben, más uniós tagállamokkal fennálló BIT-ek miatt, és indokolással ellátott vélemény formájában szólította fel ezeket a tagállamokat a kérdéses BIT-ek megszüntetésére.³⁹ A Bizottság azért a fenti tagállamokkal szemben indított eljárást, mert itt születtek olyan választottbíróági

³¹ Lásd Európai Bizottság, Tájékoztató – szeptemberi kötelezettségszegési eljárási csomag: a legfontosabb döntések, Brüsszel, 2016. szeptember 29.

³² August REINISCH: „The EU on the Investment Path – Quo Vadis Europe? The Future of EU BITs and other Investment Agreements” *Santa Clara Journal of International Law* 2014/12. 149.

³³ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 97.

³⁴ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 119, amely a Bizottság 2006. január 13-i levelét idézi.

³⁵ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 119. és para 126.

³⁶ *Eureko B. V. v The Slovak Republic*, PCA Case No. 2008-13, Award on Jurisdiction, Arbitrability and Suspension, 26 October 2010, paras 175–196.

³⁷ *EURAM v The Slovak Republic*, PCA Case N 2010-17, European Commission Observations, 13 October 2011.

³⁸ *Micula v Romania*, ICSID Case No. ARB/05/20, Award, 11 December 2013, paras 316–317.

³⁹ Európai Bizottság, Tájékoztató – szeptemberi kötelezettségszegési eljárási csomag: a legfontosabb döntések, Brüsszel, 2016. szeptember 29.

határozatok, amelyek érintették a szóban forgó BIT-ek uniós joggal való összeegyeztethetőségét.⁴⁰

5.2. A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI BIT-EK ÉS AZ UNIÓS JOG VISZONYÁNAK MEGÍTÉLÉSE VÁLASZTOTTBÍRÓSÁGI ELJÁRÁSOKBAN

A választottbíróóságok a BIT-eket más szemszögből vizsgálták, mint a Bizottság vagy az alperes államok: nem az uniós jog, hanem a nemzetközi jog felől indultak el. Ezekben az ügyekben általában az alperes közép-kelet-európai tagállam hivatkozott az uniós jogra és arra, hogy a bécsi egyezmény 59. cikke alapján az EU-hoz történő csatlakozással a vonatkozó BIT-et megszüntnek kell tekinteni, mivel a BIT-ekben foglalt védelemnek megfeleltethető az uniós jogban garantált védelem. Valamennyi választottbíróóság, amely eddig e problémával foglalkozott, megállapította, hogy a szóban forgó BIT-ek továbbra is alkalmazandók, azokat nem kell megszüntnek tekinteni vagy rendelkezéseik alkalmazását mellőzni figyelemmel az uniós jog előírásaira.

Az *Eastern Sugar* ügyben a holland Eastern Sugar társaság a cukorgyártás piacán szerzett érdekeltséget Csehországban. A cseh szabályozást Csehország uniós csatlakozása előtt módosították figyelemmel az uniós követelményekre is és az új előírások a termeléshez kapcsolódó olyan kvótákat vezettek be, amelyeket a befektető diszkriminatívnak tartott, amiért a hazai termelőket előnyben részesítette az új szabályozás. Az *Eastern Sugar* ügyben a cseh kormány azon érvét elutasította a választottbíróóság, amely szerint a kérdéses BIT Csehország uniós csatlakozásával nem alkalmazható. A választottbíróóság megállapította, hogy sem az Európa Megállapodás, sem a csatlakozási szerződés nem szól kifejezetten a BIT megszüntéséről és így azt kifejezetten nem helyezték hatályon kívül.⁴¹ Ezt követően azt vizsgálta a választottbíróóság, hogy a bécsi egyezmény 59. cikke értelmében megszünt-e.

A választottbíróóság arra a következtetésre jutott, hogy az EKSz és a BIT nem azonos tárgyú szerződések. Míg az uniós jog a tőke szabad mozgását szabályozza, addig a BIT biztosítja az igazságos és méltányos bánásmódot, a teljes védelem és biztonság elvét, valamint azt, hogy a befektető az állammal szemben választottbíróósághoz fordulhat, amely a befektető számára a „legjobb garancia” a választottbíróóság szerint.⁴² A másik két feltétel sem teljesült:⁴³ először is a felek arra irányuló szándéka nem volt megállapítható, hogy az EKSz felváltsa a BIT-et, másodsorban a két szerződés nem összeegyeztethetetlen egymással, mivel a tőke szabad mozgása és a beruházásvédelem egymást kiegészítő instrumentumok.⁴⁴ A választottbíró-

⁴⁰ European Commission – Press release Brussels, Commission asks Member States to terminate their intra-EU bilateral investment treaties, 18 June 2015.

⁴¹ *Eastern Sugar* (1. lj.), paras 143–147.

⁴² *Eastern Sugar* (1. lj.), paras 160–165.

⁴³ *Eastern Sugar* (1. lj.), paras 167–168.

⁴⁴ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 169.

sági út igénybevételenek lehetősége nem jelenti a kölcsönös bizalom elvének sérelmét, mivel a választottbíráskodást a Brüsszel I rendelet is kivette a hatálya alól.⁴⁵ Mindebből azt a végkövetkeztetést vonta le a panel, hogy a BIT és az abban foglalt választottbíróági kikötés továbbra is hatályban maradt.⁴⁶

A választottbíróóság megjegyezte, hogy a Bizottság nem indított kötelezettség-szegési eljárást sem Hollandiával, sem Csehországgal, sem más tagállammal szemben a BIT-ek fenntartása miatt.⁴⁷ Az uniós joggal való összeegyeztethetőség azonban nem függ attól, hogy indul-e kötelezettség-szegési eljárás. A Bizottságnak nem kötelezettsége, hanem csupán lehetősége kötelezettség-szegési eljárást indítani.⁴⁸ Ráadásul több több tagállammal szemben kötelezettség-szegési eljárás indult.

A *Binder*-ügyben egy német befektető hivatkozott a német-cseh BIT Csehország általi megsértésére, amely a befektető fizetéseképtelenségéhez vezetett. Itt a választottbíróóság leszögezte, hogy a felek nem állapodtak meg a BIT megszüntetésében.⁴⁹ Emellett a választottbíróóság rámutatott arra is, hogy az eljárásra okot adó cselekmények Csehország uniós csatlakozása előtt következtek be, azaz olyan időpontban, amikor a cseh-német BIT még biztosan hatályban volt.⁵⁰ A választottbíróóság a BIT érdemi rendelkezéseit nem találta ellentétesnek az uniós joggal.⁵¹ A kérdés mélyebb elemzése nélkül a választottbíróóság annyit állapított meg, hogy mivel nincsen érdemi összeütközés az uniós joggal, így a közösségi jog elsőbbségének kérdése sem merül fel.⁵² Ami a választottbíróági út igénybevételenek lehetőségét illeti, a választottbíróóság elismerte, hogy a választottbíróági út nem biztosított olyan tagállamok befektetői számára, amelyek államával nem áll fenn BIT.⁵³ Viszont az ilyen befektetők a nemzeti bíróságokhoz fordulhatnak jogvédelemért. Az, hogy választottbíróóság váltja fel vagy egészíti ki a nemzeti igazságszolgáltatást, nem jelent hátrányos megkülönböztetést és nem ellentétes egyébként a közösségi joggal.

Az *Eureko*-ügyben a holland befektető a holland-szlovák BIT megsértésére hivatkozott, amiért Szlovákia visszafordította az egészségbiztosítási piac liberalizálásának folyamatát a 2006-os kormányváltást követően, és amiért e változással Szlovákia közvetett módon kisajátította befektetését, valamint megsértette a BIT más rendelkezéseit. A Bizottság egyértelműen úgy foglalt állást, hogy magánszemélyek nem hivatkozhatnak egy nemzetközi egyezmény előírásaira, hogy az uniós jog megsértését igazolják.⁵⁴ A tagállamok közötti bilaterális egyezmények és az

⁴⁵ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 171.

⁴⁶ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 172.

⁴⁷ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 121.

⁴⁸ EUMSz 258. cikk; Markus BURGSTALLER: „The Future of Bilateral Investment Treaties of EU Member States” in Marc BUNGENBERG – Jörn GRIEBEL – Steffen HINDELANG (szerk.): *European Yearbook of International Economic Law – Special Issue: International Investment Law and EU Law* (Berlin: Springer 2011) 73; Markus BURGSTALLER: „European Law and Investment Treaties” *Journal of International Arbitration* 2009/26. 187.

⁴⁹ *Binder v. Czech Republic*, UNCITRAL, Award on Jurisdiction, 6 June 2007.

⁵⁰ *Binder* (49. lj.), para 62.

⁵¹ *Binder* (49. lj.), para 63.

⁵² *Binder* (49. lj.), para 63.

⁵³ *Binder* (49. lj.), para 65.

⁵⁴ *Eureko* (36. lj.), para 180.

uniós jog konfliktusa esetén az uniós jog élvez elsőbbséget.⁵⁵ A Bizottság szerint a választottbíróági út biztosítása *forum shoppinghoz* vezet és a tagállami bíróságokkal kapcsolatos bizalmatlanságot fejezi ki, miközben a *Francovich*-ítélet értelmében a károsult kártérítést követelhet nemzeti bíróság előtt az uniós jog megsértésével neki okozott károkért.⁵⁶ A Bizottság szerint az 59. cikk helyett a 30. cikk (3) bekezdést kell alkalmazni, mert összeegyeztethetlenség nem a szerződések egésze, hanem azok egyes rendelkezései között áll fenn. A Bizottság úgy érvelt, hogy az *Eastern Sugar* ügyben a választottbíróóság tévesen alkalmazta az azonos tárgy fogalmát, mert pontosan ugyanazt a tárgyat követelte meg, ehelyett a szerződéseknek általános szinten kell hasonlónak vagy összehasonlíthatónak lenni.⁵⁷ Mindebből a Bizottság azt a következtetést vonta le, hogy az érintett tagállamoknak meg kellene szüntetniük a BIT-et.

A választottbíróóság kifejtette, hogy a BIT csak akkor szűnne meg, ha a bécsi egyezmény 59. cikkében felsorolt feltételek fennállnának. E feltételek nem teljesültek: a felek szándéka a szerződés megszüntetésére és a szerződések összeegyeztethetlensége hiányzik.⁵⁸ Ugyanakkor az 59. cikkben foglaltakat a 65. cikkre figyelemmel lehet alkalmazni, amely meghatározza a szerződés megszűnésére vonatkozó eljárást, amely az adott ügyben nem teljesült. A választottbíróóság összevetette a szóban forgó BIT és az uniós jog rendelkezéseit és megállapította, hogy a BIT-ekben biztosított védelem szélesebb (lehet), mint az uniós jog által a beruházóknak biztosított védelem.⁵⁹ Mivel a szerződések rendelkezései nem voltak összeegyeztethetlenségnek, ezért a 30. cikket sem lehetett alkalmazni.

A *Micula*-ügyben Románia által svéd befektetőknek a kilencvenes években biztosított adókedvezmények visszavonása vezetett ahhoz, hogy a svéd befektetők a román-svéd BIT megsértésére hivatkozva választottbíróági eljárást kezdeményezzenek. A befektetők tevékenységüket Románia egy kevésbé fejlett régiójában végezték, figyelemmel a Románia által tíz évre garantált kedvezményekre. Románia azonban az uniós csatlakozás folyamatában visszavonta ezeket a kedvezményeket, minthogy a román álláspont szerint azok az állami támogatásra vonatkozó uniós szabályokat sértették. A Bizottság a bécsi egyezmény 30. cikk (3) bekezdésére hivatkozott és arra következtetett, hogy a választottbíróásznak az uniós állami támogatási szabályokat kellene alkalmazni a BIT helyett, amelynek alkalmazása ellentétes volna az EKSz-szel.⁶⁰

A választottbíróóság szerint nem volt valódi konfliktus a szerződések között. A választottbíróóság úgy ítélte meg, hogy az uniós jog közvetlenül nem alkalmazandó az esetben, ugyanis a kedvezmények visszavonására még a román csatlakozási szerződés hatálybalépését megelőzően került sor,⁶¹ ehelyett az uniós jogot inkább

⁵⁵ *Eureko* (36. lj.), para 180.

⁵⁶ *Eureko* (36. lj.), paras 185–186.

⁵⁷ *Eureko* (36. lj.), para 191.

⁵⁸ *Eureko* (36. lj.), paras 244–245.

⁵⁹ *Eureko* (36. lj.), para 245 és para 262.

⁶⁰ *Micula* (38. lj.), para 317.

⁶¹ *Micula* (38. lj.), para 319.

az ügy ténybeli mátrixának részeként kezelte.⁶² A BIT semmilyen utalást nem tartalmazott az uniós csatlakozásra vagy az EU-ra, de a csatlakozási szerződés sem a BIT-re, ezért a választottbíróóság szerint nem lehet arra következtetni, hogy a BIT részes felei a BIT rendelkezéseit módosítani kívánták volna, vagy azoktól el akartak volna térni az uniós csatlakozásra tekintettel.⁶³ Románia és a Bizottság úgy érvelt, hogy a választottbíróósági határozat alapján a kártérítés megfizetése jogellenes állami támogatásnak minősülne és a határozat ezért nem lenne végrehajtható az EU-ban.⁶⁴ Ezzel az érveléssel azonban a választottbíróóság nem foglalkozott, nem vállalkozva az érintettek választottbíróósági határozat meghozatalát követően tanúsított lehetséges magatartásának értékelésére.⁶⁵

Tény, hogy az ilyen ügyek megerősítik a Bizottság azon aggodalmát, hogy a beruházásvédelmi ügyekben eljáró választottbíróóságok alternatív fórumként szolgálnak az Európai Bíróság mellett, ami azzal a hatással jár, hogy az uniós jog értelmezését igénylő kérdésekben nem az Európai Bíróság, hanem választottbíróóságok dönthetnek.⁶⁶ Ezekben az eljárásokban a befektetők inkább az érintett BIT rendelkezéseire hivatkoznak és nem az uniós alapvető szabadságokra. Legfeljebb alperesi oldalon vagy a Bizottság érveiben jelenik meg az uniós jogra hivatkozás, a tagállami magatartás igazolására.⁶⁷

6. A BIT-EK ÖSSZEEGYEZTETHETŐSÉGE AZ UNIÓS JOGGAL

A BIT-ek különféle jogokat biztosítanak a beruházó számára. Ilyen különösen a nemzeti és a legnagyobb kedvezményes bánásmód, az igazságos és méltányos bánásmód, a teljes védelem és biztonság elve, a beruházással kapcsolatos átutalások biztosítása, valamint a kisajátítás elleni védelem. Az, hogy e jogok biztosítása összhangban áll-e az uniós joggal, több szempontból felvetődik. Először is kérdés, hogy az uniós jog mennyiben fedi le ezeket a jogokat és a tagállamok egyáltalán rendelkeznek-e hatáskörrel ezek szabályozására. Másodsor, a BIT-ek előnyöket biztosítanak az egyik szerződő tagállamnak és befektetőinek anélkül, hogy ez biztosítva lenne a más tagállamok befektetői számára, ami felveti a diszkrimináció problémáját. Harmadszor, a választottbíróósági út biztosítása a BIT-ben részes államok befektetői részére a célszázzal szemben a diszkrimináció tilalmán túlmenően is aggályokat vet fel az uniós jognak való megfelelés szempontjából.

⁶² *Micula* (38. lj.), para 328.

⁶³ *Micula* (38. lj.), para 321.

⁶⁴ *Micula* (38. lj.), para 330.

⁶⁵ *Micula* (38. lj.), para 340.

⁶⁶ SHAN–ZHANG (4. lj.) 1049, 1055.

⁶⁷ Ursula KRIEBAUM: „The Fate of Intra-EU BITs from an Investment Law and Public International Law Perspective” *ELTE Law Journal* 2015/1. 33.

6.1. ÁTFEDÉS AZ UNIÓS JOG ÉS A BIT-EK KÖZÖTT: A TAGÁLLAMI HATÁSKÖR KONTÚRJAI

Lényegében az érv, amely szerint az átfedés következtében a BIT-ek nem alkalmazhatók, abból indul ki, hogy mivel azok szabályai a letelepedés szabadságára, valamint a tőke szabad mozgására vonatkozó rendelkezések hatálya alá tartoznak, a tagállamok nem szabályozhatják azt.⁶⁸ Megosztott hatáskorról lévén szó, a tagállamok csak annyiban gyakorolhatják azt, amennyiben az EU ettől tartózkodott. Ezt tükrözi vissza a Bizottság fentebb már ismertetett álláspontja.

Kétségtelen, hogy egyes, BIT-ekben fellelhető szabályok átfedéseket mutatnak a tőke szabad mozgásával és a letelepedés szabadságával.⁶⁹ Ilyen a BIT-ek átutalásokra vonatkozó előírásai vagy a piachoz való hozzáférés garantálása. Ezeket lefedik az uniós alapvető szabadságok.

A kisajátítás elleni védelem sem esik teljesen kívül az uniós jog hatályán. Az EUMSZ 345. cikke értelmében „a Szerződések nem sérthetik a tagállamokban fennálló tulajdoni rendet”. Ugyanakkor az Európai Bíróság gyakorlata alapján nem felejthető el, hogy a tulajdonjog szabályozására vonatkozó hatáskört az uniós jog rendelkezéseinek tiszteletben tartásával gyakorolhatják csak a tagállamok. A 345. cikk nem mentesíti a „tagállamok hatályos tulajdoni rendjét az EUM-Szerződés alapvető szabályai, többek között a hátrányos megkülönböztetés tilalmának elvére, a letelepedési szabadságra és a tőke szabad mozgására vonatkozó szabályai alól”.⁷⁰ Ez a követelmény érvényesítendő kisajátítás esetében is.⁷¹ Más rendelkezések, így az igazságos és méltányos elbánás vagy a teljes körű védelem és biztonság elve, esetében azonban kérdéses, hogy az abban foglalt garanciákat lefedi-e és milyen mértékben az uniós jog.

Ahol átfedés van az uniós alapszabadságok és a BIT-ek rendelkezései között, ezek összeütközése is felmerül. Az uniós jog elsőbbségéből kiindulva, felvethető, hogy a BIT-ek ilyen előírásai nem alkalmazhatók. A tagállamok BIT-jei sokszor a fogadó állam szabályaival összhangban teszik lehetővé a piachoz való hozzáférést, azaz korlátozásoknak vethető alá.⁷² Ez ellentétben állhat a letelepedés szabadságára és a tőke szabad mozgására vonatkozó rendelkezésekkel, amelyek viszont szavatolják a piachoz való hozzáférést, kivételeket pedig ez alól csak az EUMSZ-ben vagy az Európai Bíróság gyakorlatában megfogalmazott okokból engednek.⁷³

⁶⁸ Joel DAHLQUIST – Hannes LENK – Love RÖNNELID: „The Infringement Proceedings over Intra-EU Investment Treaties – an Analysis of the Case against Sweden. European Policy Analysis” *Swedish Institute for European Policy Studies* 2016/ February. 3.

⁶⁹ REINISCH (6. lj.) 168.

⁷⁰ C-105/12–C-107/12. sz. *Staat der Nederlanden kontra Essent NV* (C-105/12), *Essent Nederland BV* (C-105/12) *Eneco Holding NV* (C-106/12) és *Delta NV* (C-107/12) egyesített ügyekben 2013. október 22-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:2013:677) 36. pontja.

⁷¹ 182/83. sz. *Robert Fearon & Company Limited kontra Irish Land Commission* ügyben 1984. november 6-án hozott ítélet [EBHT 1984., 3677. o.] 7. pontja.

⁷² Rudolph DOLZER – Christoph SCHREUER: *Principles of International Investment Law* (Oxford: OUP 2012) 88–89.

⁷³ Marek WIERZBOWSKI – Aleksander GUBRYNOWICZ: „Conflict of Norms Stemming from Intra-EU BITS and EU Legal Obligations: Some Remarks on Possible Solutions” in Christina BINDER [et al.]:

Ugyanígy felmerülhetnek konfliktusok a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások és az átutalásokra vonatkozó BIT-ekben foglalt rendelkezésekkel kapcsolatban is.⁷⁴ Problémát jelenthet, hogy bár az EUMSZ és az Európai Bíróság elismer kivételeket a tőke szabad mozgása tekintetében, a BIT-ek úgy garantálják a befektetéshez kapcsolódó kifizetések szabad átutalását, hogy nem foglalkoznak kivételekkel, amelyeknek viszont alkalmazhatóknak kellene lenni az uniós jog alapján.⁷⁵

Az, hogy a tagállamok mennyiben gyakorolhatják szabályozási hatáskörüket BIT-eken keresztül a beruházásvédelem területén, attól függ, hogy az EU mennyiben gyakorolta ezen a területen a hatáskörét. Az bizonyos, hogy az uniós jog nem szabályozza kifejezetten, valamint kimerítően a tagállamok közötti beruházások anyagi jogi és eljárásjogi garanciáit.⁷⁶ Kétségtelenül vannak átfedések a letelepedés és a tőkemozgás szabadságára vonatkozó EUMSZ-előírások és a BIT-ek rendelkezései között. Az átfedés azonban nem teljes.⁷⁷ Bizonyos kérdésekben az uniós jog tartalmaz részletesebb szabályokat, eltérést csak szűk körben engedve, így például a piachoz való hozzáférés biztosítása tekintetében. Ugyanakkor más területen a BIT-ek irányoznak elő mélyebb szabályokat. Így bár kétségtelenül van bizonyos átfedés, a szabályozás mélysége és a védelem szintje nem azonos.

Ebből az következik, hogy a tagállamok nem veszítették el teljes mértékben hatáskörüket a beruházásvédelem terén az uniós tagállamok viszonyában, hanem hatáskörüik bizonyos mértékben megmaradt és azt gyakorolhatják azon körben, amelyet az uniós jog nem érint, de mindenkor csak az uniós alapvető szabadságok tiszteletben tartása mellett.⁷⁸

6.2. A DISZKRIMINÁCIÓ TILALMA

Az uniós jog és a tagállamok közötti BIT-ek konfliktusának legtöbbször vitatott forrása az, hogy a BIT-ek csak a részes államok befektetőinek nyújtanak védelmet, kizárva abból más tagállamok befektetőit, ami diszkriminációhoz vezet. A diszkrimináció tilalmát alkalmazta az Európai Bíróság egy kétoldalú egyezményrel összefüggésben a *Bizottság kontra Németország* ügyben, ahol a lengyel vállalkozások munkavállalóinak vállalkozási szerződések teljesítése céljából történő kiküldetéséről szóló lengyel-német kétoldalú megállapodást a német hatóságok úgy értelmezték, hogy kizárólag a Németországban letelepedett, vagy ott állandó telephellyel rendelkező vállalkozások köthetnek vállalkozói szerződést valamely lengyel vállalkozással, és használhatják ezáltal a lengyel-német megállapodás alapján a lengyel munkavállalókra vonatkozóan megállapított kvótát.⁷⁹

International Investment Law for the 21st Century – Essays in Honour of Christoph Schreuer (Oxford: OUP 2009) 547; REINISCH (6. lj.) 168.

⁷⁴ WIERZBOWSKI–GUBRYNOWICZ (73. lj.) 547–548.

⁷⁵ Lásd DAHLQUIST–LENK–RÖNNELID (68. lj.) 3–4. és 6.

⁷⁶ TIETJE (16. lj.) 11. és 13.

⁷⁷ KRIEBAUM (67. lj.) 35.

⁷⁸ TIETJE (16. lj.) 11.

⁷⁹ C-546/07. sz. *Bizottság kontra Németország* (24. lj.).

Tehát más tagállamokban letelepedett, de Németországban az építőipar területén szolgáltatást nyújtó vállalkozások nem köthettek lengyel vállalkozásokkal vállalkozási szerződést. Az Európai Bíróság megállapította, hogy „a lengyel–német megállapodás alkalmazása a Lengyel Köztársaságnak az Unióhoz való csatlakozása óta két tagállamot érint, így az említett megállapodást e két tagállam között kizárólag a közösségi jog, többek között a Szerződésnek a szolgáltatásnyújtás szabadságára vonatkozó szabályainak a tiszteletben tartása mellett lehet alkalmazni”.⁸⁰ Az Európai Bíróság szerint semmi sem indokolta, hogy a más tagállamokban letelepedett társaságokat eltérően kezeljék a Németországban letelepedett vállalkozásokhoz képest vállalkozási szerződések lengyel vállalkozásokkal történő megkötése szempontjából. Mindezek fényében pedig megállapította, hogy a kétoldalú nemzetközi szerződéshez kapcsolódó közigazgatási gyakorlat a szolgáltatásnyújtás szabadságára vonatkozó előírások megsértését jelentette, mivel kizárta valamely előnyből a más tagállamban letelepedett vállalkozásokat. Ez a logika szintén alkalmazható lehet a BIT-ekre és megerősíti azt a nézetet, amely szerint ezek sértetik a diszkrimináció tilalmát.⁸¹

A nemzeti bánásmód követelménye a legtöbb BIT-ben megjelenik. A diszkrimináció tilalma ugyancsak érvényesül az uniós alapvető szabadságok területén. Ugyanakkor a két megoldás között van különbség. A BIT-ekben foglalt nemzeti bánásmód kivételektől mentes (bár egyes választottbírók bizonyos esetekben engedtek eltérést), míg az uniós alapvető szabadságok, így a letelepedés és a tőke szabad mozgása alól elismertek kivételek.⁸² Az, hogy a tagállamok által egymással kötött BIT-ek nem ismernek el kivételeket, ellentétben állhat az uniós joggal. Ezt alátámaszthatják a harmadik államokkal kötött BIT-ek tárgyában hozott, már említett Európai Bírósági ítéletek is.⁸³

A diszkrimináció problémája feloldható egyrészt a BIT-ből származó előnyök megszüntetésével, de ez a befektetők számára korábban biztosított védelem szintjének csökkentésével járna. A másik lehetőség az előnyök kiterjesztése valamennyi uniós tagállami befektetőre.⁸⁴ Az *Eastern Sugar* ügyben a választottbírók kifejezetten felhívta a figyelmet, hogy amennyiben a BIT-ben részes államok befektetői olyan jogokban részesülnek, amelyekben más uniós tagállamok befektetői nem, akkor az utóbbiak ugyanazon jogokat igényelhetik.⁸⁵ A Bizottság ezt a megoldást elutasította az *Eureko*-ügyben, mert ez az uniós jog alkalmazását érintő ügyeket

⁸⁰ C-546/07. sz. *Bizottság kontra Németország* (24. lj.) 44. pontja.

⁸¹ Frank S. BENYON: *Direct Investment National Champions and EU Treaty Freedoms* (Oxford: Hart 2010) 108.

⁸² WIERZBOWSKI–GUBRYNOWICZ (73. lj.) 547.

⁸³ C-205/06. *Bizottság kontra Osztrák Köztársaság* 32. pontja; C-249/06. *Bizottság kontra Svéd Királyság* 33. pontja; C-118/07. *Bizottság kontra Finn Köztársaság* 26–27. pontjai.

⁸⁴ Nikos LAVRANOS: „New Developments in the Interaction between International Investment Law and EU Law” *The Law and Practice of International Courts and Tribunals* 2010/9. 433; Nikos LAVRANOS: „Bilateral Investment Treaties (BITs) and EU Law” *ESIL Conference 2010. papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1683348*. 22.

⁸⁵ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 170.

az uniós bírósági rendszer felől a választottbíróságok felé irányítaná.⁸⁶ Egyes szerzők elvetik egy ilyen megoldás szükségességét és nem tartják ellentétesnek az uniós joggal a BIT-ek által megvalósított megkülönböztetést azon az alapon, hogy a kettős adóztatásról szóló egyezményrel kapcsolatban az Európai Bíróság megállapította, hogy nem ellentétes a tőke szabad mozgására vonatkozó előírásokkal, ha a kettős adóztatás elkerüléséről szóló kétoldalú egyezmény csak a szerződő államokban illetőséggel bíró személyek részére biztosít kedvezményt, és az említett szabályokkal nem ellentétes az ilyen kedvezmény más tagállamokban illetőséggel rendelkező személyekre vonatkozó kiterjesztésének megtagadása sem.⁸⁷ Bár a kettős adóztatás elkerüléséről szóló szerződések és a BIT-ek közös jellemzője előnyök kölcsönös nyújtása kétoldalú kapcsolatban,⁸⁸ kétséges e gyakorlat átvihetősége a beruházásvédelem területére.⁸⁹

6.3. A VÁLASZTOTTBÍRÓSÁGI ÚT IGÉNYBEVÉTELENEK BIZTOSÍTÁSA ÉS AZ UNIÓS JOG

A BIT-ek által nyújtott előnyök közé sorolható a nemzetközi választottbírósági út igénybevételének lehetősége. Ezt a vitarendezési módot a BIT-ek alapján általában igénybe vehetik egyfelől a részes államok egymást érintő, egymás közötti vitájukra, másfelől pedig a befektető és a fogadó állam relációjában is nyitva áll például ICSID választottbíróság vagy más választottbíróság eljárásának biztosításával. A BIT-ekben kikötött választottbírósági eljárás több szempontból aggályokat vetett fel, különösen, ami a befektető és a fogadó állam vitájának választottbírósági úton történő rendezését illeti. Először is felmerült, hogy sérti a diszkrimináció tilalmát (1); másodsor a választottbírósági út igénybevétele a rendes bírósági út megkezdését jelenti (2); harmadszor olyan döntések meghozatalát eredményezheti, amelyek ellentétben állnak az uniós joggal (3); végül pedig szintén felmerült, hogy sérti az uniós jog értelmezésének EUMSz 344. cikkben foglalt monopóliumát (4).

(1) A diszkrimináció tilalma szempontjából a választottbírósági út igénybevételével kapcsolatban gyakori érv, hogy ilyen komplex, a befektető által az állammal szemben igénybe vehető vitarendezés az uniós jogban nem létezik.⁹⁰ A BIT-ben részes állam befektetői számára, előnyként, elérhető lesz a választottbírósági

⁸⁶ *Eureko* (36. lj.), para 184.

⁸⁷ TIETJE (16. lj.) 16–17, idézi a C-376/03. sz. *D. kontra Inspecteur van de Belastingdienst/Particulieren/Ondernemingen buitenland te Heerlen* ügyben 2005. július 5-én hozott ítélet [EBHT 2005., I-5821. o.] 44–63. pontjait. Angelos DIMOPOULOS: „The Validity and Applicability of International Investment Agreements between EU Member States under EU and International Law” *Common Market Law Review* 2011/48. 81.

⁸⁸ DIMOPOULOS (87. lj.) 81–82.

⁸⁹ Steffen HINDELANG: „Member States BITs – There’s Still (Some) Life in the Old Dog Yet” in Karl P. SAUVANT (szerk.): *Yearbook of International Investment Law & Policy 2010–2011* (Oxford: OUP 2012) 223(27. lj.).

⁹⁰ Anca RADU: „Foreign Investors in the EU – Which ‘Best Treatment’? Interactions Between Bilateral Investment Treaties and EU Law” *European Law Journal* 2008/14. 243.

út, míg más tagállamok befektetői számára nem, ami diszkriminációt valósít meg.⁹¹ Azon tagállamok befektetői, amelyekkel a fogadó tagállamnak nem áll fenn BIT-je, befektetéseikkel kapcsolatos igényeiket választottbíróóság útján nem, hanem kizárólag a nemzeti bíróságok útján érvényesíthetik, vagy panaszt tehetnek a Bizottságnál, hogy az EUMSZ 258. cikke értelmében indítson kötelezettségszegési eljárást a tagállammal szemben.⁹² Maga a befektető nem indíthat kötelezettségszegési eljárást egy tagállammal szemben, a Bizottság viszont nem köteles eljárást indítani, és még ha indít is, a Bizottság által indított eljárásoknak nem „ura” a befektető.

Nyilvánvaló, hogy az esetleges hátrányos megkülönböztetés kiküszöbölhető lehet a választottbíróági út kizárásával. A másik lehetőség az, ha a tagállam valamilyen uniós befektető részére megnyitja a választottbíróági utat befektetéseikkel kapcsolatos jogvitákban.⁹³ A BIT-ek diszkriminatív jellegével kapcsolatos, fentebb már tárgyalt érvek és ellenérvek itt megismételhetők.

(2) A választottbíróági út igénybevétele felfogható úgy, hogy az a rendes uniós és tagállami igazságszolgáltatás megkerülését jelenti. A beruházásvédelmi jogvitákban a választottbíróági eljárás igénybevétele az egyébként joghatósággal rendelkező tagállami bíróság eljárása helyett, a tagállami bírósági eljárásba vetett bizalom hiányát jelenti.⁹⁴ A közép-keleti-európai államok csatlakozása előtt a választottbíróági klauzulák éppen azért kerültek be ezekbe a BIT-ekbe, mert a beruházók tartottak attól, hogy a beruházással kapcsolatos jogvitákban a fogadó állam bíróságai nem lesznek elég pártatlanok vagy kompetensek. A csatlakozással azonban az új tagállamok bíróságai az uniós bírósági rendszer egyenértékű részévé váltak. A választottbíróági út garantálása a rendes tagállami bírósági jogvédelem helyett az új tagállamok bíróságaiba vetett bizalom hiányaként értelmezhető, annak ellenére, hogy azok immár az EU igazságszolgáltatási rendszerének részét képezik.⁹⁵

(3) Az az érv is megjelent, hogy a választottbíróági eljárásban hozott, uniós jogot érintő döntés esetleg ellentétben állhat az uniós joggal, és a választottbíróági határozat korrekciójára nincsen lehetőség.⁹⁶ Ez egyúttal sértheti az Európai Bíróság monopóliumát az uniós jog értelmezése tekintetében, valamint az uniós jog egységes értelmezésének követelményét.⁹⁷ A választottbíróóság úgy járhat el az uniós jog alkalmazását és értelmezését érintő beruházásvédelmi ügyekben, hogy közben legalábbis kétséges, hogy fordulhat-e előzetes döntéshozatali kérelemmel az Európai Bírósághoz (amennyiben egyáltalán szándékozik ezt tenni). Tagállami bíróság előtti beruházásvédelmi tárgyú eljárásban adott az előzetes döntéshozatali kérelem lehetősége az EUMSZ 267. cikk értelmében. Kereskedelmi választottbíró-

⁹¹ Elfogadva ezt az álláspontot DAHLQUIST–LENK–RÖNNELID (68. lj.) 6.

⁹² EILMANSBERGER (6. lj.) 402.

⁹³ EILMANSBERGER (6. lj.) 403.

⁹⁴ Juliane KOKOTT – Christoph SOBOTTA: „Investment Arbitration and EU Law” *Cambridge Yearbook of European Legal Studies* 2016/18. 10.

⁹⁵ KLEINHEISTERKAMP (16. lj.) 14.

⁹⁶ EILMANSBERGER (6. lj.) 404–405; LAVRANOS: „Bilateral Investment Treaties (BITs) and EU law” (84. lj.) 27.

⁹⁷ WIERZBOWSKI–GUBRYNOWICZ (73. lj.) 557.

ság esetében az Európai Bíróság nem fogadta el az előzetes döntéshozatali kérelmet.⁹⁸ Kérdés, hogy a beruházásvédelmi választottbíróóság megítélése különböző lenne-e ebből a szempontból.

Az *Eastern Sugar* ügyben a cseh kormány azt kérte a választottbíróaságtól, hogy forduljon előzetes döntéshozatali kérelemmel az Európai Bírósághoz a BIT megszűnése tárgyában.⁹⁹ A cseh kormány úgy érvelt, hogy amennyiben kötelező a választottbíróasági út igénybevétele a felek számára, akkor a választottbíróaság köteles az Európai Bírósághoz fordulni, ha az uniós jog értelmezését felvető kérdés merül fel.¹⁰⁰ A választottbíróaság azonban ezt az érvelést elutasította és nem fordult előzetes döntéshozatali kérelemmel az Európai Bírósághoz.¹⁰¹ Rámutatott, hogy a választottbíróasági út igénybevételének lehetősége nem kötelező: a BIT-en és a felek megállapodásán alapszik. Továbbá, a választottbíróaság szerint, még ha lehetősége lenne is az Európai Bírósághoz fordulni, akkor sem lenne ez szükséges olyan esetben, amikor a kérdés megválaszolása egyszerű. Feltételezhetjük tehát, hogy a választottbíróaság a BIT-ek fenntarthatóságának kérdését (és egyszersmind az előzetes döntéshozatali kérelem előterjeszhetőségének kérdését) ilyen egyszerű problémának látta, jóllehet, amint látjuk, a jogirodalomban, a tagállamok és a Bizottság között egyáltalán nem alakult ki egyértelmű nézet, hogy a BIT-ek mennyiben alkalmazhatók.

A beruházásvédelmi választottbíróaságok kereskedelmi választottbíróaságokétól eltérő kezelését indokolhatja, hogy a választottbíróaság joghatóságát nem egy magánfelek között létrejött szerződés, hanem a nemzetközi jog által meghatározott BIT alapozza meg,¹⁰² és a beruházásvédelmi jogviták az ilyen közjogi természetű megállapodás értelmezését igénylik. Sajátosság az is, hogy az egyik fél egy állam.¹⁰³ Hozzátehetjük, hogy uniós kontextusban ez a fél, egy uniós tagállam, amely köteles tiszteletben tartani az uniós jogot.¹⁰⁴ Olík és Fyrbach ebből arra következtetnek, hogy az uniós jog egységes értelmezése érdekében a tagállam azzal a megszorítással adja meg a hozzájárulását a választottbíróaság joghatóságához, hogy a választottbíróaság jogosult előzetes döntéshozatali kérelemmel fordulni az Európai Bírósághoz.¹⁰⁵ A kereskedelmi választottbíróaságok kizárását az Európai

⁹⁸ 102/81. sz. „*Nordsee*” *Deutsche Hochseefischerei GmbH kontra Reederei Mond Hochseefischerei Nordstern AG & Co. KG és Reederei Friedrich Busse Hochseefischerei Nordstern AG & Co. KG* ügyben 1982. március 23-án hozott ítélet [EBHT 1982., 1095. o.] 10–13. pontok; C-126/97. sz. *Eco Swiss China Time Ltd kontra Benetton International NV* ügyben 1999. június 1-jén hozott ítélet [EBHT 1999., I-3055. o.] 34. pontja.

⁹⁹ *Eastern Sugar* (1. lj.), para 130.

¹⁰⁰ *Eastern Sugar* (1. lj.), paras 132–133.

¹⁰¹ *Eastern Sugar* (1. lj.), paras 134–139.

¹⁰² Miloš OLÍK – David FYRBACH: „The Competence of Investment Arbitration Tribunals to Seek Preliminary Rulings from European Courts” in Alexander J. BĚLOHLÁVEK – Naděžda ROZEHNALOVÁ: *Czech Yearbook of International Law, Vol. II.* (Huntington: Juris 2011) 200.

¹⁰³ Stephan W. SCHILL: „The Relation of the European Union and its Member States in Investor-State Arbitration” in Leon E. TRAKMAN – Nicola W. RANIERI: *Regionalism in International Investment Law* (Oxford: OUP 2013) 396.

¹⁰⁴ OLÍK–FYRBACH (102. lj.) 201.

¹⁰⁵ OLÍK–FYRBACH (102. lj.) 202.

Bíróság azzal indokolja, hogy azok nem minősülnek tagállami bíróságnak a jelenlegi EUMSZ 267. cikke értelmében,¹⁰⁶ illetve egy kereskedelmi választottbíróági határozat érvénytelenítésére és végrehajtására a tagállami bíróságok jogosultak, amelyek viszont fordulhatnak az Európai Bírósághoz, amennyiben szükségesnek látják az uniós jog értelmezését vagy az uniós jog érvényességéről való döntést.¹⁰⁷ Egyes szerzők viszont úgy vélik, a beruházásvédelmi választottbíróóság megfelel a tagállami bíróság kritériumainak.¹⁰⁸ A beruházásvédelmi választottbíróóságok döntései ellen emellett jóval szűkebb körben érvényesül a bíróság általi érvénytelenítés lehetősége, ICSID-eljárásokban pedig a hatályon kívül helyezés kizárt.¹⁰⁹ Ebből több szerző azt a következtetést vonja le, hogy el kell ismerni azt, hogy beruházásvédelmi választottbíróóságok az Európai Bírósághoz fordulhassanak előzetes döntéshozatali kérelemmel.¹¹⁰ Nem felejtendő el, hogy még abban az esetben is, ha a választottbíróóság beruházásvédelmi ügyben az Európai Bírósághoz fordulhatna, az előzetes döntéshozatal mechanizmusának sikere attól függ, hogy a választottbíróóság valóban kéri-e az Európai Bíróság döntését, elismerve ezzel annak értelmezési monopóliumát és az uniós jog elsőbbségét.¹¹¹

Emellett amennyiben a választottbíróági döntés esetleg ellentétben áll az uniós joggal, kérdés, hogy egy az uniós joggal ellentétes beruházásvédelmi választottbíróági határozatot végre kell-e hajtani a tagállamokban vagy a határozat végrehajtása megtagadható-e a közrend védelme érdekében. A választottbíróági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló New York-i egyezmény alapján a tagállami bíróság megtagadhatja a végrehajtást közrendbe ütközésre hivatkozva.¹¹² A legtöbb beruházásvédelmi jogvitában azonban ICSID-döntés születik. Viszont az ICSID-egyezmény nem tartalmaz közrenden alapuló megtagadási okot az elismerés és végrehajtás tekintetében, hanem úgy fogalmaz, hogy minden ICSID-tag a választottbíróági ítéletet kötelezőnek ismeri el, mintha az saját bíróságának jogerős ítélete volna.¹¹³ Ebből következhet az, hogy a végrehajtás nem tagadható meg az ICSID-tagállam által.¹¹⁴ Az ICSID-egyezmény azonban hozzáteszi, hogy az ítélet végrehajtására azon állam hatályban lévő jogszabályai az irányadók, amelyek területén a végrehajtást kérik¹¹⁵ és ez értelmezhető úgy, mint ami megengedi az ICSID-tagállam közrendjének védelme alapján a végrehajtás megtagadását a bel-

¹⁰⁶ *Nordsee* (98. lj.) 10–13. pontjai; *Eco Swiss* (98. lj.) 34. pontja.

¹⁰⁷ *Nordsee* (98. lj.) 14–15. pontjai; *Eco Swiss* (98. lj.) 32–33. pontja.

¹⁰⁸ Jürgen BASEDOW: „EU Law in International Arbitration: Referrals to the European Court of Justice” *Journal of International Arbitration* 2015/32. 376–381.

¹⁰⁹ ICSID-egyezmény, 52. cikk. Kihirdette: 1987. évi 27. tvr. az Államok és más államok természetes és jogi személyei közötti beruházási viták rendezéséről szóló, Washingtonban, 1965. március 18-án kelt Egyezmény kihirdetéséről; SCHILL (103. lj.) 397.

¹¹⁰ SCHILL (103. lj.) 398.

¹¹¹ EILMANSBERGER (6. lj.) 426–427.

¹¹² New York-i Egyezmény V. cikk (2) b). Kihirdette: 1962. évi 25. tvr. a külföldi választottbíróági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló, New Yorkban 1958. június 10-én kelt Egyezmény kihirdetéséről.

¹¹³ ICSID-egyezmény, 54. cikk (1) bek.

¹¹⁴ EILMANSBERGER (6. lj.) 427; KRIEBAUM (67. lj.) 34.

¹¹⁵ ICSID-egyezmény, 54. cikk (3) bek.

ső jogával összhangban.¹¹⁶ Az uniós jogba ütköző határozatok végrehajtása ellen szólna a tagállami hűség elve is. Amennyiben egy tagállam önkéntesen teljesíti egy olyan választottbíróági határozatban foglaltakat, amely az uniós jogba ütközik, akkor a Bizottság kötelezettségszegési eljárást indíthat ellene.¹¹⁷ A végrehajtás kérdésében eljáró bíróság, amennyiben az egy tagállami bíróság, már fordulhat előzetes döntéshozatali kérelemmel az Európai Bírósághoz, amennyiben az uniós jog értelmezése tekintetében kétsége merülne fel.¹¹⁸

(4) Az EUMSZ 344. cikke szerint „[a] tagállamok vállalják, hogy a Szerződések értelmezésére vagy alkalmazására vonatkozó vitáikat kizárólag a Szerződésekben előírt eljárások útján rendezik”. Ebből az a következtetés lenne levonható, hogy a beruházásvédelmi viták, amelyekben felmerül az uniós jog alkalmazásának kérdése, nem képezhetik választottbíróági eljárás tárgyát, mivel ezek csak a „Szerződésekben előírt eljárások útján” eldönthetők. Valóban a tagállamok közötti vitás kérdések választottbíróági úton történő rendezése vonatkozásában a 344. cikk felveti az uniós joggal való összeegyeztethetőség kérdését, hiszen a tagállamok kivonják ezeket a vitákat az Európai Bíróság ellenőrzése alól.¹¹⁹ Az EUMSZ 344. cikke a tagállamokra állapít meg kötelezettséget, a beruházásvédelmi megállapodással érintett magánszemélyekre nem.¹²⁰ Itt nem a tagállamok vitáiról, hanem egy befektető és a fogadó állam közötti jogvitáról van szó.¹²¹ Ugyanakkor Benyon felveti, hogy – az áruk szabad mozgásával kapcsolatban alkalmazott közvetett horizontális hatály mintájára¹²² – nem állapítható-e meg a tagállam felelőssége azért, hogy magánszemélyek a választottbíróági klauzula alkalmazásával megsértik az uniós jogban foglaltakat.¹²³

Bár a 344. cikk a fentiek alapján nem alkalmazható a BIT-ek választottbíróási klauzuláira, az azokban benne rejlő megkülönböztetés, a rendes bírósági út és az uniós jog kontrolljának kikerülése komoly aggályokat vet fel.

¹¹⁶ WEHLAND (5. lj.) 308; EILMANSBERGER (6. lj.) 427–428.

¹¹⁷ EILMANSBERGER (6. lj.) 427.

¹¹⁸ EILMANSBERGER (6. lj.) 406; KRIEBAUM (67. lj.) 34.

¹¹⁹ DAHLQUIST–LENK–RÖNNELID (68. lj.) 4.

¹²⁰ DIMOPOULOS (87. lj.) 87; TIETJE (16. lj.) 17; DAHLQUIST–LENK–RÖNNELID (68. lj.) 4; Christer SÖDERLUND: „Intra-EU BIT Investment Protection and the EC Treaty” *Journal of International Arbitration* 2007/24. 459.

¹²¹ SCHILL (103. lj.) 396–397; BENYON (81. lj.) 109; Friedl WEISS – Silke STEINER: „The Investment Regime under Article 207 of the TFEU – a Legal Conundrum: the Scope of ‘Foreign Direct Investment’ and the Future of intra-EU BITs” in Freya BAETENS (szerk.): *Investment Law within International Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 368; DIMOPOULOS (87. lj.) 86.

¹²² C-265/95. sz. *Európai Közösségek Bizottsága kontra Francia Köztársaság* ügyben 1997. december 9-én hozott ítélet [EBHT 1997., I-6959. o.]; C-112/00. sz. *Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge kontra Osztrák Köztársaság* ügyben 2003. június 12-én hozott ítélet [EBHT 2003., I-5659. o.].

¹²³ BENYON (81. lj.) 109.

7. A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI BIT-EK AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG ELŐTT

Azt, hogy a tagállamok által kötött BIT-ek továbbra is alkalmazhatók-e, végső soron az Európai Bíróság fogja eldönteni. Erre a Bizottság által indított kötelezettségzegési eljárások, valamint két, újabb az Európai Bíróság elé került ügy adhat alkalmat.

A *Micula*-ügyben a választottbíróság Romániát kártérítés fizetésére kötelezte. Ezt követően viszont a Bizottság határozatával a befektetőnek fizetett kártérítést tekintette tiltott állami támogatásnak.¹²⁴ Ennek nyomán nyújtottak be keresetet a befektetők a Törvényszékhez a Bizottsággal szemben annak tiltott állami támogatást megállapító és a kártérítés kifizetését megtiltó határozatának megsemmisítését kérve.¹²⁵

Szintén folyamatban van az *Achmea*-ügyben előterjesztett előzetes döntéshozatali kérelem is, amely tisztázhat néhány bizonytalanságot.¹²⁶ Az Achmea az Eureko holland biztosító jogutódja, így tulajdonképpen az előzetes döntéshozatali kérelem a már ismertetett *Eureko*-ügy folytatása. A szlovák kormány német bíróság előtt a választottbírósági határozat hatályon kívül helyezését kérte. Fellebezést követően pedig a Bundesgerichtshof utalt előzetes döntéshozatali kérdéseket az Európai Bírósághoz. Az Európai Bíróságnak feltett kérdések egyrészt felvetik, hogy az EUMSz 344. vagy 267. cikkébe vagy ennek hiányában a diszkrimináció tilalmába (EUMSz 18. cikk) ütközik-e egy tagállamok között létrejött BIT-ben foglalt választottbírósági kikötés, ha a BIT megkötésére a részes államok egyikének az Unióhoz történő csatlakozása előtt került sor, a választottbírósági eljárás azonban csak ezt követően indul?

8. A JOGVITÁK HATÁSA

A tagállamok közötti BIT-ek jogi megítélése jelenleg jogbizonytalanságot eredményez, amely nem kedvez az uniós beruházási környezetnek. Mindenesetre egyes tagállamok más tagállamokkal fennálló BIT-jeik megszüntetése mellett döntöttek, valószínűleg figyelembe véve a Bizottság álláspontját és a BIT-ek jogi megítélését övező bizonytalanságot.¹²⁷

A BIT-ek, ha ekként rendelkeznek, az ott megjelölt időtartam elteltével maguktól megszűnnek minden további lépés nélkül. Azonban a BIT-ek kifutása még jelentős időt vehet igénybe. Még ha a BIT megszüntetésre is kerül, az általában tartal-

¹²⁴ A Bizottság (EU) 2015/1470 határozata (2015. március 30.) a Románia által nyújtott SA.38517 (2014/C) (korábbi 2014/NN) sz. állami támogatásról, 2013. december 11-i választottbírósági ítélet a *Micula kontra Románia* ügyben.

¹²⁵ T-694/15. sz. *Micula kontra Bizottság* ügyben 2015. november 30-án benyújtott kereset.

¹²⁶ C-284/16. sz. *Szlovák Köztársaság kontra Achmea BV* ügyben a Bundesgerichtshof (Németország) által 2016. május 23-án benyújtott előzetes döntéshozatal iránti kérelem.

¹²⁷ KRIEBAUM (67. lj.) 27.

maz egy olyan klauzulát, amely szerint a BIT megszüntetése előtt megvalósított beruházások még meghatározott ideig továbbra is a BIT-ben biztosított védelemben részesülnek. Vitatott, hogy a gyakorlatban ennek hatása kizárható lenne-e úgy, hogy a BIT megszüntetése előtt törölnék ezt a rendelkezést.¹²⁸

Önmagában a BIT-eket övező jelenlegi vitákból fakadó bizonytalanságot a tagállami beruházók kikerülhetik, ha egy olyan harmadik állam beruházójaként (például egy ott létesített gazdasági társaságon keresztül) valósul meg a beruházás, amely rendelkezik a fogadó tagállammal fennálló BIT-tel.¹²⁹ Ennek eredménye lehet viszont a befektetők elvándorlása az EU-ból.¹³⁰

Felvetődik, hogy milyen hatással járna az EU beruházási klímájára, ha a tagállamok közötti BIT-ek megszüntetésre kerülnének és ezzel a befektetők elveszítenék a választottbírószághoz fordulás lehetőségét és egyes, befektetéseiket védő garanciákat. A BIT-ek megszüntetése azzal a hátránnyal járna, hogy az uniós tagállamok befektetői hátrányosabb helyzetbe kerülnének, mint a harmadik államok befektetői, amelyek továbbra is hivatkozhatnának a tagállamokkal vagy az EU-val kötött beruházásvédelmi megállapodásokra.¹³¹ Ez viszont ugyancsak ahhoz vezethetne, hogy a tagállami befektetők olyan harmadik államokba települhetnének, amelyekkel az EU-nak vagy a befektetési célország EU tagállamnak van BIT-je, hogy szükség esetén részesülhessenek az abban biztosított anyagi jogi és eljárásjogi garanciákban.¹³² Az uniós gazdaság szempontjából még hátrányosabb az a következmény, ha az Unión belül potenciálisan megvalósítható befektetésre nem is kerül sor.

A fenti következmények elkerülése több javaslatot generált a BIT-ek felváltására vagy az uniós joggal való kompatibilitásuk megteremtésére. A garanciák fenntartása és kiterjesztése valamennyi tagállamra történhet jogalkotás útján.¹³³ Elméleti lehetőségként szintén felmerült az is, hogy az uniós joggal ellentétes választottbírószági határozatok végrehajtását az uniós jogalkotás megtilthatná.¹³⁴ Ugyancsak megoldás lehet a BIT-ek multilaterálissá alakítása.¹³⁵ A meglévő tagállamok közötti BIT-ek kivételére és a befektetésekhez kapcsolódó anyagi és eljárásjogi garanciákat biztosító valamennyi tagállam által megkötött megállapodásra tett javaslatot több tagállam.¹³⁶ Ez megszüntetné a diszkriminációval kapcsolatos aggályo-

¹²⁸ „Further Attempts by the European Commission to Eradicate intra-EU BITs” *Volterra Fietta E-Newsletter* 2015/Autumn, www.volterrafietta.com/further-attempts-by-the-european-commission-to-eradicate-intra-eu-bits/.

¹²⁹ „Further Attempts by the European Commission to Eradicate intra-EU BITs” (128. lj.); KRIEBAUM (67. lj.) 35.

¹³⁰ KRIEBAUM (67. lj.) 35.

¹³¹ KRIEBAUM (67. lj.) 35; HENQUET (6. lj.) 378; SÖDERLUND (120. lj.) 464.

¹³² HENQUET (6. lj.) 378.

¹³³ LAVRANOS „New Developments in the Interaction between International Investment Law and EU Law” (84. lj.) 433; BENYON (81. lj.) 111.

¹³⁴ Tamás KENDE: „Arbitral Awards Classified as State Aid under European Union Law” *ELTE Law Journal* 2015/1. 54.

¹³⁵ Teis Tongsuaard ANDERSEN – Steffen HINDELANG: „The Day after: Alternatives to Intra-EU BITs” papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2833237, 4. és 15–16.

¹³⁶ „Intra-EU Investment Treaties. Non-paper from Austria, Finland, France, Germany and the Netherlands” 07. 04. 2016. www.tni.org/files/article-downloads/intra-eu-bits2-18-05_0.pdf.

kat, azonban továbbra is fenntartaná az uniós joggal való összeegyeztethetőség problémáját egyéb összefüggésben (például a multilaterális egyezmény és az uniós jog közötti átfedések és különbségek tekintetében, illetve a választottbíróági út igénybevételének kérdésében). Emellett egy uniós modell BIT megalkotásának gondolata ugyancsak megfogalmazódott.¹³⁷ Van olyan javaslat is, hogy beruházásvédelmi jogvitákban egy specializált uniós bíróság járhatna el.¹³⁸ Az utóbbi előnye lenne, hogy biztosíthatná az uniós jog egységes alkalmazását beruházásvédelmi ügyekben és szakértelemmel rendelkező bírák dönthetnék el az ügyeket.¹³⁹ Kétséges azonban, hogy a befektetők és a tőkeexportáló országként megjelenő tagállamok mennyire fogadnák el a választottbíróóságok helyett egy uniós fórum joghatóságát beruházásvédelmi ügyekben.¹⁴⁰

9. MAGYARORSZÁG, A TÖBBI KÖZÉP-KELET-EURÓPAI TAGÁLLAM ÉS A TAGÁLLAMOK KÖZÖTTI BIT-EK

A közép-kelet-európai tagállamok csatlakozása figyelemre méltó változást hozott. Korábban az EU-tagállamok mint tőkeexportáló országok befektetői felperesként jelentek meg a beruházásvédelmi jogvitákban, az uniós tagállamok alperesként ritkán voltak érintettek.¹⁴¹ A csatlakozással azonban a tagállamok, mindenekelőtt azok, amelyek újonnan csatlakoztak az EU-hoz, egyre több ügyben mint alperesek jelennek meg.¹⁴² Ezek a tagállamok lényegében követve a Bizottság belső piaci érveit megengedik az uniós jog térfoglalását és elfogadják a tagállamok mozgásterének szűkülését. Ez azonban csak látszólag térvesztés. Ugyanis legtöbb esetben a közép-kelet-európai államokkal kötött BIT-ek inkább a befektetőkre nézve tekinthetők kedvezőnek,¹⁴³ sokszor a befektetők előnyére behatárolják a fogadó állam mozgásterét, így a közép-kelet-európai tagállamok bizonyos jogi, illetve gazdaságpolitikai döntések meghozatalában korlátozottak lehettek. E tekintetben viszont a tagállami mozgáster bővíthetne, amennyiben a megállapodások (vagy azok bizonyos előírásainak) uniós joggal való összeegyeztethetlensége megállapítást nyerne.

Ezen államok szempontjából tekintve szintén releváns az, hogy a választottbíróóság elé vitt beruházásvédelmi jogviták száma folyamatosan emelkedik, valamint az alperes marasztalása esetén megítélt rendkívül nagy kártérítési összegek is növe-

¹³⁷ Rumiana YOTOVA: „The New EU Competence in Foreign Direct Investment and Intra-EU Investment Treaties: Does the Emperor Have New Clothes?” in Freya BAETENS (szerk.): *Investment Law within International Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 414.

¹³⁸ LAVRANOS „Bilateral Investment Treaties (BITs) and EU law” (84. lj.) 23. és 27; LAVRANOS „New Developments in the Interaction between International Investment Law and EU Law” (84. lj.) 433; ANDERSEN–HINDELANG (135. lj.) 23.

¹³⁹ WIERZBOWSKI–GUBRYNOWICZ (73. lj.) 559.

¹⁴⁰ WIERZBOWSKI–GUBRYNOWICZ (73. lj.) 559.

¹⁴¹ Egy ilyen kivételes ügy az *Emilio Agustín Maffezini v Kingdom of Spain* (ICSID Case No. ARB/97/7).

¹⁴² Cecilia OLIVET: „A Test for European Solidarity – The Case for Intra-EU Bilateral Investment Treaties” (Transnational Institute) www.tni.org/files/download/briefing_on_intra-eu_bits.pdf. 3.

¹⁴³ WIERZBOWSKI–GUBRYNOWICZ (73. lj.) 544.

lik ezen államok kitétségét az eljárásokban.¹⁴⁴ Tekintet nélkül az eljárások kimenetelére, a beruházásvédelmi választottbírószági eljárásokban felmerült költségek szintén rendkívül magasak.¹⁴⁵ Mindez szintén magyarázhatja azt a tagállami álláspontot, amely a kétoldalú beruházásvédelmi jogviták uniós joggal való összeegyeztethetlenségét tükrözi vissza.

A fent leírtak Magyarország vonatkozásában is helytállóak. Magyarország – a többi közép-kelet-európai államhoz hasonlóan – számos BIT-et kötött uniós csatlakozását megelőzően uniós tagállamokkal, illetve olyan tagállamokkal, amelyek utóbb uniós taggá váltak.¹⁴⁶ A beruházási környezet vonzóbbá tételének igénye

¹⁴⁴ RADU (90. lj.) 239. és 242–243.

¹⁴⁵ OLIVET (142. lj.) 4.

¹⁴⁶ 2003. évi LXXI. tv. a Magyar Köztársaság és a Litván Köztársaság között a beruházások ösztönzéséről és kölcsönös védelméről Budapesten, 1999. május 25-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 2002. évi XXVI. tv. a Magyar Köztársaság és a Horvát Köztársaság között, 1996. május 15-én, Zágrábban aláírt, a beruházások ösztönzéséről és kölcsönös védelméről szóló Megállapodás kihirdetéséről; 2001. évi IV. tv. a Magyar Köztársaság és a Szlovén Köztársaság között a beruházások kölcsönös védelméről és ösztönzéséről Budapesten, 1996. október 15-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 2001. évi III. tv. a Magyar Köztársaság és a Lett Köztársaság között a beruházások ösztönzéséről és kölcsönös védelméről Budapesten, 1999. június 10-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1999. évi XXIV. tv. a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között a beruházások ösztönzéséről és kölcsönös védelméről Pozsonyban, 1993. január 15-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1999. évi XXIII. tv. a Magyar Köztársaság és Románia között a beruházások ösztönzéséről és kölcsönös védelméről Bukarestben, 1993. szeptember 16-án aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1999. évi XXII. tv. a Magyar Köztársaság Kormánya és a Portugál Köztársaság Kormánya között a beruházások kölcsönös elősegítéséről és védelméről Budapesten, 1992. február 28-án aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1996. évi CV. tv. a Magyar Köztársaság és a Cseh Köztársaság között a beruházások ösztönzéséről és kölcsönös védelméről Prágában, 1993. január 14-én aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1996. évi CIV. tv. a Magyar Köztársaság és a Bolgár Köztársaság között a beruházások kölcsönös ösztönzéséről és védelméről Budapesten, 1994. június 8-án aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1996. évi XCVI. tv. a Magyar Köztársaság és a Lengyel Köztársaság között a beruházások kölcsönös elősegítéséről és védelméről Budapesten, 1992. szeptember 23-án aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1993. évi LXV. tv. a Magyar Köztársaság és a Spanyol Királyság között a beruházások elősegítéséről és kölcsönös védelméről Budapesten, az 1989. évi november hó 9. napján aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1993. évi XXXVIII. tv. a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Görög Köztársaság között a beruházások elősegítéséről és kölcsönös védelméről Athénben, az 1989. évi május hó 26. napján aláírt Megállapodás kihirdetéséről; 1988. évi 5. tvr. a Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság között a beruházások elősegítéséről és kölcsönös védelméről szóló szerződés kihirdetéséről; 33/1990. (VIII. 30.) Korm. rend. a Magyar Köztársaság Kormánya és a Ciprusi Köztársaság Kormánya között a beruházások kölcsönös ösztönzéséről és védelméről szóló megállapodás kihirdetéséről; 12/1990. (VII. 24.) Korm. rend. a Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság között Budapesten, 1988. évi május hó 26. napján aláírt, a beruházások elősegítéséről és védelméről szóló Megállapodás kihirdetéséről; 91/1989. (VIII. 17.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Finn Köztársaság Kormánya között a beruházások védelméről szóló Megállapodás kihirdetéséről; 7/1989. (I. 15.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Belga-Luxemburgi Gazdasági Unió között a beruházások kölcsönös elősegítéséről és védelméről szóló Megállapodás kihirdetéséről; 6/1989. (I. 15.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Dán Királyság Kormánya között a beruházások elősegítéséről és kölcsönös védelméről szóló Megállapodás kihirdetéséről; 63/1988. (VIII. 1.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság és a Holland Királyság között a beruházások elősegítéséről és kölcsönös védelméről szóló Megállapodás kihirdetéséről; 5/1988. (II. 12.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és Nagy-Britannia és Észak-Írország

már a rendszerváltozás bekövetkezése előtt, 1987-től BIT-ek megkötését eredményezte. Ezek a BIT-ek rendszerint rögzítik a nemzeti elbánás és a legnagyobb kedvezmény elvét, a kisajátítás elleni védelmet, a beruházással kapcsolatos fizetések szabad átutalását, valamint a választottbírói út igénybevételének lehetőségét. Ezeknek a BIT-eknek az uniós joggal való összeegyeztethetősége ugyanúgy kétségbe vonható, mint ahogyan ezt a más tagállamokat érintő, korábban leírt választottbírói eljárások felvetették. A korábban kötött egyezmények közül az Olaszországgal kötött BIT Olaszország által a BIT-ben foglalt szabályok alapján felmondásra került.¹⁴⁷

Magyarország az utóbbi időben több beruházásvédelmi tárgyú választottbírói eljárásban alperesként vesz, illetve vett részt. Ezek közül néhány ügyben Magyarország azzal érvelt, hogy a beruházásvédelmi egyezményben biztosított garanciák megsértése az uniós jogból eredő kötelezettségeinek tiszteletben tartása miatt volt szükséges. A *Telenor*-esetben a magyar-norvég BIT megsértésének vizsgálatával összefüggésben a választottbírói az ügy szempontjából nem látta relevánsnak Magyarország uniós jognak való megfelelésére vonatkozó érvét.¹⁴⁸ Az *ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited Claimants* ügyben az volt a kérdés, hogy Magyarország kisajátítással élt-e a ciprusi beruházó ferihegyi repülőtérrel összefüggő befektetéseivel kapcsolatban, megsértve a Magyarország és Ciprus között fennálló BIT-et. A befektetők a ferihegyi repülőtér felújítására és üzemeltetésére kötöttek szerződést, majd az építési munkák elvégzését követően olyan jogszabályt fogadott el a jogalkotó, amely megfosztotta a befektetőket a repülőtér üzemeltetésétől. Az alperes magyar állam arra hivatkozott, hogy a földi kiszolgálásnak meg kellett felelnie a vonatkozó uniós irányelvnek, a légiirányítást pedig el kellett választani a repülőtér üzemeltetésétől az uniós jog alapján. Ezt az érvet az ICSID választottbírói panel elutasította, mert álláspontja szerint az uniós jog nem kívánta meg az alperes által tett lépéseket.¹⁴⁹

Úgy tűnik tehát, hogy Magyarország osztja más közép-kelet-európai államok helyzetét a tagállamok között fennálló BIT-ekkel összefüggésben. Az Európai Bíróság jövőben meghozott döntései tehát jelentős hatással lesznek a magyar beruházásvédelmi politikára is és a korábban megkötött, nagyszámú BIT fenntarthatóságára.

Egyesült Királyság Kormánya között a beruházások ösztönzéséről és kölcsönös védelméről szóló megállapodás kihirdetéséről; 59/1987. (XI. 29.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Francia Köztársaság Kormánya között a beruházások kölcsönös elősegítéséről és védelméről szóló megállapodás kihirdetéséről; 25/1987. (VII. 28.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Svéd Királyság Kormánya között a beruházások elősegítéséről és kölcsönös védelméről szóló megállapodás kihirdetéséről.

¹⁴⁷ 9/2008. (II. 18.) *KüM határozat a Magyar Népköztársaság Kormánya és az Olasz Köztársaság Kormánya között a beruházások elősegítéséről és védelméről szóló, Rómában 1987. február 17-én kelt, a 30/1990. (VIII. 21.) Korm. rendelettel kihirdetett Megállapodás és a hozzá csatolt Jegyzőkönyv hatályon kívül helyezéséről.*

¹⁴⁸ *Telenor Mobile Communications A.S. v The Republic of Hungary*, ICSID Case No. ARB/04/15, Award, 13 September 2006, para 50.

¹⁴⁹ *ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited Claimants v The Republic of Hungary* ICSID Case No. ARB/03/16, para 272.

10. ZÁRSZÓ

1974-es monográfiájában Mádl Ferenc úgy fogalmazott, hogy „a Közös Piac [...] a külföldiek beruházásának és vagyonának védelmére eddig a leghatásosabb és legsokoldalúbb nemzetközi jogi struktúrát hozta létre”.¹⁵⁰ Néhány évtized múltán azonban az a gazdasági szereplőket, a gyakorlati és elméleti jogászokat egyaránt foglalkoztató kérdés merült fel és igényel választ, hogy a tagállamok között kötött BIT-ek összeegyeztethetők-e az uniós alapvető szabadságokkal. E kérdésre a Bizottság, a tagállamok, a választottbírók és a jogirodalom képviselői különböző válaszokat adnak.

A tagállamok közötti BIT-ek és a letelepedés, valamint a tőke szabad mozgására vonatkozó előírások között kétségtelenül vannak átfedések, de az átfedés nem teljes. Így a tagállamok az uniós jog által nem érintett körben, az uniós jog tiszteletben tartása mellett, szabályozhatják BIT-ek útján vagy más módon az egymás közötti beruházásokat.

A tagállamok közötti BIT-ek által nyújtott előnyök megkülönböztető jellege, továbbá a választottbírói út igénybevételének biztosításával a rendes bíróságok kikerülése és a döntéshozatal kivonása az uniós jog kontrollja alól legalábbis aggályokat vetnek fel az uniós joggal való összeegyeztethetőség szempontjából.

A fenti kérdés megválaszolásának és a bizonytalanságok eloszlásának lehetősége, úgy tűnik, az Európai Bíróság kezében van az előtte indult eljárásokkal összefüggésben.

¹⁵⁰ MÁDL Ferenc: *Az Európai Gazdasági Közösség Joga* (Budapest: Akadémia Kiadó 1974) 179.

VEREBICS JÁNOS*

A SZOVJET POLGÁRI JOG ÉS HATÁSA AZ ALAKULÓBAN LÉVŐ MAGYAR CIVILISZTIKÁRA, 1948–1951**

1948–49-ben a magyar gazdaság gyökeres átalakuláson megy át: az 1945–1947-es évek államkapitalista, a kötött gazdálkodásra épülő rendszere az időközben bekövetkezett politikai változásoknak, s ezek részeként az államosításoknak köszönhetően az állami tulajdon egyre nagyobb fokú jelenlétére támaszkodó tervgazdaságnak adja át a helyét – elkezdődik, s néhány év alatt le is záródik „a szovjet jog honosítása” (Varga Csaba). Az igazodás politikai kényszer, de ami a gazdaság és a forgalmi élet viszonyait érinti, objektív szükségszerűség is: a háború előtti magánjog és kereskedelmi jog már nem alkalmas arra, hogy a döntően állami tulajdonban álló vállalatok státuszját és egymás közötti vagyoni kapcsolatait szabályozza.

A tanulmány – mely az Igazságügyi Minisztérium megbízásából a Magyar Jogász Egylet által szervezett polgári jogi kutatások szakmai program keretében készül, a magyar szerződési jog 1945 utáni történetét áttekintő munka részeként született – első része tágabb összefüggéseiben igyekszik feltárni a szovjet polgári jog a magyar jog átalakulására, a civilisztika kialakulására gyakorolt hatását. Bemutatja a magyar és szovjet jog találkozásának kezdeti szakaszát, a „szovjet magánjog” hazai megismertetésére vállalkozó korai szerzőket és jogirodalmi eredményeket, s kiemelten a 1949-től kezdődő, immár szovjet állam- és jogelméleti alapokra helyezett igazodási folyamatot, tágabb – jogtudományi, oktatási, jogdogmatikai – összefüggéseit, prioritásait. A magyar jog 1949 körül a szovjet polgári jog hosszú évtizedek fejlődése nyomán kialakult állapotával találkozik, mely 1917 után több, jelentős átalakuláson ment át: a tanulmány második része ezt a fejlődési folyamatot kívánja bemutatni. A magyar polgári jog kialakulása szempontjából e folyamatnak különös jelentősége volt: a honosítás során a tulajdonviszonyok adott pillanatában (1948–1949) számos szempontból a szovjet jogfejlődés egy korábbi állomásához (az 1922-es polgári jogi kodifikáció) kellett igazodnia, más szempontok (vállalati tulajdon, a szállítási szerződések rendszere, a szovjet arbitrázs-rendszer mintájára meghonosított döntőbizottsági eljárás) pedig a harmincas évekbeli, már a szocialista tervgazdálkodás követelményeinek való megfelelést vetették fel.

A szovjet joghoz való igazodás a magánjogban először a tételes jog szintjén jelentkezett: a felgyorsult jogalkotás szinte változtatás nélkül veszi át a kialakult szovjet jogintézmé-

* PhD, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdálkodástudományi Kar, 1056 Budapest, Szerb u. 21–23.

E-mail: verebics@gmail.com.

** A tanulmány az Igazságügyi Minisztérium megbízásából a Magyar Jogász Egylet által szervezett polgári jogi kutatások szakmai program keretében készül, a magyar szerződési jog 1945 utáni történetét áttekintő munka részlete.

nyeket, megoldásokat. A jogtudomány csak bizonyos késéssel, 1950 körül alakul át, s válik „magánjogból” polgári joggá – a tanulmány harmadik, záró része ezt a folyamatot, s az átalakulás körüli problémákat (gazdasági jogvita), s annak sajátosságait igyekszik megragadni. Az egyik legfontosabb sajátosság az írott jog, s az 1953-ban kezdődött polgári jogi kodifikáció jelentőségének hangsúlyozása volt, mely elvi alapon (a Polgári Törvénykönyv megalkotásának szükségessége) szovjet talajon állt, gyakorlati megoldásait tekintve azonban mégis önálló utat követett, s még azt is sikerült elérnie, hogy a szovjet gyökerű jogintézmények jelentős része a kódexen kívül maradt.

Harmathy Attila egy 1977-ben megjelent tanulmányában a magyar szerződési jog 1945 utáni fejlődésében 1948-at jelölte meg fordulópontként: azzal, hogy a gyors tempóban lezajlott államosítás eredményeként rohamosan megnőtt az állami tulajdonban lévő vállalatok száma, sürgőssé vált egy olyan szabályozási rendszer kialakítása is, mely megszabta ezeknek a vállalatoknak tevékenységét.

„E szabályok megjelenésének a gyakorlati oka többek között az volt, hogy újonnan létrejövő egységek szigorú ellenőrzését és irányítását akarták megvalósítani a szerződési szabályokkal is. A tervgazdálkodás kiépülő rendszerében a feladat nemcsak az új gazdasági egységek megszilárdítása volt, hanem a háborús károkat még teljesen ki nem hevert gazdaság fejlődésének megindítása, az iparosítás programjának megvalósítása is. Ennek keretében az erős központi irányítás aprólékosan meghatározta a vállalatok feladatait, és a feladatok teljesítését szolgálták a szerződések.”¹

Az állami vállalatok szerződési kapcsolataiban, írja, a sajátosan kifejezett állami akarat jelent meg: a vállalatok részei voltak a gazdasági feladatokat ellátó állami szervezeti rendszernek, szerződési akaratuk pedig a központi állami szervektől kapott feladatok végrehajtására irányult, magára a szerződés megkötésére pedig nem saját ötletük alapján került sor, hanem az őket terhelő államigazgatási kötelezettség alapján. A köztük felmerülő jogviták épp e sajátos jellegüknél, az állami szervezeti rendszerbe való betagozódásuk tényénél fogva igényeltek a bírói, választottbírói útól eltérő módot: 1948-tól a szovjet arbitrázs-rendszer mintájára létrehozott új szervezetek hatáskörébe kerültek.²

¹ HARMATHY Attila „A szerződések felfogásának változása és a választottbíráskodás” *Jogtudományi Közlöny* 1977/XXXII./12. 641–649, idézve 642.

² A szocialista törvénykezési-szervezeti jog később is nagy fontosságot tulajdonított az ügyek meghatározott típusában döntési jogkörrel rendelkező „bíróagszerű” szervek (gazdasági döntőbizottságok, munkaügyi döntőbizottságok, társadalmi bíróságok) eljárásainak. Utóbbi kettőben az igazságszolgáltatás társadalmisításának lehetőségét látták, a döntőbizottsági (arbitrázs-) rendszerben pedig annak biztosítékát, hogy meghatározott ügycsoportokban – tehermentesítve ezzel a bíróságokat – egy igazgatási szerv nagyobb szakszerűséggel tud eljárni és gyorsabban tud döntést hozni. Ezeknek a szerveknek esetében nem a jogirodalom nem tartotta indokoltnak a bírói függetlenség számonkérését vagy az eljárások formális, magas szintű garanciális intézményekkel való biztosítását, sőt, épp azt vette természetesnek, hogy azok rendszere igazodott az igazgatási szervek álta-

A szállítási szerződések és a vitarendezés új rendszere 1948–1949-ben fokozatosan épült ki, s ezzel egy időben – ugyancsak a tervszerűség követelményének biztosítása érdekében – megújításra kerültek a közületi beszerzések szabályai is. 1948 végére, írja Eörsi, létrejött az állami ipar szervezete, és létrejöttek a szerződéses rendszer elvi keretei is – 1949-től pedig megkezdődött ennek tudatos továbbfejlesztése, a tervszerűdések komplex rendszerének kialakítása.³ Az új, szocialista magyar polgárijog-tudomány is ezekben az években születik meg, s ilyen körülmények között bontakozik ki. Kezdetben előbb erős ideológiai hatás alatt arra törekszik, hogy marxista-leninista tudományként fogadtassa el magát (1949–1953), majd – nagyjából a Ptk. előmunkálatainak megkezdésétől – már „stabil világnézeti talajon állva” egyre inkább akadémiai jelleget ölt (1954–1962) – ám mindvégig a szovjet jog erős hatása alatt áll.

A magyar jogászvilág új fogalmakkal, új joggal ismerkedik – igaz, a folyamat lassan indul meg, s legalábbis az első években, vontatottan halad. Névai László 1946-ban alappal állapítja meg: „összehasonlító jogtudományunk térképén a szovjetjogot még ma is hatalmas fehér foltok jelzik, melyeket szórványosan szakít csak meg egy-egy felkutatott (vagy inkább: felfedezett, de alaposan még át nem vizsgált) terület vázlatos rajza.”⁴ A „szovjet magánjogról” szóló első publikációk még a magyar jogtudomány legkiválóbb szerzőinél mindig is megvolt összehasonlító jogi érdeklődésnek köszönhető, mely a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán a Szászy István vezette Összehasonlító Jogi Intézet megalapításával vett új lendületet,⁵ rövidesen azonban elkezdődik a szovjet jogot általában, az állam- és jogelméletet, s az egyes jogterületeket bemutató cikkek, kismonográfiák, ismertetőkiadása.⁶

Mindazonáltal a szovjet jogi megoldások tanulmányozása és a hazai jog a szovjet joghoz való igazítása a magyar jogászok számára nem tudományos orientációt

lános hierarchiájához. Lásd RÁCZ Attila: *Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1972) 65–66.

³ Eörsi Gyula: *A tervszerűdések* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1956) 138–143.

⁴ NÉVAI László: „A házassági jog legújabb fejlődése a Szovjetunióban” *Jogtudományi Közöny* 1946/I./3-4. 51–56, idézve 51.

⁵ SZÁSZY István: „Összehasonlító jogi intézet” *Jogtudományi Közöny* 1947/II./23–24. 368.

⁶ A szovjet magánjog első rendszeres, magyar nyelvű bemutatását Szászy István végezte el 1945-ben megjelent monográfiájában. A szorosabb értelemben vett magánjogi kérdéseken túl – alkotmányjogi alapokon – bemutatja a szovjet jogrendszer sajátosságait, a jogforrások rendszerét, mindenekelőtt azonban nagy súlyt helyez e jogrendszer marxista-leninista jellegének kimutatására. A tárgyalás alapjául az 1922-es orosz Ptk. szolgál (melynek a Szovjetunió többi tagköztársaságának jogára gyakorolt hatását is bemutatja), s – munkája összehasonlító jogi irányultságával összhangban – minden esetben utal arra, hogy egy-egy jogintézmény milyen azonos, rokon vagy eltérő vonásokat mutat a nagy nyugati polgári törvénykönyvekkel, vagy éppen a magyar magánjoggal. Lásd SZÁSZY István: *A Szovjetunió magánjogának alapelvei* (Kolozsvár: Józsa Béla Athéneum Kiadása 1945). Az első szovjet szerző tollából származó, magyar nyelvű, polgári jogi tárgyú könyv Michail LIPECKER: *A tulajdonjog a Szovjetunióban* c. 60 oldalas kis brosrúrája volt (Budapest: Szikra 1947); a *Jogtudományi Közöny*ben Eörsi Gyula irt róla szemleciikket [1948/III./1–2, 19–20.]. Szovjet jogi tárgyú cikkek kezdetben főként a *Jogtudományi Közöny* s – gazdasági és államigazgatási kérdéseket tárgyalva – a Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle hasábjain jelentek meg.

jelentett, hanem objektív kényszert, melynek lényegét Világhy Miklós⁷ egy 1952-ben tartott előadásában így foglalta össze:

„A népi demokráciát, mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet sajátos formáját úgy határozzuk meg, hogy a népi demokrácia olyan állam, amelynek segítségével a Szovjetunió győzelmének eredményeképp és a Szovjetunióra támaszkodva a dolgozó nép a munkásosztály vezetése alatt halad a kapitalizmusból a szocializmus felé. A Szovjetunióra való támaszkodás, a Szovjetunió állandó segítségének egyik döntő formája az, hogy a népi demokratikus állam a maga munkájában, a szocialista alap és a neki megfelelő felépítmény kialakításában és megszilárdításában hasznosítja azokat a tapasztalatokat, amelyek a Szovjetunió évtizedes harcai és fejlődése során jöttek létre. A szovjet tapasztalatok felhasználása tehát nem pusztán ténylegesség, nem véletlen, amelynek a népi demokráciával, mint politikai formával nincs szükségszerű összefüggése – éppen ellenkezőleg. A népi demokrácia joga olyan jog, amelynek fejlődési törvénye a szovjet tapasztalatok, a szovjet jogi fejlődés tapasztalatainak az adott körülményekhez, a fejlődés adott fokához igazodó, egyre következetesebb, egyre széleskörűbb érvényesítése.”⁸

Az ideológiai felhangoktól eltekintve Világhy csakugyan a lényegre mutatott rá: arra, hogy az alakulóban lévő, szocialista magyar társadalmi és az állami tulajdonra épülő gazdasági rend joga annak az országnak jogához kellett, hogy igazodjék, annak megoldásait kellett, hogy átvegye, ahol ezt kidolgozták, megvalósították, s a világon akkor még egyedül alkalmazták – ez pedig a Szovjetunió volt.

a) A szovjet joggal foglalkozó első publikációk még francia, német és angol nyelvű források alapján igyekeztek egy-egy jogintézményt bemutatni: Világhy Miklós⁹ 1946-ban a szovjet jog szerinti jogképességről, Szladits Károly 1948-ban a szovjet jog szerződésen kívüli kártérítési szabályairól¹⁰ írt a Jogtudományi Közlönybe tanulmányt. Ezzel párhuzamosan elindultak a „szovjetjogi” intézményeket, a szovjet jogi oktatást behatóan tárgyaló,¹¹ s bizonyos mértékben népszerűsi-

⁷ Világhy a magyar nyelven elérhető források alapján jól ismeri, alkalmazza, s oktatja is a szovjet civilisztika értékeit, a jogfejlődés eredményeit, de sem tudományos téren, sem a jogalkotásban nem támogatja azok mechanikus átvételét – ezt a szemléletet megőrzi a Polgári Törvénykönyv előkészítési munkálatai során is.

⁸ VILÁGHY Miklós: „A szocialista gazdaság fejlődésének feltételei a szovjet és a magyar jog tükrében” *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei*, 2. kötet 1952. 5–39, idézve 38–39.

⁹ VILÁGHY Miklós: „A jogképesség problémája az orosz magánjogban” *Jogtudományi Közlöny* 1946/I./23–24. 332–335.

¹⁰ SZLADITS Károly: „A szerződésen kívüli kártérítés szabályai a szovjet jogban” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./11–12. 141–142.

¹¹ KOVÁCS István: „A szovjet bíróságokról” *Jogtudományi Közlöny* 1946/I./13–14. 195–198; NÉVAI László: „Demokratikus elvek a Szovjetunió bírói szervezetében” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./7–8. és 9–10. 67–70, ill. 120–124; PAP Tibor: „Jogi felsőoktatás a Szovjetunióban” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./3–4. 39–42; NÉVAI László: *Bírói szervezet és bíráskodás a Szovjetunióban* (A Pázmány Péter Tudományegyetem összehasonlító jogi intézetének külföldi jogszabály-sorozata, 1. sz.) (Budapest: Egyetemi Nyomda 1949); ROSNER Tibor: „A szovjet öröklési jog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./3–4. 49–52; DEZSŐ Gyula: „Szovjet munkajog”

teni¹² kívánó publikációk. A Jogtudományi Közlöny 1948-ban színvonalas sorozat keretében mutatta be az 1922-es szovjet-orosz Ptk. (OrPtk.) legfontosabb rendelkezéseit. A jogügyletekről (OrPtk. 26–43. §) és a szerződésekről¹³ (OrPtk. 106–128. §), a szerződésekből keletkező kötelemekekről (OrPtk. 130–151.§)¹⁴ szóló szakaszokat Tardy Lajos (1914–1990) és Ábrahám Mózes ismertetik nagy alaposággal és a magyar szerződési jogi szabályokkal, bírói gyakorlattal minden esetben párhuzamot vonva. Szladits Károly a „szovjet magánjog” nagy népszerűsítőjévé válik: nemcsak tanulmányai jelennek meg, de a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság népszerű jogi tanfolyamán előadásokat is tart. 1949. február 17-én a szovjet magánjog legalapvetőbb sajátosságainak áttekintésére vállalkozik.¹⁵ Bevezetőjében elismeréssel adózik a szovjet jogászoknak, akiknek „meglepően egyszerűsítő és gyakorlatias hajlandósága nem filozofál sokat a magánjog fogalmáról”, s ennek alapján a magánjogot „a nem közigazgatási vagyongjoggal” azonosítják, majd Szerebrovskij professzor kiadás előtt álló könyvét alapul véve igyekszik párhuzamot vonni és különbségeket találni a szovjet és magyar szabályozás rendszere között. E különbségeket elsősorban a tulajdon területén tárja fel, s mutatja be nagy korrektséggel – bár néha még bizonytalanul mozogva a fogalmak között (például az önálló gazdaság elszámolás helyett az önálló számadás vezetése kifejezést használja). Ahol ilyet talál – és hát talál – valószínűleg pozitívumnak szánva rámutat

Jogtudományi Közlöny 1949/IV./5–6. 101–106; PAP Tibor: „A szovjet feltalálói jog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./9–10. 182–186; PAP Tibor: „Szovjet szerzői jog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./13–14. 281–286; PAP Tibor: „A személyi tulajdon intézményének néhány kérdése a szovjet jogban és fejlődése a népi demokráciák alkotmányainak tükrében” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./17–18. 368–373; BARTON György – TARDY Lajos: „Szovjet örökjog” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./20–21–22. 442–457.

¹² Az irások egy részének „gusztust csináló” jellege, s a nagy változások kezdetén a jogi hivatásrendeket megnyugtatót kívánó szándéka könnyen felismerhető. A szovjet jogról sokat publikáló Rosner Tibor pl. a szovjet ügyvédségről írva fontosnak tartotta kiemelni, hogy „a szovjet ügyvédek, mint általában a Szovjet-Unió minden specialistájának a keresete magas színvonalú megélhetést biztosít”. (ROSNER Tibor: „A szovjet ügyvéd” *Jogtudományi Közlöny* 1948/III./19–20. 321–325, idézve 324.). Rosner cikkére néhány hónappal később pártos baloldalisággal Dénes István ügyvéd (1889–1963), egykor a Szálasi-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt, majd a Turul Szövetség tagja, ekkor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front országgyűlési képviselője választott, s keményen „helyre tette” politikai tévedéseiért. Bár elfogadja, hogy lehetnek olyan szovjet ügyvédek, akik a rájuk vonatkozó szakmai szabályokat megszegik, siet leszögezni, hogy azok „inkább a pártönkivüliekből rekrutálódhatnak” hisz a Bolsevik Párt ügyvéd tagjai „szükségszerűen jelentősebb, produktívabb munkát végeznek, mint pártönkivüli kartársaik”. (DÉNES István: „A szovjet ügyvéd” *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./9–10. 211–212.)

¹³ TARDY Lajos – ÁBRAHÁM Mózes: „Fejezetek a Szovjet Polgári Törvénykönyvből” IV. *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./3–4. 65–70.

¹⁴ TARDY Lajos – ÁBRAHÁM Mózes: „Fejezetek a Szovjet Polgári Törvénykönyvből” V. *Jogtudományi Közlöny* 1949/IV./11–12. 233–237.

¹⁵ SZLADITS Károly: *Bevezetés a szovjet magánjogba* (A Magyar-Szovjet Művelődési Társaság népszerű jogi tanfolyamán 1949. február 17.-én tartott előadás szövege, 11 oldal, XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 878–889.) Az előadás kézírata az Igazságügyi Minisztérium az 1959-es Ptk. kodifikációs anyagait tartalmazó, a Magyar Országos Levéltár állományában őrzött anyagban (XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] maradt fenn, az alapján idézzük. A fondba felvett dokumentumokat az irattáros belső, kézírásos számozással látta el, a következőkben az ebből a gyűjteményből származó anyagokat a fond számmegjelölésével és (kézirat) oldalszámra való hivatkozással idézzük.

egy-egy szovjetjogi megoldás „a nagy kodifikációkban” fellelhető előképére (például az élők közötti tulajdonátszállás francia, konszenzuális modelljének átvétele). A kötelmi jog, mondja, „sokkal nagyobb mértékben hasonlít a nyugati államok jogához, mint a tulajdon- és öröklési jog”.¹⁶ Dicséri a szovjet jogászok „ötletes eredetiségét”, mint például a terv kötelemalapító tényként való elismerése. Nem lát kivetnit valót abban, hogy az állami tervezési aktusból eredően az állami szervek, szövetkezetek, vagy polgárok terhére szerződés-kötési kötelezettség keletkezik, s nagyra tartja a szovjet kötelmi jognak azt a jellemző tulajdonságát, hogy csak a legszükségesebb és legegyszerűbb alapelvek kifejtésére vállalkozik. E rövidség, mondja, azonban „nem esik sem az érthetőség, sem a rendszer összefüggésének rovására” – a rövidségükben plasztikus szabályok így tág teret adnak a bírák számára az eset különleges körülményeinek mérlegelésére.¹⁷

1949-től a Jogtudományi Közlöny könyvtára keretében indul el a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság Jogtudományi Szakosztálya által jegyzett, Kádár Miklós és Névai László által szerkesztett *Tanulmányok a szovjetjog köréből* című sorozat, melyben főként egy-egy területre vonatkozó kismonográfiákat adnak közre.¹⁸ Ennek keretei között lát napvilágot a szovjet polgári jogról szóló első (Szladits által is hivatkozott, s forrásként felhasznált) magyar nyelvű áttekintés, mely Vlagyimir Ivanovics Szerebrovskij (1887-.1971)¹⁹ 1947-ben megjelent *A polgári jog alapjai* című tankönyvfejezetének²⁰ magyar fordítása volt.²¹ Bárki is döntött a kiadása mel-

¹⁶ SZLADITS (15. l.) 9.

¹⁷ SZLADITS (15. l.) 10.

¹⁸ J. D. LJEVIN – R. O. HALFINA – M. SZ. SZTROGOVICS: *Az állam és jog elméletének alapjai*; J. D. LJEVIN – V. I. KOTOK – A. F. KLEINMANN: *A Szovjetunió alkotmányjogának alapelvei*; V. I. KOTOK: *A szovjet közigazgatási jog alapelvei*; MARJACHIN: *A Szovjetunió adórendszere*; N. D. KAZANCEV: *Az ingatlan- és kolhozjog alapelvei a Szovjetunióban*; N. D. DURMANOV: *A szovjet büntetőjog alapelvei*; N. D. DURMANOV – A. F. KLEINMANN: *A szovjet bünvádi és polgári eljárási jog alapelvei*; K. P. GORSENYIN: *Az államügyészség a Szovjetunióban*; A. V. VENEDIKTOV: *A Szovjetunió vállalatainak szervezete és jogi helyzete*; A. J. VISINSZKIJ – M. A. ARZANOV: *Az állam és jog elméletének néhány kérdéséről és a soron következő feladatokról*. Valamennyi kötet a Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó gondozásában jelent meg 1949–1951 között, oroszul kiválóan tudó jogászok [Szabó Imre, Benkő Gyula, Névai László, Márkus Ferenc, Fésüs József, Tardy Lajos, Csánk Béla, Feri Sándor] fordításában. A Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete (a *Gazdaság* c. folyóirat kiadója) – is vállalkozik egy, a szovjet bankrendszert bemutató munka kiadására (V. N. BATIRJEV – M. M. USZOSZKIN: *A Szovjetunió bankrendszere* (Budapest: Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete 1949), ezt Horváth Dániel, a Pénzügyi Központ tisztviselője fordította oroszról magyarra. E munkának – túl azon, hogy először tárgyalta egy szocialista ország bankrendszere működésének általános jogi kereteit, hitelműveleteinek sajátosságait – különösen a készpénznélküli forgalom modelljének részletes bemutatása és a beruházási bankok speciális szerepének szempontjából volt jelentősége (BATIRJEV–USZOSZKIN uo. 61–79, ill. 101–108.) – igen rövid időn belül ehhez igazodik majd a forgalmi viszonyok hazai szabályozása is.

¹⁹ A szovjet civilisztika kimagasló alakja, 1949-ben a Lomonoszov Egyetem Polgári jogi tanszékének, s a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete polgári jogi szakosztályának vezetője.

²⁰ Vlagyimir Ivanovics SZEREBROVSKIJ: „Основы советского гражданского права” in Учебник Основы советского государства и права (Москва: Юриздат 1947) 274–336.

²¹ Szerebrovskij professzor, mint a szovjet civilisztika szinte minden, a pályáját a cári rendszerben kezdett művelője, egyben kiváló romanista is volt. A húszas években a biztosítási joggal foglalkozott behatóbban, s kiemelkedőt alkotott jogi szakfordítóként is: főként németből számos külföldi

lett, jól választott: a kis könyv könnyen érthető, sok (és életközeli) gyakorlati példával illusztrált, minden lényeges kérdésre kiterjedő feldolgozását adta a korabeli szovjet polgári jognak. Ahogyan arra Szladits is rámutatott, kötelmi jog tárgyalása körében a magyar olvasó igen sok ismerős fogalommal találkozott, a kifejtés módja pedig igen hasonlított a szerződési jog hazai feldolgozásaiban alkalmazott megoldásokhoz.

1949 után a szovjet jog tárgyilagosa bemutatása új szemléletnek adja át a helyét. „Alaphangját” Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954) – akkor a Szovjetunió külügyminisztere, korábban a Szovjetunió főügyésze és vezető jogi teoretikusa – magyar nyelven megjelenő kis könyvének, egy a harmincas évek vége felé született tanulmánya adja,²² mely a szovjet szocialista jogtudomány, s egy néhány évvel későbből származó második, mely az állam- és jogelmélet alapvető feladatait határozza meg. Van, amivel a magyar jogász nem nagyon tud mit kezdeni – nálunk „a szocialista jogtudományt irányításuk alatt tartó kártevők hosszú ideig tartó aknamunkájáról” még aligha lehetett beszélni – s van, ami jóval egyértelműbb: a hatalommegosztás elvetése, az államjog alapvető, mindent meghatározó jellegének deklarálása, az államigazgatási jog mint közvetlen igazgatási-irányítási-gazdaság-szervezési eszköz megragadása. A polgári jog is „kapcsolatban és rokonságban” van az államjoggal: ez a kapcsolat a családjog, házasságiog, öröklési jog vonatkozásában „vitathatatlan”, de nem tagadható a dologi és kötelmi jog terén sem, ahol az alapvető kereteket maga az Alkotmány adja meg. „Lenin a burzsoá joggal és annak corpus iuris romanijával a szovjet jogot állította szembe szocialista jogfelfogásával, amely nem ismer el semmi 'magánt', azaz magánjogit.” – írja Visinszkij, tág teret engedve a tétel továbbgondolásának.²³

Ez az az államelmélet, amelyet „a néphez hű magyar jogász bámulattal tanul, és mélyed el annak a zseniális Sztálintól továbbfejlesztett kérdéseiben. A lenini-sztálini tanítások nyomán vezetni Rákosi Mátyás az élcsapatot és népünket a szabadság, a béke, a szocializmus építésének nagyszerű útján” – foglalja össze Lenin halálának 26. évfordulóján, a Nagy Tanítóra emlékezve 1950-ben Kádár Miklós, a Jogtudományi Közlöny főszerkesztője az új irány és elvárt jogászai hozzáállás lényeg-

alkotmányt s – egyebek mellett – Kína polgári törvénykönyvét („Перевод Китайского гражданского кодекса” Инф. Бюллетень ВИЮН 1939, N 9–10, 11–12; 1940, N 1–5.) fordította oroszra.

²² Andrej Januarjevics VISINSZKIJ: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései* (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó 1950).

²³ VISINSZKIJ (22. l.) 48. Amikor számba veszi a szovjet civiljogászok fő feladatait – azon túlmenően, hogy „meg kell tisztítaniuk a civiljogi irodalmat az antimarxista, antileninista szeméttől és Marx, Engels, Lenin és Sztálin munkái és útmutatásai alapján fel kell építeniök a szovjet szocialista polgári jog befejezett és szigorúan tudományos megalapozott elméletét” – meglepően reális, hasznos és fontos kérdéseket emel ki [a vagyoni és személyi viszonyok védelme, erősítése, a vagyonjogi forgalmi viszonyok, tervezés, gazdaságos elszámolás továbbfejlesztése, az állampolgárok nem vagyoni viszonyainak (névjog, szerzői jog, szabadalmi jog) rendezése, a jogalanyok és jogi személyek tanának újragondolása, öröklési jog, a vétkekesség kérdése, végül a jogrendszer egészére és a polgári jog kodifikálására vonatkozó törekvés [VISINSZKIJ (22. l.) 60–62]. A következő években a magyar civilisztika többször, eredményesen nyúl vissza ezekhez a tételekhez, mikor a magyar polgári jog rendszerének megteremtésekor, a gazdasági jogi szemlélet elleni harcban, vagy a Ptk. kodifikációja során érvekre van szüksége.

gét.²⁴ A „jogtudomány és államigazgatás-tudomány ötéves tervének végrehajtása” körében 1949 októberében megalakult Jogtudományi Intézet²⁵ egyik fő feladata is „a lenini alapokon nyugvó magyar jogtudomány” kiépítése lesz. Mint első igazgatója, Csanádi György írta 1950 elején, a szovjet jogirodalom a magyar jogászközön-séggel, túlnyomóan fordítások formájában való megismertetése „hasznos kiindulás volt a magyar jogásztársadalom átnevelésére”, de még csak a kiindulást jelentette: „a munka oroszánrészre, a szovjet jogtudomány tapasztalatai alapján, a magyar marxista-leninista jogtudomány létrehozása” még hátra volt.²⁶ E folyamatban az Intézet kutatóinak valóban jelentős részük volt, mint ahogyan a szovjet és szocialista jogirodalom hazai megismertetésében is.²⁷

A Jogtudományi Közlöny ekkor már – néhány hónapos lemaradással az aktuális számok után – rendszeresen szemlézi a Szovjet állam és jog (*Советское законодательство и право*), a Szovjet Tudományos Akadémia 1927-től megjelenő folyóiratának számait,²⁸ a csehszlovák, bolgár, NDK-s, román jogirodalom újabb eredményeit. 1950-től elindul a Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, melynek magyarra fordított írásai²⁹ minden jogterületet érintenek, a hazai szakmai publikáci-

²⁴ KÁDÁR Miklós: „Vlagyimir Iljics Lenin” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./1–2. 21.

²⁵ Az Intézet felállításáról az 1.231/1949. (IX. 13.) M. T. sz. rendelet határozott, működését azonban ténylegesen csak 1950 januárjában kezdte meg. Ehhez, s az Intézet munkatársai által az alapítás utáni első években kifejtett tevékenységhez alapvető forrásul a következő munka szolgált: NAGY Lajos (szerk.): *Az Állam- és Jogtudományi Intézet dolgozóinak irodalmi munkássága 1950–1954* (Budapest: Házi sokszorosítás 1955).

²⁶ CSANÁDI György: „Megalakult az Állam- és Jogtudományi Intézet” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./1–2. 22–24, idézve 22. Csanádi György 1949. október 1. és 1951. július 15. között állt az Intézet élén, ekkor Vas Tibor (1911–1983) követte őt. A gazdasági jogi szemléletet elkötelezetten képviselő Csanádi 1950-től vezeti a Közgazdaságtudományi Egyetem jogi tanszékét, s e megközelítésben írja első egyetemi jegyzeteit is. CSANÁDI György: *Gazdasági jog* (Egyetemi jegyzet a Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatói számára, 1949/1950. tanév.) (Budapest: Jegyzetellátó 1950), ill. ennek lényegesen kibővített 1951-es kiadása.

²⁷ Az indulás utáni első évben Bak József, Danyi Dezső, Horváth Róbert, Jablánczy László, Kéri József, Máda Lajos, Márkus Ferenc, Nagy Lajos, Sarlós Márton, Tury Sándor Kornél, Vadas György, Varga György, Vas Tibor és Zöldy Miklós tartozott az Intézet kötelékébe: közülük többen – maga az intézetvezető is – a gazdasági jogi irányzat képviselői közé tartoztak, akiknek 1951 után távoznuk kellett. Az új emberek 1951-ben Halász Pál, Herczeg Géza, Horváth János, Kovács István, 1952-ben Alth Guido és Péteri Zoltán, 1953-ban Pulay Gábor, Ruppert Pál és Szabó András, 1954-ben Farkas Ferencné, Sebestyén Pál és Trócsányi László lettek. Az Intézet munkatársai 1950–1954 között – önállóan vagy társszerzőkkel – több mint 260 monográfiát, egyetemi tankönyvet, jegyzetet, tankönyv- és jegyzetfejezetet, tudományos közleményt, fordítást publikáltak – nem kis hányadát ennek jogelméleti kérdésekről. Orosz fordítóként Horváth János, Márkus Ferenc, Pap Tibor, Vadas György dolgozott sokat, cseh nyelvből pedig szinte mindent Trócsányi László (s alkalmanként maga Szabó Imre) ültetett át magyarra.

²⁸ 1937 és 2004 között megjelent számai itt érhetők el: lib1.usla.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=126.

²⁹ A fordításokat legnagyobb részét az Állam- és Jogtudományi Intézet, az IM és munkatársai készítik: 1949 és 1955 között közel hétszáz hosszabb-rövidebb tanulmányt, jogszabályt, jogszabály-ismeretet ültetnek át magyarra. A fordításokat legtöbbször az Igazságügyi Minisztérium rendeli, ahol – elsősorban a törvényelőkészítő főosztály munkatársai – azokat napi munkájuk során folyamatosan hasznosítják is, jelentős részük azonban a jogi szakfolyóiratokban is megjelenik. Az IM-ben ezekben az években Tardy Lajos (a művelődéstörténet későbbi nagyírója, ekkor az Igazságügyi Minisztérium előadója; Névai Lászlóval ő szerkesztette és adta ki az első orosz-magyar jogi szak-

ök és tudományos viták állandó hivatkozási alapjává lesznek. 1950-ben Csanádi György, Halász Pál, Katona Zoltán szerkesztésében a Magyar Jogász Szövetség és a Magyar-Szovjet Társaság jogtudományi szakosztálya közös kiadásában (s házi sokszorosításban) még csak egy száma jelenik meg, 1951-ben azután további tizenegy. 1951 végén a Jogtudományi Közlöny kiadója, a Jogi Kiadó veszi át, s a következő négy évben a szaklap mellékleteként adja ki. Az 1954. évi 9-10. számtól a megnevezés változik: a melléklet Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből cím alatt jelenik meg tovább.

A szovjet jog az egyetemi oktatásnak is része lesz: a Szovjetunióból hazatért Névai László (1914–1983) 1946-ban *A Szovjetunió jogrendszere* címmel még csak kollégium keretében foglalkozik vele, de az 1948/49-es egyetemi reform után a szovjetjogi tárgyak (államjog, polgári jog és eljárás, munkajog) súlya megnő, 1950-ben önálló, Névai által vezetett tanszék alá szervezik őket.³⁰

Az igazodási kényszere egyértelműen a közjog terén a legerősebb³¹ – a jogirodalom az 1949-ben elfogadott Alkotmányt, s ebből adódóan egész közjogi rendszerünket közvetlenül az 1936-os Sztálini Alkotmányból vezeti le, ahhoz méri, annak

szótárt) és Csánk Béla (1900–1984) dolgoznak „szovjet vonalon”. A több nyelven (angol, román, olasz, orosz, német) kiválóan beszélő Csánk (1934-ben dr. Lázár Andor igazságügy-miniszter személyi titkára, később miniszteri tanácsos, főtanácsos, Vladár Gábor igazságtörvény-miniszter) 1946–1950 között az IM Nemzetközi Osztályát vezeti, 1950-től 1958-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig a Törvényelőkészítő Osztály főelőadója, aki jelentős szerepet játszott a Ptk. kodifikációs folyamatában. 1947-től – minisztériumi, belső használatra – ő szerkeszti az Orosz jogi szemle összefoglalóit. Ugyancsak 1947-ben Csánk készítette el, s később aktualizálta rendszeresen a Szovjet-Orosz Ptk. magyar fordítását (vö. Polgári törvénykönyv az 1950. július 1-ig terjedő módosításokkal, Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Igazságügyi Minisztériuma hivatalos kiadványának fordítása, XIX-E-1-c-10026/1960. [XVI.] 608–810, Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság Polgári Törvénykönyve az 1952. január 1. napjáig terjedő módosításokkal, Kéziratoss fordítás, 186 oldal, 1952, XIX-E-1-c-10026/1960. [I.], 1–186.), ill. összeállított egy-egy, a kodifikáció összefüggésében felmerülő jogi problémáról szóló elemzést (pl. Kártérítés a nem vagyoni kárért a szovjet jogban, Csánk Béla feljegyzése, 1950. november 15., XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 673–676.).

³⁰ ASZTALOS László: *A civilisztika oktatásának és tudományának fejlődése a budapesti egyetemen, 1945–1970* (Budapest: ELTE ÁJK Polgári Jogi tanszék 1973) 34–35. A tárgyak nagy részét maga Névai László adja elő, később a polgári jogi és polgári eljárásjogi előadásokat Medve Zsigmond veszi át. Medve Zsigmond a szerkesztője s egyik szerzője a szovjet jog történetével foglalkozó első egyetemi jegyzetnek is Kovács István – MEDVE Zsigmond: *Szovjet állam- és jogtörténet* (Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó 1953). 1950 novemberétől a Magyar Jogász Szövetség és a Magyar-Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztálya rendezésében gyakorló jogászok és az egyetemi oktatók számára is indul szovjetjogi tanfolyam, melynek bevallott célja az volt, hogy „a szovjet jog ismertetésével jogászaink kezébe olyan fegyvert adjon, amelynek segítségével a Párt támogatása mellett a szocializmus építése érdekében a magyar jogtudományi és jogalkalmazási munka színvonalát magasra emelhetik”. RÉVAI Tibor: „Szovjetjogi tanfolyam” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./19–21. 587–589, idéve 589.

³¹ A szovjet alkotmányjog körébe eső számos tanulmány mellett már 1949-ben megjelentek az első tankönyvek [M. P. KAREVA: *A Szovjetunió alkotmánya* (Budapest: Szikra 1949); J. D. LJEVIN – V. I. KOTOK – A. F. KLEINMANN: *A Szovjetunió alkotmányjogának alapelvei* (Budapest: Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó 1949)], 1951-ben pedig a budapesti és szegedi jogi karon szovjet alkotmányjogi vagy összehasonlító (a Szovjetunió és a népi demokratikus országok) alkotmányjogi jegyzeteket adtak ki. Vö. BEÉR János: *Összehasonlító alkotmányjog* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951);

megoldásait igyekszik kimutatni benne.³² A tudós szerzők hozzáállásától függően az egy-egy jogágazat esetében a szovjet jogi recepciót előmozdítani kívánó tanulmányok a szovjet megoldások pusztá feldicsőítésétől az alapos, a történeti-jogösszehasonlító vizsgálódásokon át a jogdogmatikai igényű értekezésekig terjedtek.³³

A szovjet polgári jog hatása a magánjogon belül is a közjogi-alkotmányjogi változásokra reflektálva, a tulajdonjog szocialista jellegének kidolgozása formájában jelentkezik: az ezzel foglalkozó számos publikáció közül³⁴ az akkor már a tulajdonjog kérdéseivel évek óta igen behatóan foglalkozó Eörsi Gyula egy 1950-es tanulmánya emelkedik ki. Eörsi az 1949-es Alkotmány rendelkezéseiből levezetve azt vizsgálta írásában, hogy a jogrendszer alapját képező törvény miként tükrözi vissza általában a termelőeszközök, ezen belül különösen a mezőgazdasági termelőeszközök tulajdoni viszonyait, s a munkával szerzett tulajdon helyzetét. A társadalmi tulajdonra nem úgy tekint, mint a „csekély jelentőségű magántulajdon” túlnyomóvá váló alternatívájára, hanem arra a tulajdoni formára, mely ugyan még csak kifejlődőben és kibontakozóban van, de rövidesen egyeduralkodóvá válik – míg a másik mindjobban korlátozódásra, s „végső fokon felszámolásra, kipusztulásra” ítelt.³⁵

A mezőgazdaságban is a társadalmi tulajdont tekinti a „szocialista fejlődés perspektívájának” – elismerve, hogy a magánszektornak (mely már „távolról sem olyan zabolátlan, mint a proletárdiktatúra előtt volt”) itt még jelentősége van. A munkával szerzett tulajdon nem magántulajdon, mondja, nem a „munkaerő áruba bocsá-

BEÉR János – KOVÁCS István – SZAMEL Lajos: *A Szovjetunió és a népi demokráciák alkotmányjoga* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951) (II. résszel kibővített újrakiadása: 1952); BUZA László: *Összehasonlító alkotmányjog* (Szeged: Jegyzetsokszorosító 1951); MARTONYI János: *Szovjet alkotmányjog* (Szeged: Jegyzetsokszorosító 1951). A szovjet államigazgatási jog első áttekintésére a más összefüggésben már többször hivatkozott Vadas György összegző igényű kis brosúrája vállalkozott (VADAS György: *A szovjet államigazgatási jog* (Budapest: Fővárosi Nyomda 1951), s azt részletesebben Sztugyenyikin magyarra fordított s még ugyanebben az évben megjelent tankönyve mutatta be (SZ. SZ. SZTUGYENYIKIN: *A szovjet államigazgatási jog* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951) – a jogi karokon azonban Névai és Martonyi rövid jegyzete alapján összehasonlító szemléletben is oktatták a tárgyat (NÉVAI László – MARTONYI János: *A Szovjetunió és a népi demokráciák államigazgatási joga* (Budapest: Tankönyvkiadó 1952).

³² NÉVAI László: „Népköztársasági Alkotmányunk és a Sztálini Alkotmány” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./3–4. 67–73.

³³ Utóbbira jó példa pl. Gödöny József, a kiváló büntetőjogász, kriminológus (1925–1993), ekkor (1950) a Pécsi Járásbíróság jegyzője „A büntetés a szovjet büntetőjogban” c. tanulmánya *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./3–4. 79–84., mely a szovjet büntetőtan „új rendszerének” a klasszikus magyar büntetőjogi dogmatikával való összeegyeztethetőségét igazolva alapozza meg a társadalom védelmét biztosítani kívánó szovjet jogintézmények befogadását.

³⁴ Lásd pl. PAP Tibor: „A szovjet szocialista tulajdonjog kérdéséhez” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./9–10. 322–327. 1951-től egyre több munka foglalkozik majd a szocialista tulajdon és a polgári jog jogalanyainak kapcsolatával, ezen belül is az állami szocialista tulajdon egységének és a gazdasági szervek jogalanyiségának, az állami vállalatok státusának problémakörével – mindeme kérdéseket a korabeli irodalom szinte teljes körű feldolgozásával Révai Tibor foglalja majd össze 1956-ban megvédett kandidátusi értekezésében (*Az állami vállalat jogi személyisége a szovjet szocialista polgári jogban*).

³⁵ Eörsi Gyula: „Az Alkotmány és tulajdonjogunk szocialista jellege” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./5–6. 160–164.

tásának útján” keletkezett – a szocializmus „kizsákmányolástól mentes” viszonyai közötti személyi tulajdonná válik, s jogi eszközökkel kell biztosítani, hogy ne is válhasson (ismét) a kizsákmányolást lehetővé tevő magántulajdonná. Az adott pillanatban, írja a tulajdonjog szocialista jellegéről szólva,

„a régi és új még egymás mellett létezik – gazdasági életünk a szocializmusba való átmenet képét mutatja. Tulajdonjogunk jellege azonban mégis szocialista, mert abban nem a pusztuló régi és a kifejlődő új akarata ölt a régi és az új céljainak megvalósítása érdekében jogi formát, hanem egyesegyedül a kifejlődő új akarata működik a szocializmus megvalósítása érdekében.”³⁶

Ami ekkor történik: a szovjet állam- és jogelmélet által meghatározott elvek és módszerek alapján a jogrendszer egészének, a jog szerepének, a jogalkalmazásnak újragondolása és átalakítása. A változás nemcsak teljes körű elvi-ideológiai alkalmazkodást jelent a szovjet modellhez, de irányított, rendszerszintű igazodást is: a „jogszabályok szisztematikus rendje” az általuk szabályozott társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelően, a szocialista tulajdon talaján állva alakul át. A politikai és gazdasági rend nem tűri a magántulajdont, a jogrendszer ebből adódóan természetesen veti el a közjog-magánjog megkülönböztetését: rendszerképző elemmé a szabályozott társadalmi viszonyok sajátosságai lépnek elő. A szovjet szocialista jog egységes egésze jogágakra tagozódik: államjog, államigazgatási jog, pénzügyi és költségvetési jog, polgári jog, munkajog, földjog, kolhozjog, családjog, büntetőjog, törvénykezési jog, nemzetközi jog.³⁷ Nevük – de csak nevük – esetlegesen egyezhet a „burzsoá jog” hasonló jogágazataival, s van köztük olyan is, mely csak szocialista körülmények között jöhet létre (kolhozjog), ám minőségileg újat jelentenek, más társadalmi viszonyokat fognak át, s másként határozzák meg az egyes ágazatok egymáshoz való viszonyát is.³⁸

b) A rendszeren belül a polgári jog „azoknak a szabályoknak összessége, amelyek a polgárok egymás közötti, s az állami, valamint társadalmi szervezetek közötti és az állami s társadalmi szervezetek egymás közötti vagyoni viszonyait szabályozzák. A polgári jog körébe tartoznak azok a jogszabályok is, amelyek a személyi javakkal (név, szerzői jog és egyebekkel) kapcsolatosan keletkező, valamint a külkereskedelem terén fennálló viszonyokat szabályozzák. „A szovjet polgári jog a szovjet gazdasági szervezetek tevékenységében az önálló gazdasági elszámolás elvének megfelelő kapcsolatok megvalósítása és a gazdasági tervek teljesítése során kerül alkalmazásra.” Alapvető forrása a Szovjetunió Alkotmánya s az egyes

³⁶ Eörsi (35. lj.) 164.

³⁷ Már 1949-től a magyar jogirodalomban számos tanulmány foglalkozik az új, „szocialista” jogágak elméleti igényű megalapozásával (lásd pl. DEZSŐ Gyula: „Szovjet munkajog” *Jogtudományi Közöny* 1949/IV./5–6. 101–106; PÁRNICZKY Mihály: „Az agrárjog tárgyköre a szovjet irodalom megvilágításában” *Jogtudományi Közöny* 1950/V./9–10. 327–331; FARKAS József: „A Szovjetunió kolhozjogának rövid vázlata” *Jogtudományi Közöny* 1950/V./15–16. 463–470.), s igyekezett (pl. a családjog esetében) egyes, korábban a magánjog körében szabályozott kérdések az új polgári jogról való leválasztását, önállósulását igazolni.

³⁸ M. A. ARZSANOV [et al.]: *Állam- és jogelmélet* (Budapest: Tankönyvkiadó 1951) 348–365.

szovjetköztársaságok polgári törvénykönyvei, illetőleg a még megalkotásra és elfogadásra váró „össz-szövetségi” polgári törvénykönyv.³⁹

Lényeges különbséget – és az adaptáció során folyamatosan figyelembe veendő korlátot – jelentett, hogy a változásokat a második világháború utáni szovjet polgári joggal szemben (amit olyan gazdaságra modelleztek, mely a magángazdálkodást már teljes mértékben felszámolta, s a magántulajdonnak már semmilyen formáját nem ismerte) a magyar társadalom és gazdaság az Eörsi által is jellemzett átmeneti, a magántulajdont még korlátozottan megtűrő viszonyaira kellett rávetíteni. A magyar polgári jog fejlődése szempontjából különösen kedvező módon ezt a magyar jogelmélet és az alakuló civilisztika tudománya a húszas évek Szovjetuniójának „új gazdaságpolitikája”, a NEP, és annak jelentős kodifikációs alkotása, az 1922-ben elfogadott szovjet-orosz Ptk. (OrPtk.) talaján állva oldja meg.⁴⁰ A magyar interpretáció számára ekkor még komoly problémát jelentett a szovjet polgári jog történetének nem kielégítő ismerete: a magyar nyelven hozzáférhető források már a Sztálini Alkotmány utáni, az állami szocialista tulajdonra épülő és szigorú tervgazdálkodási viszonyok között működő polgári jogot közvetítették, s csak érintőlegesen foglalkoztak (ha foglalkoztak⁴¹) a húszas-harmincas évek vitáival, a később „kártevőnek” nyilvánított jogtudósok nézeteivel.

A szovjet civilisztika saját történetét „a szovjet szocialista állam fejlődésének fő szakaszairól szól sztálini tanítás” alapján ragadta meg.⁴² A leginkább elfogadott megközelítés szerint az első fő szakasz a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól

³⁹ ARZSANOV (38. l.) 360. Az új szovjet Ptk. előkészítésével kapcsolatos munka a magyar Ptk. kodifikációjára is hatott, az ezzel kapcsolatos főbb tanulmányokat folyamatosan fordították magyarra, s fel is használták, pl. A. V. VENEDIKTOV: „A Szovjetunió polgári törvénykönyvének rendszeréről” *Szovjet állam és jog* 1954/2., az Állam- és Jogtudományi Intézet (Pap Tibor) fordítása, Sz. 644, 1954, XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 677–703.

⁴⁰ A magyar polgári törvénykönyv előkészítése során Világhy Miklós a kódex melletti erős érvként mutatott rá – Sztálinra hivatkozva – arra, hogy a NEP idején az írott jog, a szocialista törvényalkotás elengedhetetlen feltétele volt az új gazdasági politika sikeres alkalmazásának. A kodifikáció, a törvényalkotás kérdését úgy mutatta be, mint olyan kényszert, mely a szovjet tapasztalatok alkotó alkalmazásának korábbi elhanyagolásából fakad. E tapasztalatok közvetítik számunkra azokat a politikai irányelveket és technikai megoldásokat, mondja, amelyeket a Szovjetunió a szocializmus építésének adott szakaszain felhasznált – s hogy ezek a módszerek helyesek voltak, „az élő valóság igazolja”. Vö. VILÁGHY Miklós: „Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései” *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei* 1954/5. 229–281.

⁴¹ A Névai László szerkesztésében először 1952-ben megjelent szovjet polgári jogi és polgári eljárásjogi jegyzet és 1954-es kiadása ugyan tartalmazott egy rövid történeti áttekintést [NÉVAI László – PAPP Tibor – PÓLAY Elemér: *Szovjet polgári jog és eljárás* (Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat 1954) 11–21.], ám még mindig kerülte ezeket a problematikus kérdéseket, melyek időközben a gazdasági jog körül kialakult vita kapcsán 1950/51-ben azért már felszínre kerültek.

⁴² Erre az időszakra nézve a szakaszolás alapvetően a későbbi szovjet és a mai orosz jogirodalomban is fennmaradt (lásd Д. М. Генкин – И. Б. Новицкий – Н. В. Рабинович: *История советского гражданского права 1917–1947* (Moskva: Юрид. изд.-во МЮ СССР 1949); В. А. Рясенцева (szerk.): *Советское гражданское право*, Изд.-во ВЮЗИ, Т. 1. (Moskva 1975); Е. А. Суханов: *Гражданское право*, Том I. (Moskva: Волтерс Клувер 2006), azzal, hogy természetesen az egyes éveket mint határpontokat a szerzők rugalmasan kezelték, ill. a jogtudomány fejlődése vonatkozásában ettől eltérő rendszerek is kialakultak (О. С. Иоффе: *Развитие цивилистической мысли в СССР*. I-II. (Ленинград 1975, 1978), első kötete magyarul Olimpiad Szolomonovics JOFFE: *A szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődése* (Budapest: KJK 1979).

a „kizsákmányoló osztályok felszámolásáig” terjedt: ebben az időszakban a polgári jog (mint a jog általában) „eszköz volt a proletár állam kezében a megdöntött kizsákmányoló osztályok elnyomására, a népgazdaság szocialista elemeinek megteremtésére és fejlesztésére, a szocializmus alapjainak lerakására”. E szakasz fogta át a forradalom és a polgárháború időszakát, a népgazdaság helyreállításának és a békés munkára való áttérésnek éveit (1921–1925) és a szocialista iparosításért folytatott harc időszakát (1926–1929), s végül a mezőgazdaság kollektivizálásának (és a kulákság mint az utolsó magántulajdonosi osztály likvidálásának) esztendeit (1930–1934).⁴³

A harmincas évek derekával kezdődő második szakaszban a „szocialista tulajdon védelmének funkciója és az állami szervek gazdasági-szervező és kulturális-nevelő munkája” kerül előtérbe, a szocializmus győzelmét deklaráló 1936-os Alkotmány pedig megteremti az alapjait a szovjet polgári jog további fejlődésének.⁴⁴ E korszakot a háború előtti (1935–1941), a háborús⁴⁵ (1941–1945) és a háború utáni (1945–) évekre volt szokás osztani: ekkor bontakozik ki, majd tér át a háborús viszonyokra, a közvetlen gazdaságirányítási eszközökkel zajló haditermelésre a szovjet gazdaság, hogy azután egy újabb konszolidációs időszak kezdődjön, ahol ugyan a deklarált feladat a kommunizmus felépítése, de az önálló gazdaságos elszámolás alapján tágabb teret kap az áruforgalom, felértékelődnek a szerződéses kapcsolatok, s az ezeket szabályozó polgári jog.⁴⁶ Mert – ahogyan azt a húszas évek elejétől az ötvenes évek elejéig újra és újra fellángoló viták igazolták – az, hogy „a gazdaság és a polgárok vagyoni, személyi viszonyait szabályozó joganyag” belül mi tartozik a *nem* közigazgatási jogi eszközökkel szabályozott jogterülethez (függetlenül attól, hogy annak joganyagát épp gazdasági jognak vagy polgári jognak nevezték-e) mindig ténylegesen a gazdaságpolitika nyújtotta mozgástérhez, s nem a jogelmélet ideológiai alapokra helyezett, rendszeralkotó törekvéseihez igazodott.

A vagyoni-forgalmi viszonyok alakulása erre a jogra mindig közvetlen hatást gyakorol: mikor a naturális árucseré és a közvetlen termékelosztás a gazdaság működésének az alapja, a jog jelentősége elhalványul, feleslegessé válik, mikor az árucseré-forgalmat (az áruviszonyokat)⁴⁷ újra az elkülönült gazdasági szereplők értékarányos áru- és pénzcseréje formájában ragadja meg, felerősödik, sőt: kodifikációhoz vezet, hogy azután a NEP-korszak elmúltával, az államigazgatási jog mellett a polgári jogi szabályozási eszközöket újra csak elhanyagoló gazdasági jognak, a harmincas évek végétől pedig a tervgazdaság szolgálatába állított új polgári jognak adja át a helyét.

⁴³ NÉVAI–PAPP–PÓLAY (41. l.j.) 12–18.

⁴⁴ А. И. Денисов [et al.] (szerk.): *История государства и права СССР. История советского государства и права*, Учебник. Ч. 2 (Moskva: Юрид. изд-во МЮ СССР 1948) 155–204.

⁴⁵ Lásd И. Т. Голяков [et al.] (szerk.): *Советское право в период Великой Отечественной войны: Гражданское право – Трудовое право*. Ч. 1 (Moskva: Юрид. изд-во МЮ СССР 1948).

⁴⁶ NÉVAI–PAPP–PÓLAY (41. l.j.) 18–21.

⁴⁷ Az áru-pénzviszonyok a korai szovjet gazdaságban való fejlődéséhez és az áruviszony-elmélet kialakulásához lásd VÉRÁS Lajos: *A szerződési rendszer fejlődésének csomópontjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977) 110–118.

Az a polgári jog, amivel a magyar jogászok 1948–1950 között találkozhatnak, nem „remekjog”, nehéz, ideológiai ballasztokkal terhelt, erősen a marxizmus és a közgazdaságtan sztálini értelmezésére támaszkodik,⁴⁸ ám zömében kiváló, pályájukat még a cári rendszerben kezdő, általában több nyugati nyelven kiválóan tudó, elmélyült római jogi kultúrával rendelkező és a „nagy burzsoá kodifikációkat” és jogrendszereket jól ismerő jogászok művelik,⁴⁹ akik nemcsak a monografikus- és kommentárirodalomban jeleskednek, de legtöbbször tankönyvíróként is nagyszerű munkát végeznek.

A szovjet polgári jog fejlődésének első szakaszát⁵⁰ a szovjet jogtörténetírás közvetlenül a Nagy Októberi Szocialista Forradalom véghezviteléhez s az ezt közvetlenül követő hónapokhoz kötötte. Legalapvetőbb jellemzőjét a magántulajdon elleni általános támadás jelentette: a földesúri földtulajdont már a forradalom győzelmének másnapján eltörölték, amit rövid időn belül a föld, a föld méhének kincsei, áruk, természeti erők államosítása (a földmagántulajdon teljes felszámolása) követte, s már 1917 végén elkezdődött – s 1918 júniusára nagyrészt le is zárult – a legfontosabb iparvállalatok államosítása.⁵¹ A szovjethatalom az ipart és a kereskedelmet

⁴⁸ Az ekkoriban megjelenő hazai szovjetjogi irodalom jelentős részét épp az ilyen, „eszmei igazodást” előmozdítani kívánó fordítások és önálló tanulmányok tették ki (pl. I. T. GOLJAKOV: „V. I. Lenin a törvényességről és az igazságszolgáltatásról” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./17–18. 502–511; A. I. GYENISZOV: „A marxizmus kincsestárának rendkívül értékes gyarapítása” *Jogtudományi Közlöny* 1950/V./17–18. 558–568. Ez az utóbbi tanulmány az alap és a felépítmény viszonyáról szóló, egy rövid nyelvtudományi munka keretében kifejtett sztálini tanítás a jogra való értelmezésével foglalkozott.

⁴⁹ A magyar jogfejlődésre is nagy hatást gyakorolt szovjet civiljogászok közül pl. Ivan Boriszovics Novickij (1880–1958) 1903-ban végzett a moszkvai egyetemen, 1905–1918 között magáncencenként adott elő polgári jogot. Először 1956-ban megjelent római magánjogi tankönyve ma is használatban van az orosz jogi karokon (И. Б. Новицкий: *Основы римского гражданского права. Учебник для вузов: Лекции* (Moskva: Зерцало 2000). Dimitrij Mihajlovics Genkin (1884–1966) 1909-ben végzett, 1910-tól adott elő polgári jogot a moszkvai jogi intézetben. Erősen kötődött a romanista hagyományhoz a fiatalabb generációhoz tartozó Szergej Nyikitics Bratusz (1904–1997) is, aki már a bolsevik rendszerben szerzett diplomát (1926), 1936-tól azonban már az akkor legrangosabb szovjet jogi-tudományos műhely, Az Össz-szövetségi Jogtudományi Intézet, a ВИЮН (*Всероссийный институт юридических наук*) kutatója lesz, ahol azután haláláig dolgozik (1963–1969 között az intézet vezetőjeként), csakúgy, mint Olimpiad Szolomonovics Joffe (1920–2005), akinek 1938-ban kezdődött tanulmányait a háború ugyan megszakította, de 1946-os doktorálása után nemcsak a polgári jog, de a római jog terén is maradandót alkotott.

⁵⁰ И. Б. Новицкий: *История советского гражданского права* (Moskva: Госюриздат 1957).

⁵¹ Ezt az első időszakot az ún. lenini gazdaságpolitika jellemezte, mely nem a hatalomgyakorlás politikai oldalát emelte ki, hanem a gazdaság, a termelés és elosztás szocialista átalakítását, az új társadalom anyagi-technikai bázisának megteremtését. E politika a gazdaság hatalmi pozícióinak gyors elfoglalására törekedve „vörösgárdista rohamot indított a tőke ellen” (Lenin). Elsődleges eszköze az államosítás volt, mely egyfajta államkapitalista rendszer keretében egyrészt megteremtette a szocialista termelési módra való áttérés anyagi alapjait, másrésztől igyekezett a kizsákmányolás minden formáját megszüntetni. Lenin tudatosan törekedett arra, hogy ebben az átmeneti időszakban bizonyos „burzsoá elemeket” (pl. a cári rendszerben is létező szövetkezeteket, a korábban már kialakult nyilvántartási- és ellenőrzési rendszereket, de akár a régi rendszer szakembereit is) az új célok szolgálatába állítsa, s hosszabb átalakulási időszakokkal számolt – azonban „a belső ellenforradalom a nemzetközi imperializmus támogatásával meghiúsította ezt a kísérletet. S minél súlyosabbá, minél feszültebbé vált a harc, annál kevesebb lehetőség maradt a tervezett gazdaságpolitika megvalósítására”. (Szerzői kollektíva): *A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban* (Budapest: Kossuth 1975) 32.

is ellenőrzése alá vonta (a külkereskedelem már közvetlenül a forradalom győzelmén után állami monopólium lett), az államosítás pedig rövid időn belül teljes körűvé vált: elérte az egészségügyet, az oktatást, a gazdasági és társadalmi élet minden szektorát. Az igen nehéz gazdasági-közellátási körülmények között az állam gazdaságszervező funkciója kiteljesedett, gazdaságirányító funkciója kizárólagossá vált: a forgalmi élet magánjogi eszközeit kiiktatva maga az állam gondoskodott – a legfontosabb árucikkek esetében monopóliumok útján – a termékek tervszerű gyártásáról, összegyűjtéséről és elosztásáról.⁵²

Ebben a rendszerben nincs áru, s nincs pénz: a közvetlen elosztás eszméje a magánjogi szabályozási eszközöket nem használja, sőt, idővel magát a polgári jogot is szükségtelenné teszi – ahogyan ennek a korabeli jogtudósok általában forradalmi hevülettől fűtött szavakkal hangot is adnak.⁵³ A közvetlen, szervezett nyersanyag- és áruelosztás államigazgatási szerveken (a Legfelsőbb Népbiztosság keretei között működő, a gazdaság különböző területeiért felelős főigazgatóságon, *glavkokon*) keresztül, a legszigorúbb központosítással való kiépülése a külföldi katonai intervenció és polgárháború időszakában válik teljessé. A hadikommunizmus⁵⁴ időszakában a vállalatok közvetlenül nem állnak kapcsolatban egymással: központilag meghatározott feladatokat hajtanak végre, a termelés eredményeinek szétosztása is központi utasítások (a főigazgatóságok által kiadott utalványok) alapján történik.

A pénz nem értékmérő, pusztán adminisztratív elszámolási eszköz, a részére kiutalt anyagi javak árát nem a vállalat fizeti ki, hanem főigazgatósága intézkedik a költségvetés (a kincstár bevételi számlája) javára történő átírásáról –, mint ahogyan a vállalat működéséhez szükséges vagyoni eszközöket is a költségvetés biztosítja. A mezőgazdaságban megjelenik a kötelező beszolgáltatási rendszer, mely elvileg ugyan csak a „termékfeleslegre” vonatkozik, ám a gyakorlatban szigorú, e mértéken jócskán túlterjeszkedő kvóták kivetésével, igen nagy arányban mindenemű ellenszolgáltatás nélkül történik. A parasztnak nincs árufeleslege, s ha lenne, sem vihetné piacra: piac, közvetlen értékesítési lehetőség ugyanis nincs – ebből adódóan nem léteznek szerződéses kapcsolatok sem.⁵⁵

⁵² Ahogyan Sárközy Tamás kimutatta, ez nemcsak a korabeli gazdaságpolitikai-gazdaságirányítási felfogásból következett (a politikai és gazdasági hatalom szétválását, a szakszervezetek és a lakosság bevonása az (ön)igazgatási feladatok ellátásába), de a magánjog (sőt: általában a jog) erőteljes elutasításából is fakadt, mely elsődlegesen az alapvetően a gazdaságot szabályozó magánjog ellen irányult. (SÁRKÖZY Tamás: *A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz* (Budapest: KJK 1981) 187–188.

⁵³ A legkövetkezetesebben elutasító álláspontot A. G. Gojhbarg képviselte, aki szerint a szovjet államnak egyáltalán nincsen szüksége a polgári jogra, mely csak az individualisztikus és anarchikus magántulajdonosi gazdasággal foglalkozik – helyébe a „szociális jog” mint a gazdasági tevékenység tervszerű és célszerű megszervezésének joga kell, hogy lépjen. Lásd A. Г. ГоїхбарГ: *Пролетариат и право. Сборник статей* (Moskva: Издание НКЮ 1919) C. 12; JOFFE (42. lj.) 87–88.

⁵⁴ A hadikommunizmus gazdasági rendszerének sajátosságaihoz lásd SZAMUELY László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok* (Budapest: KJK 1979) 11–33, ideológiájához uo. 35–77.

⁵⁵ Mindez azonban igen súlyos gazdasági problémákat is generált: a külkereskedelem összeomlott, a nyersanyagok kitermelése, az ipari termelés a háború előtti értékek töredékére esett vissza. A leg-súlyosabb gondot azonban az élelmiszerhiány jelentette: ez vezetett végül a NEP kezdetét jelen-

Mindez – hangsúlyozzák a későbbi szovjet források – az adott helyzetben, mikor a hadsereg, a frontok, a városi dolgozók ellátása más módon nem volt megoldható, szükségszerűnek mutatkozhatott, de a gazdaság teljes összeomlásának veszélye nélkül tartósan nem volt fenntartható: a szocialista társadalom „legrövidebb, legközvetlenebb, leggyorsabb kísérlete hajótörést szenvedett” (Lenin).⁵⁶ A közvetlen háborús veszély elmúltával egy új, a gazdaság helyreállítására törekvő, az áruforgalmat ismét megengedő, a szocialista ipar és a parasztgazdaságok közötti kapcsolatokat új alapra helyező gazdaságpolitika bevezetése vált szükségessé.⁵⁷ A NEP egyik első intézkedése eltörölte a kötelező terménybeszolgáltatást, s azt természetbeni adófizetési kötelezettséggel váltotta fel: a fennmaradt árut pedig a parasztok az újra megnyitott piacokon és kereskedelmi szervezeti rendszeren keresztül adhatták el.

Az iparban az anyagi eszközök a költségvetés útján történő folyósítását felváltja az önálló gazdaságos elszámolás rendszere – a tudatosan vállalt cél az volt, hogy az engedélyezett és ellenőrzött szabadkereskedelem keretei között az állami vállalatokat „jelentős mértékben kereskedelmi alapokra állítsák át” (Lenin).⁵⁸ A vállalati rendszer átszervezésre kerül (trösztösítés), az áruforgalom terén a közvetlen elosztást a kereskedelem váltja fel (ekkor jön létre a Belkereskedelmi Népbiztosság), nő a szövetkezetek és szövetkezeti vállalatok szerepe, újra lehetővé válik a kereskedelmi hitelezés. Ami ténylegesen történik: a magántulajdonosi viszonyok részleges visszatérése, ami a polgári jogra jelentős hatást gyakorol. 1922. május 22-én dekretum születik *A magánvagyonot érintő főbb jogokról*, mely elismeri a kisvállalati magántulajdont, kötelezővé teszi a kötött szerződések betartását és megszabja a polgári jogviták elintézésének módját.⁵⁹

Úgy a gyakorlat, mint a jogtudomány szempontjából kiemelkedő jelentősége volt az OszFSzK 1922-ben elfogadott, s 1923. január 1-től hatályba lépő polgári törvénykönyvének: ebben a szó szerint rohammunkában előkészített⁶⁰ kódexben foglalták össze azt a joganyagot, amely az adott pillanat a kaptalista elemeket is érvényesíteni engedő „átmeneti gazdaságának” vagyoni és személyi viszonyait szabályozta. Az alapvetően pandektajogi talajon álló, a svájci polgári törvénykönyv és kötelmi jogi törvény hatásait is tükröző orosz Ptk. a maga nemében kiemelkedő törvénytűnek minősült,⁶¹ így értékelte ezt 1945-ben *Szászy István* is, aki sze-

tő intézkedésekhez, a kötelező beszolgáltatás természetbeni adóval való felváltásához s a feleslegnek a piacon történő értékesítése lehetővé tételéhez, ami viszont már a kereskedelem rendszerének helyreállítását is szükségessé tette. (Vö. Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete* (Budapest: Kossuth 1971) 78–106.

⁵⁶ Idézi SÁRKÖZY (52. l.) 190.

⁵⁷ A NEP gazdasági-politikai előzményeihez lásd SZAMUELY (54. l.) 79–127, a NEP-re való áttérés értelmezéséhez uo. 127–145, hatásaihoz uo. 147–204.

⁵⁸ Новицкий (50. l.) 66–94, a szerződések szerepéhez kül. 77–83.

⁵⁹ Г. С. Гурвич [et al.] (szerk.): *Всеобщая история государства и права: Новейшее время (1917–1947)* (Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР 1947).

⁶⁰ HAMZA Gábor: *Az európai magánjog fejlődése – A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2002) 233.

⁶¹ Lásd T. E. Новицкая: *Гражданский кодекс РСФСР 1922 года* (Москва: Зерцало-М 2002).

rint a kódex készítői „a legmodernebb nyugati elméleteket is figyelembe vették”.⁶² Ahogyan arra Vékás Lajos rámutat, a kódex szerződési joggal foglalkozó részei – az európai szocialista országok első polgári törvénykönyveire általában jellemző módon – úgy szerkezetükben, mint dogmatikai felépítésükben nem tértek el lényegesen a kontinentális jogok hagyományaitól: kiinduló pontjukat a szerződés általános, kötelező elve képezte, a strukturális pillérek szerepét pedig a tradicionális szerződéstípusok játszották.⁶³

A kodifikációs munkálatok Lenin közvetlen felügyelete mellett zajlottak, az új gazdaságpolitikát pedig (mint egy adott pillanatban szükséges, történelmi, az erők átcsoportosítását és az ellentámadásba való átmenetet lehetővé tevő lépést) *Sztálin* a zinovjevista ellenzékkel vitázva még 1926-ban is védelmébe vette.⁶⁴ Az ötvenes években – ahogyan azt *Névai* professzor összefoglalta – a kódexet a hivatalos szovjet (és magyar) jogtudomány úgy értékelte,⁶⁵ mint azt a törvénykönyvet, mely

„lerögzítette a proletárforradalom vívmányait, az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonát, megállapította, hogy az állami ipari, kereskedelmi, közlekedési stb. vállalatok nem idegeníthetők el magánszemélyek javára és nem is zálogosíthatók el – ugyanakkor az állam irányító szerepének a megőrzésével és az állam ellenőrzése alatt lehetővé tette a kisebb ipari és kereskedelmi vállalatok magántulajdonát és a magángazdasági tevékenységet”.⁶⁶

A kódex háromféle tulajdont ismert: a vezető jelleggel felruházott állami tulajdont, a szövetkezeti tulajdont s a magántulajdont: utóbbi még nem a későbbi – korlátozott – személyi tulajdonnak felel meg, hanem a munka- és termelőeszközök is tárgyai lehetnek, sőt: meghatározott munkáslétszámot el nem érő vállalatok (kereskedelmi társaságok, ún. kkt., bt., kft., rt.) is.⁶⁷ A törvény ugyanakkor korlátozza is

⁶² SZÁSZY (6. lj.) 65.

⁶³ VÉKÁS (47. lj.) 104.

⁶⁴ Jozsif Visszarionovics SZTÁLIN: *A leninizmus kérdései* (Budapest: Szikra 51951) 193–194.

⁶⁵ Ahogyan Sárközy Tamás kimutatta, a kódexet korábban számos kritika érte, voltak (pl. Reiszner), akik egyértelműen burzsoá kódexnek minősítették – mások (Sztucska és Gojhbarg) „a szocialista állami beavatkozást, kollektivizálást tükröző proletárjogként” üdvözölték – „hibátlan törvényként” csak 1937 után, Visinszkij értelmezésében jelent meg [SÁRKÖZY (52. lj.) 194.].

⁶⁶ NÉVAI–PAPP–PÓLAY (41. lj.) 16.

⁶⁷ A „gazdasági célt követő társaságokra” mint jogi személyekre vonatkozó rendelkezések egy része később is hatályban maradt (OrPtk. 14. §), s hatályban maradtak az egyes társasági formákra (közönséges társaság, OrPtk. 276–294. §, közkereseti társaság, OrPtk. 295–311. §, betéti társaság, OrPtk. 312–317. §, korlátozott felelősségű társaság, Ptk. 318–321. §, részvénytársaság, OrPtk. 322. §, ill. a külön rendeletben kiadott részvénytársasági szabályzat) vonatkozóak – a NEP-korszak lezárulta után ezeknek a társasági formáknak már nem volt jelentőségük, a polgárok társulására is csak igen szűk körben kerülhetett sor, munkájuk egyesítésére azonban semmilyen körülmények között nem szerződhetek. Az állami gazdasági szervezetekre és vállalatokra már 1927-től külön szabályok vonatkoztak. Ez összhangban volt az OrPtk. 22. §-ával, mely az állami vagyon feletti rendelkezés jogát külön jogszabályokba utalta – megnyitva ezzel az állam és vállalat tulajdonjogának mibenlétéről szóló, hosszú évtizedeken át húzódó vitát, mely a hetvenes évek-re az addig általánosan elfogadott, Venediktov nevéhez köthető operatív igazgatás fogalmi meg-

a magántulajdont, tiltja (és érvénytelennek nyilvánítja) az állam megkárosítására vagy kizsákmányolásra irányuló jogügyleteket, s általánosságban tiltott a jogok társadalmi rendeltetésükkel ellentétes gyakorlása. A kereskedelmi rendszerben a szerződések szerepe felértékelődik: a vagyoni viszonyok legalapvetőbb szerződésévé az adásvétel lesz, de más kereskedelmi szerződéstípusokat is visszahoz.⁶⁸

A kódex szabályozza az öröklési jogot, de nem fogja át a szellemi alkotások jogát: erről 1924/25-ben külön rendeletek születtek. A Polgári Törvénykönyv inkább elmélyítette, mintsem elsimította volna a szovjet polgári jog lényegéről, tartalmáról, alapvető irányultságáról folyó szakmai vitákat: sokan voltak, akik a „burzsoá” jog felé való visszalépésnek, a kapitalista restaurációt előkészítő törvénynek minősítették, s ennek megfelelően támadták. Erre az időszakra (1925–1935) esnek a szovjet polgári jogtudomány legnagyobb és legerőteljesebb vitái, ekkor alakulnak ki a később eretnekségnek minősített elméletek (A. G. Gojhbarg a jogi normativitást, s általában az írott jogot elvető korai szemlélete, P. I. Sztucska a kétszektoros jogról, J. B. Pasukanisz egységes gazdasági jogról alkotott tudományos koncepciói⁶⁹), s e viták nyomán fejlődött ki, ahogyan *Genkin* professzor írja, „a szovjet szocialista polgári jog marxista pártos tudománya”, amely azután „következétesen harcolt a burzsoá kozmopolitizmus szovjet jogirodalomba való behatolása ellen”.⁷⁰ A kapitalizmus visszatérésétől való félelem alaptalannak bizonyul: 1925 végétől ismét gazdaságpolitikai irányváltás kezdődik, melynek központi kérdését már az államilag szervezett iparosítás, a „szocializmus gazdasági alapjainak lerakása” jelenti, mely együtt jár a magánkezdeményezés és a magántulajdon visszaszorításával, majd a NEP teljes körű felszámolásával.⁷¹

haladásával (vagy fenntartásával) a vállalatok tulajdonosi voltát illetően a szocialista országokban igen sokféle koncepció kialakításához vezetett. Lásd SÁRKÖZY Tamás: *Indirekt gazdaságirányítás – vállalati áruterelés és a tulajdonjog* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1973) 160, 207–234; A. F. MIKOLENKO: „Állami jogi személyek a szovjet polgári jogban” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1951/II./11–12. 37–54; A. V. KARASZSZ: „Az állami szocialista tulajdon tárgya” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1952/II./2. 20–34; A. V. KARASZSZ: „Az állami szocialista tulajdon egysége és az állami vállalatok és gazdasági szervek jogalanyisága” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1952/II./4. 189–220; A. V. VENEDIKTOV: „A szocialista jogviszonyok alanyairól” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1955/V./523–535.

⁶⁸ Новицкий (50. l.) 98–104.

⁶⁹ Jevgenyij Pasukanisz (1891–1937) „buharinista jogelmélete” szerint a jog nem más, mint az anarchisztikus árúviszonyok kifejezőmódja, s miután a jogfejlődés ezen árúviszonyok fejlődésével esik egybe, annak csúcspontja (a kapitalizmus) után, az anarchikus árúviszonyokat megszüntető szocializmus megvalósulásával maga is megszűnik. Amíg ez megtörténik, a szocializmust építő társadalomban szükség van még szabályokra, ezek azonban már nem jogi jellegűek, hanem pusztán technikai-adminisztratív természetűek. Pjotr Sztucska (1865–1932) nem a jogról általában, hanem csak a civiljogról mondott ítéletet. Burzsoá maradványnak nyilvánítva, melynek alkalmazását kizárólag az egyéni árutulajdonosok vagyoni viszonyaira kell korlátozni, de a szocialista szervezetek egymás közötti vagyoni viszonyaira vonatkozó érvényesülését nem szabad megengedni. В. П. И. Стучка: *Введение в теорию гражданского права. Учебное пособие*, 2-е изд. (Москва: Соцэкиз 1931).

⁷⁰ D. M. GENKIN (szerk.): *A szovjet polgári jog*. I. kötet (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó 1952) 17–18.

⁷¹ Новицкий (50. l.) 109–143.

1929 után a gazdasági jogi szemlélet kerül előtérbe, a tankönyvek, monográfiák azonban „gazdasági jog” alatt a polgári jog által szabályozott kérdéseket értik és tárgyalják.⁷² Az iparigazgatás rendszere ismét átszervezésre kerül: a trösztök ugyan fennmaradnak, de a vállalatok önállósága az önálló gazdaságos elszámolás rendszerében való működés lehetővé tételével megnő.⁷³

Kezdetét veszi a mezőgazdaság kollektivizálása, az ipart és a mezőgazdasági termelőket előbbiek szükségleteinek kielégítése végett közvetlen, tervszerű szerződéses kapcsolat köti össze (termelési szerződések). A tervszerűség elve másutt is erőteljesen érvényesül – az áruforgalom terén is.⁷⁴ A terv megvalósításában a szerződések kiemelt szerepet kapnak: nem a gazdasági szereplők, hanem a szállítók és a fogyasztók rendszerének élén álló szervezetek kötnek gazdaságszervezési célú általános szerződéseket.

Az első ötéves terv és „a kuláság mint osztály felszámolásával” együtt járó kollektivizálás felgyorsítása a harmincas évek elejétől döntő változásokat hoz: a tőkés magántulajdon végképp eltűnik, a tervszerűség a gazdaságirányítás legfontosabb eszközévé válik. A közvetlen árucserét a párt és a kormány (a legfontosabb döntéseket a Központi Végrehajtó Bizottság és a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa együttesen hozza) rendelettel igyekszik visszaszorítani (1931), a vállalatok között a szállítási szerződések (orosz szóhasználat: gazdasági szerződések) megkötése kötelezővé válik (1931), s e szerződések kötelező elemeit is szabályozzák (1933).⁷⁵ A gazdasági jog mint tudományos elmélet és oktatási diszciplína az évtized végére a leghatározottabban elvetésre kerül, helyébe a polgári jogi lép: egyik legjelentősebb képviselője, Jevgenyij Pasukanisz a koncepciók perke áldozata lesz.⁷⁶

Ebben az időben alakul ki a döntőbizottsági eljárás új, a későbbi magyar szabályozásnak is alapjául szolgáló rendszere. Az első döntőbizottságokat

⁷² Ezt az elsősorban Joffe nevéhez köthető értékelést Sárközy Tamás vitatja: szerinte úgy a jogirodalomban, mint a Ginzburg professzor által elkészített gazdasági törvénykönyv-tervezetben nem a polgári jog, hanem a gazdasági-szervezési jog áll a tárgyalás középpontjában [SÁRKÖZY (52. lj.) 203–203]. Lásd A. Г. Гойхбарг: *Хозяйственное право РСФСР: Гражданский кодекс*, T. 1. (Москва: Госиздат 1923); В. Н. Шретер: *Советское хозяйственное право. Право торгово-промышленное* (Москва: Госиздат 1928); Л. Гинцбург – Е. Пашуканис: *Курс советского хозяйственного права*, T. 1. (Москва: Соцэкгиз 1935).

⁷³ A trösztök tárgyában 1927. június 29-én kiadott rendelet a jogi személyiséggel csak a trösztöt ruházta fel, a trösztösített vállalatokat nem (bár azok részére a belső önálló elszámolással bizonyos mozgásteret biztosított) – 1929-től tért át a szovjet gazdaság a vállalatok önálló elszámolására, s ismerte el a vállalatot a vagyoni forgalom önálló résztvevőjeként, s ismerte el a gyakorlati jogi személyként. [GENKIN (70. lj.) 140–145.]

⁷⁴ A tervutasításos modell árukapcsolatai, az állami tulajdon és a szerződési jog általános összefüggéseire lásd VÉKÁS (47. lj.) 122.

⁷⁵ Новицкий (50. lj.) 143–189.

⁷⁶ E ténnyel a magyar jogászok majd 1948-ban szembesülnek, mikor a Magyar Jogász Szövetség első, Hévízen megrendezett vándorgyűlésén a szovjet delegációt vezető Manykovszkij professzor – észlelve, hogy a programban szerepel egy gazdasági jogi szekció is – felhívta a vendéglátók figyelmét arra, hogy a „Szovjetunióban a gazdasági jogot mint trockista, szocialista ellenes irányzatot a 30-as évek végén elvetették”. [KÁLMÁN György: „A gazdasági jog problémája Eörsi Gyula műveiben” in SÁRKÖZY Tamás – VÉKÁS Lajos: *Eörsi Gyula emlékkönyve* (Budapest: HVG-ORAC 2002) 39–63, idézve 42.]

Szovjetunióban a Munka és Honvédelem Tanácsa mellett szervezték meg, s feladatok a szocialista szervezetek közötti vagyoni viták eldöntése volt, ám a harmincas évek elején már nem tudtak hatékonyan hozzájárulni a terv- és szerződési fegyelem szintjének javításához, s megszüntették azokat. Rövid ideig úgy gondolták, hogy a gazdasági természetű jogviták ismét bírósági hatáskörbe kerülnek, de épp az ekkor kialakuló új hitelezési rendszer és az önálló elszámolás bevezetésének hatására, azok elősegítése érdekében az állami döntőbírói (arbitrázs) rendszer felállítása mellett döntöttek: szabályzatát a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa 1931. május 3-án hagyta jóvá. Ezt a szabályzatot vették alapul a szövetségi és autonóm köztársaságok is, melyek maguk is létrehozták saját szervezeteiket. A központi (állami) bizottságok mellett az egyes minisztériumok is felállították a maguk döntőbizottságait: ezeket hatósági döntőbizottságnak nevezték. A döntőbizottságok 1934-től rendelkeztek részletes eljárási szabályzattal („perrenddel”), mely azonban nem szabályozott minden kérdést. Ez a helyzet nagyobb változások nélkül 1957-ig maradt fenn, mikor egy decentralizáltabb, új szervezeti rendszer váltotta fel, 1959-ben pedig új szabályzat is kiadásra került.⁷⁷

A sztálini alkotmány rögzíti az alapvető tulajdonviszonyokat: a harmincas évek derekától a szocialista (állami és szövetkezeti-kolhoz) tulajdon immár osztatlanul uralkodik, ez a gazdasági tevékenység alapja, a személyi (állampolgárok és a kolhozudvar) tulajdont a jog csak annyiban ismeri el, amennyiben (személyes) munkán alapul, célja pedig csak az állampolgárok anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése: felhalmozást nem szolgálhat. A magántulajdon semmilyen formában nem megengedett, a kisparaszti és kézműipari magángazdaság jelentősége eltörpül, csak a személyesen végzett munkán alapulhat, s semmilyen formában nem vezethet kizsákmányolásra.

A termelőeszközök, ipari üzemek tulajdonosa a szovjet állam, amely szervezetrendszerén keresztül, jogi eszközök felhasználásával a termelést a végletekig központosított tervgazdálkodás keretei között irányítja. Az áruforgalom is messzemenőig tervezett: a szállítási szerződések rendszere a szállítók és megrendelők központjai által kiadott alapfeltételekkel egészül ki. A háború a szovjet gazdaságot hatalmas kihívásokkal szembesíti: az ipari üzemek keletre való áttelepítése, az ipar hadigazdaságra való átállítása, a németek által elfoglalt nyugati országrészek kiesett termésének pótlása és a frontok ellátásának megszervezése nem kis mértékben a központosított irányítási rendszernek és az egységes állami tulajdonnak köszönhetően valósul meg példátlanul gyorsan és eredményesen. A szerződések szerepe csökken: a köteleket a háborús években a tervaktusok keletkeztetik, a kötelek tartalmára nézve pedig a vonatkozó (ágazati) szállítási alapfeltételek lesznek irányadók.⁷⁸

A háború után kezdődő újjáépítési szakasz (1946–1950) a gazdaság fejlesztésének ambiciózus koncepciójával, jóléti intézkedésekkel, a személyi tulajdon körének kiterjesztésével (egyéni lakásszükséglet kielégítését célzó építkezések és lakásu-

⁷⁷ UJLAKI László: *Döntőbizottsági szervezet és eljárás* (Budapest: KJK 1964) 48–50.

⁷⁸ Vö. Голяков (45. l.).

lajdon megengedése⁷⁹) kapcsolódik össze.⁸⁰ A gazdaságirányítás visszatér a tervgazdálkodás háború előtti rendszeréhez, a szerződések is visszanyerik jelentőségüket: az 1949-es új szabályozás a szocialista szervezetek számára általános és helyi, megfelelő esetekben közvetlen szerződések kötését írja elő.⁸¹ Ezekben az években kezdődik meg az 1922-es helyébe lépő, új polgári törvénykönyv előkészítése, mely azonban lassan, az 1954-től ismét fellángoló viták kereszttüzeiben halad előre. A polgári jog elméleti önkeresése, a tárgyával, módszerével, rendszerével, más jogágakhoz való viszonyával kapcsolatos kérdések a szovjet polgári jogászokat lényegében a húszas évek eleje óta folyamatosan foglalkoztatják: ahogyan a gazdasági viszonyok egyre összetettebbé váltak, úgy igyekezett a jogtudomány egy mindegyre viszonyokat átfogó, egységes polgári jogi koncepciót kialakítani. A gazdasági jogi elmélet ezekben az években háttérbe szorul (az ötvenes évek második felében azonban más formában majd ismét visszatér), megjelenik viszont a komplex (nem a jogági besorolást, hanem a szabályozás speciális tárgyát átfogóan megragadó) jogágazatok eszméje (V. K. Rajher). Tágabb teret kapnak az összehasonlító jogi kutatások (bár nem így nevezik őket: megjelölésükre a „más országok jogrendszereinek tanulmányozása” kifejezést használják⁸²), monográfiák, tankönyvek dolgozzák fel az angol, német, francia polgári jog rendszerének sajátosságait.

d) Az a szovjet szerződési jog, amivel a magyar jogtudomány a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején találkozik, kiforrott, a tervgazdaság követelményeire szabott, kódexbeli szabályozási alapjait tekintve azonban a pandektarendszer talaján álló megoldásokat követ. Sem a kötelem, sem a kötelek (irányultságuk alapján történő) megkülönböztetése, sem a szerződés fogalma nem tér el lényegesen attól, ahogyan azt 1945 után a tradicionális magyar magánjog szabályozta. Újdonságokkal, sajátos jogintézményekkel elsősorban ott találkozunk, ahol az állami tulajdonon alapuló szocialista gazdaság legalapvetőbb jellemzője, a tervszerűség is megjelenik. A szerződésből és a károkozásból eredő kötelek mellett a harmadik nagy kötelem-keletkeztető tényállás⁸³ az állami nemzetgazdasági tervből (közigazgatási jellegű tervezési aktusból) származó, a szerződéskötést szükségte-

⁷⁹ Lásd a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1948. augusztus 26-án kelt törvényrendelete a polgárokat egyéni lakóházak építése tekintetében megillető jogokról.

⁸⁰ Новицкий (50. l.) 284–311.

⁸¹ A szovjet szerződési rendszer logikájában a tervezési aktus a tervfeladat előírásával a tervfeladat megvalósításában érintett mindkét fél felé szerződéskötési kötelezettséget keletkeztetett, de a tervfeladat előíróját is kötelezte: arra, hogy minden szükséges intézkedést (pl. a szükséges nyersanyag rendelkezésre bocsátása) tegyen meg a szerződés sikeres teljesítése érdekében. A tervfeladat ugyanakkor nagymértékben meghatározta a szerződés (gazdasági) tartalmát is: a feleknek önállóan főként a szerződési cél megvalósítása érdekében való együttműködésük részleteiről kellett megállapodniuk.

⁸² Вб. Д. М. Генкин [et al.] (szerk.): *Гражданское и торговое право капиталистических стран* (Moszkva: Госюриздат 1949); Д. М. Генкин – И. Б. Новицкий (szerk. és ford.): *Курс германского гражданского права: Введение и общая часть* (Moszkva: Иностран. лит. 1950).

⁸³ Az OrPtk. természetesen ismer más kötelem-keletkeztető tényállásokat (egyoldalú jogügyletek, alaptalan gazdagodás, megbízás nélküli ügyvitel, ill. egyes szerződésen kívüli jogviszonyokból származó tartási kötelek), ezeknek azonban a gazdaság szempontjából nem nagyon volt jelentőségük: szinte kizárólag a polgárok egymás közötti kapcsolataiban fordulnak elő.

lenné tevő kötelelem. Ez – különösen 1949 után – azonban közvetlenül csak viszonylag szűk körben érvényesül (termelési eszközök szervezeti átalakítás nyomán más szervezet részére való átadása, termékbeszolgáltatás⁸⁴): elsősorban annak a kötelezettségnek a formájában jelenik meg, hogy az érintett szocialista szervezetek a meghatározott tervcselekmény végrehajtása érdekében lépjenek egymással szerződéses kapcsolatra.⁸⁵

A szerződés konkretizálja a tervteljesítést, elősegíti az önálló gazdaságos elszámolás elvének érvényesítését, összetett szankciórendszerével visszatart a szerződésszegéstől, s ha az mégis bekövetkezik, a szerződésszegő felet vagyoni hátránnyal sújtja.⁸⁶ A szerződés lényegi tartalma: a szerződésben nagy pontossággal meghatározott tervfeladat, s annak határidőre történő teljesítése: attól eltérő rendelkezést a felek nem köthetnek ki.⁸⁷ Ami a szerződés tartalmát ezen kívül képezheti, nagyrészt operatív, a tervfeladat teljesítésének mikéntjével, a kölcsönös ellenőrzés módjával, a teljesítés biztosítékaival kapcsolatos kikötés. Mindkét szerződő partner szigorú értelemben vett (az érdekközösségből és az „elvtársi együttműködés” követelményéből eredő⁸⁸) kötelezettsége, hogy a szerződésben foglaltakat teljesítse,⁸⁹ a szerződésszegés esetén a kikötött szankciókat pedig érvényesítse. A gazdasági szerződési jog messzemenőig formalizált:⁹⁰ nemcsak a szerződéskötési kötelezettségre és a típuskénszerre támaszkodik, de a szerződések tartalmát is részleteiben meghatározza vagy közvetlenül szerződésminta, típusszerződés, alapfeltételek⁹¹ alkalmazását írja elő. Szabályozott a szerződéskötés ideje is:

⁸⁴ Vö. B. A. LISZKOVEC: „A mezőgazdasági termékek kötelező szállításának jogi szabályozása” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1955/V./197–206.

⁸⁵ A népgazdasági tervből eredő kötelemlék általában konkrét (meghatározott vállalatok közötti) szerződéskötési kötelezettséget keletkeztettek, egyes esetekben azonban a terv csak az egyik szerződő félét nevesítette (ő volt a kötelezettség címzettje), aki – önálló tevékenysége keretében – megválaszthatta szerződő partnerét.

⁸⁶ Lásd V. K. RAJHER: „Bírság jellegű szankciók a szerződési fegyelemért vívott harcban” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1955/V./475–485.

⁸⁷ Sz. N. BRATUSZ: „A gazdasági szerződés, mint az állami vállalatok közti termékeltosztás polgári jogi formája” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1953/III. 460–477.

⁸⁸ I. B. NOVICKIJ: Az érdekek közössége a szovjet polgári jogban, Az elvtársi együttműködés és a szocialista kölcsönös segítség viszonyai (Budapest: Jogi Kiadó 1953).

⁸⁹ Bár az OrPtk. ismerte az engedményezést és a tartozásátvállalást, mint az alanyváltozás eseteit, erre a vállalatok esetében csak igen kivételes esetben, a terv változása és/vagy ilyen értelmű rendelkezése esetében kerülhetett sor.

⁹⁰ A polgári jog a szocialista szervezetek közötti szerződéskötést külön szabályozta: ennek alapvető jogforrása a Népbiztosok Tanácsának 1933. január 3-án az 1933. évi szerződések megkötésére vonatkozó rendelete volt, melyet a következő évekre is irányadónak tekintettek. Ehhez kapcsolódóan a szövetségi köztársaságok, de a gazdaságirányítás szervei is igen sok végrehajtási utasítást, rendeletet stb. adtak ki. Külön szabályok vonatkoztak az építési, tervezési, beruházási szerződésekre. Ezt a rendszert újította meg 1949-ben a Minisztertanács gazdasági szerződések tárgyában hozott rendelete. Lásd G. Sz. AMERHANOV: „A gazdasági szerződések megkötésének rendje” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1954/IV./331–351.

⁹¹ Az egyes állami szervek által az alárendeltségükbe tartozó vállalatok számára kiadott szállítási alapfeltételek a szállító és megrendelő közötti szerződéses kapcsolat legfontosabb elemeit szabályozzák, s az adott szervezetek szerződésai vonatkozásában általános háttérszabályoknak minősülnek: az azoktól való eltérés ugyanúgy szerződésszegésnek minősül, mint magának a felek közötti megállapodásnak megszegése.

az, hogy a következő évi terv végrehajtása érdekében a szocialista szervezeteknek meddig kell egymással a gazdasági szerződéseket megkötöniük.

A szerződés teljesítésével kapcsolatos legfontosabb alapelv a reális teljesítés elve: a szerződést természetben, tartalmával teljes összhangban kell teljesíteni, s főszabályként a kártérítés, pénzbene elégtételadás a teljesítést nem válthatja ki.⁹² A szocialista szervezeteknek szerződéseiket kötbérrel biztosítaniuk kell, más szankciókkal pedig lehet;⁹³ szerződésszegés esetén pedig – ugyancsak megsabott módon⁹⁴ – a jogérvényesítés (döntőbizottsági, arbitrázs-eljárás útján) kötelező. A terven alapuló kötelelem a felek akaratából – amíg a tervfeladat fennáll – nem szűnhet meg, az állam (felettes szerv) azonban bármikor megszüntetheti, sőt, a tervfeladat megváltoztatásával annak konkrét tartalmába is beavatkozhat. Előleg adása – a szocialista szervezetek egymás közötti hitelezési tilalmából adódóan – meghatározott kivétellel (építési-beruházási szerződések) tilos.

A kártérítési felelősség megállapításának feltétele a tanúsított magatartás jogellenes volta, az ok-okozati összefüggés a tanúsított magatartás s a bekövetkezett kár között, s a károkozó (vélelmezett) vétkessége: szándékossága vagy gondatlansága. Az adós a felelősség alól csak a sértett szándékos vagy súlyosan meggondolatlan magatartásának bizonyításával mentesülhetett: a gyakorlatban azonban a teljes mentesülés nem érvényesült, a bíróságok általában a kármegosztás elvét alkalmazták. A szovjet jog következetesen elutasította a nem vagyoni károk pénzben való megtérítése iránti igényeket, de ismerte a méltányossági felelősséget, mely azonban a húszas éveket követően a gazdálkodó szervezetek egymás közötti kapcsolataiban nem nagyon került alkalmazásra. A harmadik személyért (közreműködőért) való felelősséget a magyar joghoz hasonlóan szabályozta. A teljesítés lehetetlenülése körében kizárta a gazdasági lehetetlenülésre való hivatkozást: a „válságmentes szovjet gazdaságban” erre a jogintézményre már csak azért sem volt szükség, mert az állam az esetlegesen bekövetkező, s valamely fél helyzetének súlyosbodásához vezető (például árváltozás) hatásokat a megfelelő intézkedések révén kompenzálni tudta.

A vagyoni forgalom legfontosabb, gazdasági jelentőséggel bíró szerződésai az adásvétel,⁹⁵ az adásvétel egy különleges nemének tekintett folytatólagos szállí-

⁹² A természetbeni teljesítés erős kötelezettséget jelent: konkrét dologszolgáltatásra irányuló szerződés nem teljesítése esetében pl. a hitelező bírói úton követelhetette, hogy adós nemteljesítése esetén tőle a dolgot vegyék el, s adják ki neki (OrPtk 120., 158 §§).

⁹³ A kötbérikötést minden esetben írásba kellett foglalni. Elsődleges funkciója a szerződésszerű teljesítés előmozdítása volt. A kezességet az OrPtk. ismerte, de a vállalatközi kapcsolatokban csak egészen kivételes esetekben (külkereskedelmi szerződések) alkalmazták. Fogláló kikötése – hasonlóan a bánatpénzhez és az előleghez – szocialista szervezetek között nem volt megengedett, s a zálogjognak sem volt szerepe.

⁹⁴ Lásd „Utasítás az állami, gazdasági, szövetkezeti és társadalmi szervezetek között meg nem felelő minőségű áru szállításából támasztott igények érvényesítésének módja és határideje tárgyában” (Jóváhagyta a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa 1939. augusztus 29-én) *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1950/I./1. 43–50.

⁹⁵ A szocialista tulajdonjog-elmélet a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején irányadó koncepciója szerint a szocialista szervek egymás közötti viszonyaiban tulajdonjog-átruházás adásvétel esetén sem történt: azok tulajdonosa ugyanis soha nem a vállalat, hanem a szovjet állam. Az ope-

tószereződés (a negyvenes évek végén ez az érintett felek között kötött közvetlen szerződések formájában jelenik meg), a vállalkozásoknak az iparban használt altípusai (például beruházási-építési szerződés⁹⁶), az állami tulajdonban lévő vállalatok útján biztosított fuvarozás (melynek egyes megjelenési formáit – vízi, közúti, vasúti,⁹⁷ légi – külön törvények szabályozzák), a szocialista szervezetek közötti hitel- és elszámolási jogviszonyok,⁹⁸ s a biztosítás. Mindemellett a szovjet polgári jog az állampolgárok jogviszonyait is tág körben fedte le, adott esetben úgy (például vállalkozás, megbízás), hogy magát a szabályozást is ezekre a jogviszonyokra modellezte, s ehhez képest állapított meg a szocialista szervezetek egymás közötti kapcsolataira eltérő rendelkezéseket.

d) A magyar jog 1949–1951 között nagyobb eltérés nélkül ülteti majd át mindegyik rendelkezéseket, s alakítja ki a gazdaság működésének feltételeit – Varga Csaba ezt a folyamatot nevezi „a szovjet jog honosításának”.⁹⁹ A jogi szabályozásra általában jellemző „követő”-jelleg most nem érvényesül: az alapvető gazdasági-politikai változások bekövetkezése után a szovjet modell átvételével a gazdaságra vonatkozó joganyag jelentős része gyakorlatilag azonnal átalakul, s ezeken az új alapokon fejlődik majd tovább: erre az egyik legjobb példát a szállítási szerződésekre vonatkozó szabályok jelentik. Az átalakulásnak a politikai vezetés irányából megfogalmazott igénye azonban jóval átfogóbb: a jog egészére, jellegének megváltoztatására, funkcióinak újragondolására vonatkozik, s úgy a jogelmélet, mint az egyes jogágazatok művelői felé erős kényszerként jelentkezett. A magánjogászok közül ezt a feladatot Eörsi Gyula vállalta magára.

*A magánjog és polgári jog*¹⁰⁰ c. vékony kis kötet harcos állásfoglalás, a „polgári” jogtudományi felfogással és annak (még) a budapesti jogi karon tanító képviselőivel (Szász István, Nizsalovszky Endre) való polémia¹⁰¹ – ugyanakkor a szocialista

ratív igazgatás elve szerint az állami szervet megillette az a jog, hogy (meghatározott esetekben) vagyontárgyak tulajdonjogát pl. szövetkezetekre, állampolgárookra átruházza, ám ha a vevő állami szerv/vállalat volt, a tulajdonos nem változott: csak a vagyoni feletti birtok, a rendelkezés és használat joga szállt át a szerzőre. Lásd HAVASI Győző: „Az adásvételi szerződés szabályai a szovjet polgári jogban” *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* 1953/III./661–673.

⁹⁶ A beruházások éves tervét központilag a Szovjetunió Minisztertanácsa hagyta jóvá, az az állami népgazdasági terv egyik legfontosabb részét képezte. A terven kívüli beruházás megvalósítására irányuló polgári jogi szerződés érvénytelennek minősült, s az ilyen szerződéskötés az érintetteknek nézve jelentős büntetőjogi következményekkel is járt.

⁹⁷ Vö. PAPP Endre: „A Szovjetunió fuvarozási szabályzata” *Közlekedési Közlöny* 1950. 252–253. és 263–265; BÍRÓ László: „Vasúti fuvarozás és szállítmányozás a Szovjetunióban” *Közlekedési Közlöny* 1950. 628–629.

⁹⁸ Az állami költségvetésbe felvett intézmények, a párt-, szövetkezeti- és kolhozszervezetek anyagi eszközeit az Állami Bankban nyitott folyószámlán voltak kötelesek tartani, a vállalkozási forgalomban – erős főszabályként – kifizetéseket csak erről a számláról lehetett eszközölni. Vö. J. A. TARNOVSKAJA: „Gazdasági szerződések és elszámolási viszonyok” *Pénzügyi Szemle* 1954. 501–504.

⁹⁹ VARGA Csaba: „A jog talánya: hat évtized vitái” *Állam- és Jogtudomány* 2010/1. 121–136.

¹⁰⁰ EÖRSI Gyula: *Magánjog és polgári jog* (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó 1950).

¹⁰¹ „A könyv elsősorban vitákat, a szónak jó értelmében. Élesen veti fel a kérdéseket, keményen bírál, de a vitakérdések oly átfogóan vannak feltéve, hogy a könyv a polgári jog alapkérdéseinek kifej-

viszonyok között megszülető, s a létjogosultságát veszített magánjog helyébe lépő új polgári jog első elméleti igényű alapvetése. Eörsi elsősorban a joggal kapcsolatos alapvető polgári nézetek és a marxista jogfelfogás félreértelmezéséből adódó tévedések bírálatait kívánja adni, s ennek érdekében tesz éles különbséget a régi magánjog és az új, szocialista polgári jog között, amely előbbivel semmilyen közöséget nem vállalhat.

A magánjog felszámolása, „elhalása” indokolt, mondja. A magántulajdont a gazdaság vagyoni viszonyai körében nem ismerő szocialista államnak már nincs többé szüksége magánjogra, hisz, Lenint idézve: „a gazdaság körében minden közjogi”. A polgári jog a termelési eszközök társadalmi tulajdonára épülő, a proletárdiktatúra államának szervező funkcióit közvetíti, szabályozási tárgya és módszere is más, mint a magánjogé, bár az átmeneti időszakban (a szocialista társadalom kiépüléséig) „magánjogias elemeket” még használhat. E magánjogi elemek azonban egészen más szerepet töltenek be, mint a kapitalizmus idején: akkor a tőkés kizsákmányolást szolgálták, most azonban a proletárdiktatúrának alávetve az egységes népgazdaság igényeit. A döntő azonban nem ezek jelenléte, hanem a szocialista jog speciálisan új intézményeinek minden korábbtól való *minőségi* eltérése: ez elsődlegesen a szocialista tulajdonjogban, az állami vállalat jogi személyiségében és a szerződések egyes kérdéseiben jelenik meg.¹⁰²

Eörsi könyvében végig a „proletárdiktatúrával egyidejűleg megszületett”, de még mindig a régi magánjog erős hatása alatt álló polgári jog létjogosultságának igazolására törekszik. Ennek sikere az adott pillanatban – a gazdasági jogról szóló vita a tetőpontjánál jár! – a civilisztika szempontjából a szó legszorosabb értelmében véve létkérdés. Innen az elhatárolódás igénye, innen a pártos hevület – ezek a régi, magánjogi elemek, mondja, „nem valami túlélő burzsoá akarattól és érdekből vannak még jelen jogrendszerünkben, hanem a munkásosztály akaratából, a szocializmus felépítése érdekében”.¹⁰³ A magánjogi elemek jelenléte átmeneti, csak addig tart, míg a szocialista gazdaság teljes kiépülésével a magántulajdon el nem tűnik, s addig is fokozatos felszámolás vár rájuk – ám szerepük már megváltozott. „Örök kategóriák”, kortalan értékek a polgári jogban nincsenek – ezzel a születőben lévő magyar polgári jog a gazdasági jog körüli másik korabeli, nagy vitájára, a jog ún. konstans elemeiről szóló vitára¹⁰⁴ is reflektál.

Munkája a szerződési jogról szóló részében, a szerződési szabadság és a tervfegyelem összefüggésében érinti a gazdasági jog mint a régi kereskedelmi jog továbbélését biztosítani kívánó irányzat problémáját, melyet – miután az a forgalmi viszonyokra vonatkozó szabályozás megkettőzéséhez vezet – nemcsak elitél, de felszámolandónak is tart.¹⁰⁵ A gazdasági jogot az irányzatot legerőteljesebben kép-

tését is tömören magában foglalja” – írta róla a korabeli recenzor. Lásd CSANÁDI György: „Eörsi Gyula: Magánjog és polgári jog” *Jogtudományi Közlöny* 1950/19–21. 611–613, idézve 611.

¹⁰² EÖRSI (100. lj.) 68–109.

¹⁰³ EÖRSI (100. lj.) 69.

¹⁰⁴ KEMENES Béla: *Polgári jogunk fejlődése a Magyar Népköztársaságban* (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta juridica et politica) (Szeged: JATE ÁJK 1981) 13.

¹⁰⁵ EÖRSI (100. lj.) 100–112.

viselő Vadas György¹⁰⁶ a társadalom gazdálkodását szabályozó normák összességként fogja fel.¹⁰⁷ Arra törekszik, hogy a termelőeszközök döntő többségében társadalmi tulajdonával jellemezhető „új típusú, szocialista tervgazdaság jogát” az azt képező szabályok hagyományos jogági természetétől elszakítva egy új, önálló jogág (jogterület) keretei között, jogelméleti igényrel dolgozza fel. Mindeme kérdéseket legátfogóbban az elméleti alapoás igényével megírt, 1950-ben *A gazdasági jog vázolata* címen megjelent művében fejti ki.¹⁰⁸

A szerző az alapismeretek körében tárgyalja az állam és jog fogalmát, keletkezésének, változásának kérdéseit, az egyes társadalmi formák jogának jellemzőit, ismerteti a jog alkotó elemeit, bemutatja a jogforrások rendszerét és a jogtan alapvonalait, az államigazgatás rendszerét. Elkülöníti és jellemzi az egyes jogterületeket, ezen belül kiemelve a gazdasági jogot, amelyet, nyilván a közben lezajlott viták hatására – kis finomítással – már nem minősít közvetlen módon jogágnak, csak a gazdasági jelenségeket szabályozó jogterületnek. E jogterület egységes, rendszerű kezelésének igényét azonban megőrzi – természetesen „kora legmodernebb tudományos módszere, a dialektikus és történelmi materializmus” talaján állva. Ezt a gazdasági vonatkozású joganyag fejlődését bemutató történelmi rész követi, majd az új, népi demokrácia gazdasági átalakulásával összefüggő joganyag rendszeres bemutatása. Vadas nagy érdeme, hogy a jogintézmények fejlődését a gazdaság fejlődésének összefüggésében tárgyalja: ez nemcsak a könyv elméleti és történelmi részeire vonatkozik, de az egyes tematikus, logikusan rendszerezett, áttekinthető módon feldolgozott fő fejezetekre (a termelés alapjainak és szervezetének joganyaga, tervjog, munkajog, elszámolási és pénzügyi jog, ügyleti jog, gazdasági eljárási jog) is.¹⁰⁹

E felfogással száll szembe Eörsi akkor, amikor – kicsit demagóg módon – rámutat: a tervfegyelem (a terv mint igazgatási aktus) nemhogy szükségtelenné teszi a szerződéseket, hanem épp a szerződések adnak lehetőséget arra, hogy a népgaz-

¹⁰⁶ Az ügyvédként tevékenykedő Vadas György 1949-ben a Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezetének ügyésze. Elsősorban gyakorló jogász, aki azonban rendszeresen jelentkezik tudományos közleményekkel is. A gazdasági jog általa és szerzőtársai által képviselt koncepciója is alapvetően gyakorlati követelményeknek megfelelően alakult ki, s már kezdetektől szilárd marxista alapokra helyezkedett, erős politikai gazdaságtani szemlélet jellemezte. Vadas a gazdasági jog részét 1949-ben képező joganyagot a gazdasági-történelmi fejlődés eredményének, egy átmeneti korszak termékének tekinti, s nem törekszik koncepciója „szovjetjogi” megalapozására.

¹⁰⁷ A fogalmat ebben az értelemben használja VADAS György – WELTNER Andor: *Gazdasági jog* (Budapest: Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete 1949).

¹⁰⁸ VADAS György: *A gazdasági jog vázolata* (Budapest: Népszava 1950). A könyv szerkezete, a szabályanyag feldolgozásának módja mai szemmel nézve is életszerűnek, sőt, modernnek mondható, sokban hasonlít napjaink alapvetően gazdasági és műszaki szakembereknek készülő üzleti jogi tankönyveire.

¹⁰⁹ 1950-től Vadast már teoretikusként is számon tartják: ez különösen akkor erősödik fel, amikor március 15-től csatlakozik az Állam- és Jogtudományi Intézet kutatói gárdájához. Ami utólag nehezen érthető, az az, hogy az oroszul egyébként kiválóan tudó Vadas (aki rendszeresen fordított magyarra a Szovjetjogi Cikkgyűjteményben megjelent tanulmányokat is) miért nem számolt azzal, hogy – hacsak elnevezésében is – olyan megközelítést követ, amelyet a harmincas évek vitáiban „kártevőnek” bélyegeztek és a szovjet jogból végképp száműztek, s ennek védelme érdekében miért száll szembe még a kétségbevonhatatlan tekintélyű Szabó Imrével is.

daság „gépies mechanizmusával” szemben a „terv realitása”, s a „dolgozó emberek milliói” mint legfőbb érték érvényesülni tudjanak.¹¹⁰ A gazdasági jogról szóló vita végül 1951-ben Világhy Miklós könyvével¹¹¹ zárult le, aki a kor más, ismert jogásza-ihoz (György Ernő, Tury Sándor Kornél, Géczy Miklós, Kisfaludi Imre, Martos Pál, Nagy Dezső, Kertai Tibor, Csanádi György, Ujlaki László, Kálmán György) hasonlóan 1948 és 1950 között maga is több írásában kötelezte el magát a gazdasági jog koncepciója mellett. Magát a „tant” a közben gyökeres szemléletbeli átalakuláson keresztül ment Világhy elmarasztalja, a szocializmus irányába fejlődő magyar civiljogtudomány gyermekbetegségének minősíti, de 1951-ben már megcáfoltnak és meghaladottnak tekinti. Végző konklúziója: a gazdasági jogot a jogászok és nem jogászok jogi oktatása köréből (ide értve a szakvizsgákat is) törölni kell (ekkorra a budapesti jogi karon már önálló tárggyá vált) – az irányzat képviselőivel szemben azonban semmiféle retorzió alkalmazását nem tartja indokoltnak.¹¹²

A jogrendszer megbontása, a kereskedelmi- és magánjog „közjogiasítása”, irányítási-igazgatási viszonyok szintjére való süllyesztése, a gazdaság jogviszonyainak feltétlen tervjogi alárendeltsége a születő és elismeréséért küzdő szocialista polgári jogra nézve komoly és közvetlen veszélyt jelentett, melyet végző soron csak a szovjet jogtudományra hivatkozva lehetett elhárítani. Az új, szocialista magyar polgári jog elvi-ideológiai alapjait megvetették: ezekre támaszkodva sikerrel lépett fel önmaga elismertetése és elfogadtatása érdekében. Szabó Imre és Eörsi Gyula¹¹³

¹¹⁰ Hogy ez pontosan mit jelentett, csak ő tudhatta: mindazonáltal 1951-ben egy nagy vitacikkbelen részletesen is kifejtette ellenvetéseit (EÖRSI Gyula: „Gazdasági jog és politikai gazdaságtan” *Jogtudományi Közlöny* 1951/VL/11. 671–677. Álláspontja szerint egy másik tudományban – a politikai gazdaságtanban – kialakított rendszert a jogra mechanikusan átvinni nem lehet – akkor sem, ha az a tudomány a maga rendszerében marxista alapokon nyugszik.

¹¹¹ VILÁGHY Miklós: *A gazdasági jog problémája* (Budapest: Jogi Kiadó 1951).

¹¹² A kivételt Vadas György és Csanádi jelentették, akiknek 1951. július 15-én el kellett hagyniuk az Állam- és Jogtudományi Intézetet. Vadas György – Sárközy Tamás személyes emlékei szerint – 1952 után jogisztériumi beosztást kapott, majd visszatért az ügyvédkedéshez, sőt, ő lett az ügyvédi kamara párttitkára (Torgyán József közlése alapján). Alkalmanként még jelentkezett szakmai, ill. jogi-közéleti tárgyú publikációkkal (főként a Magyar Jog hasábjain), elméleti kérdésekkel azonban már nem foglalkozott. A gazdasági jog neves művelői közül Weltner Andor (1910–1978) a helyét a munkajogban találja meg, a tanszékét veszített Tury Sándor Kornél (1892–1971) az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa lesz, György Ernő (1888–1977) 1953-ig magas bírói tisztségeket tölt be, majd nyugdíjasként jogtanácsosként dolgozik, Kálmán György (1921–2010) pedig a központi közigazgatásban kap – többnyire titkárságvezetőként, kodifikátorként – felelős pozíciókat, s egy ideig az ELTE Dékáni Hivatalát is vezeti. Részt vesz az 1967-es reform kidolgozásában, számos tanulmányt, könyvet publikál a gazdaságirányítás jogáról – köztük a „modern”, a nyolcvanas évek végén születő új magyar gazdasági jog egyik előfutárának tekinthető kézikönyvet is. KÁLMÁN György: *A magyar gazdaságirányítás joga* (Budapest: KJK 1982). 2002-ben az Eörsi-emlékkönyvben megjelent, szubjektív emlékektől sem mentes (korábban már hivatkozott) tanulmányában foglalta össze a vita történetét, ill. Eörsi a gazdasági joghoz fűződő viszonyának változásait. KÁLMÁN (76. lj.).

¹¹³ Szabó Imre 1949-től az IM Kodifikációs Főosztályának munkatársa, majd – 1955-ig – vezetője, 1948–51-ben Eörsi az IM magánjogi, később a törvényelőkészítő osztályán törvényszéki bírói rangban főelőadó. 1951-ben belső szakmai konferenciát szerveznek az IM-ben (Magánjog – polgári jog. Az IM törvényelőkészítő osztály szakmai konferenciája, Előadások tartalmi kivonatai, 1951. március 5. Bevezetés: Eörsi Gyula, Lejegyezte és összeállította: Csánk Béla (tartalmazta a konferencián megbeszélésre került szövegeket és tanulmányokat is), XIX-E-1-c-10026/1960. [I.] 802–

nemcsak teoretikusként, de jogszabály-előkészítőként is részt vettek megteremtésében: sokat tettek az új szemléletnek az Igazságügyminisztérium munkájában való meghonosításáért, Ugyanakkor jeles képviselői kijelölték továbbfejlesztésének irányait is: ezt a gazdasági-forgalmi viszonyok jogi szabályozása terén, „a szocialista gazdaság fejlődésének ezen szakaszában”,¹¹⁴ 1949–1955 között alapvetően a szovjet minta követése jelentette, mely azonban 1953 után a jog minden területén erős kodifikációs törekvésekkel együtt,¹¹⁵ s azok keretei között jelentkezett.

E folyamatok eredményeként értük el, írja Szabó Imre 1962-ben, hogy „népi demokratikus jogrendszerünk, amely szinte egészen már most is függetlenül a felszabadulást megelőzően keletkezett joganyagtól” a maga teljességében és megjelenési formájában is új jogrendszeré lett – írott és a lehetőségekhez képest egészen kodifikált jogrendszeré vált. A polgári törvénykönyv megalkotását különösen azért tekintette döntő lépésnek, mert azzal „tulajdonképpen számúzni lehetett a szokásjogot a magyar népi demokratikus jogrendszerből”¹¹⁶ – miközben a gazdaságra vonatkozó, szovjet gyökerű, saját fejlődési utat bejárt joganyag jelentős része a kódexen kívül maradt.

858.) – a jogelmélet és jogalkotási munka találkozik, s a következő években, a kodifikációs munka során már az új szemlélet érvényesül.

¹¹⁴ VILÁGHY (8. lj.) 4.

¹¹⁵ SZABÓ Imre: „A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében” *Állam- és Jogtudomány* 1962/2. 171–196. Szabó nagy ivű, monografikus igényvel megírt tanulmánya a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia 1962. évi hamburgi kongresszusának az írás címében szereplő témájához készített magyar nemzeti referátum szövege volt, amelyet a korabeli nemzetközi tudományos közvélemény igen kedvezően fogadott.

¹¹⁶ SZABÓ (115. lj.) 193.

ZACCARIA MÁRTON LEÓ*

SZOCIÁLISAN VÉDETT VAGY GAZDASÁGILAG VESZÉLYEZTETETT?

MUNKAVÁLLALÓI ALAPJOGOK AZ EURÓPAI UNIÓ BÍRÓSÁGÁNAK JOGGYAKORLATÁBAN**

Jelen tanulmány egy mindig aktuális témát vesz górcső alá, nevezetesen a munkavállalókat megillető szociális motivációjú jogvédelem alapkérdéseit. A vizsgálat az EU jogára, azon belül is az EU Alapjogi Kartája (a továbbiakban: Karta) alapján formálódó alapjogvédelemre koncentrál. Véleményem szerint az EU munkaerőpiacán elhanyagolhatatlan e kérdéskörnek a vizsgálata, tekintettel elsősorban a munkavállalás szabadságára. Az EU szociálpolitikáját alapul véve mindig is háttérben maradó területnek tűntek a munkavállalók szociális jogai, és bár időszakonként változik ezek megítélése, mégis úgy látom, hogy az alapvetően gazdasági, szabad piaci érdekek gátat képeznek a szociális jogok érvényesülése körében. Ez a folyamat felerősödhet a munkajog fejlődésének újabb irányain keresztül, hiszen utóbbiak egyik mozgatórugója a felek szabad megállapodása és önszabályozása, amely gyakran a garanciális természetű jogi szabályozókkal szemben érvényesül. Ebben a vonatkozásban az alapjogi jellegű megkötések – amelyek elsősorban a munkavállalók érdekeit szolgálják – háttérbe szorulhatnak, így fokozottan merül fel az EU jogának ilyen irányú progressziója. A vizsgálat a bevezető gondolatok és a módszertani áttekintés után kitér a Karta Szolidaritás címet viselő fejezetére, ezt követően pedig az EuB esetjogát alapul véve több mint 30 aktuális – és néhány korábbi, de máig jelentős hatást kifejtő – ítéleten keresztül vizsgálja a munkavállalók alapjogait az EU munkaerőpiacán. A vizsgálat elmélet és gyakorlat metszéspontján arra a kérdésre keresi a választ, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a Karta gyakorlati értelmezésének körében munkavállalói alapjogi koncepcióról az EuB joggyakorlatában, és ha igen, akkor ennek mik a sarokkövei. A tanulmány érdemi részét az ítéletekben megjelenő egyes jogok – munkához való jog, igazságos munkafeltételekhez való jog, indokolás nélküli felmondással szembeni védelem joga, egyenlő foglalkoztatás elve, kollektív jogok – analízise jelenti. Az ítéletekben megjelenő jogi problémákon és következtetéseken keresztül az egyes ítéleti kérdésekből kiinduló absztrakt megállapítások adják a tanulmány gerincét, felhívva a figyelmet e jogok tartalmi tisztázatlanságára és a Karta alkalmazhatóságának alapvető problémájára a szociális jogvédelem területén. A tanulmány végkövetkeztetése arra az ellentmondásra fókuszál, amely az EuB több ítéletében is megjelenik és a Kartát a munkavállalói alapjogok elsődleges forrásaként hivatkozva, hangsúlyozva annak fontosságát. E fontosság azonban az egyes jogok szintjén a joggyakorlatban nem feltétlenül köszön vissza.

* PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 4028 Debrecen, Kassai út 26. E-mail: zaccaria.marton@law.unideb.hu.

** Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4-III Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1. A TÉMA ELÉ

Az alapvető szociális jogok megítélése az EU jogában időről időre változó, jogi arculatát tekintve akár nehezen értelmezhető,¹ e nehézségek ellenére azonban olyan állandó értékeket hordoz, amelyek akár az EU céljai között,² akár a szociálpolitika kiemelt területei között megjelennek. A munkavállalókat megillető alapvető jogok az ilyen állandó értékek közé tartoznak, ugyanis bár az EU joga e tekintetben egyfajta bizonytalanságot és meglehetősen szerteágazó fejlődési utat mutat,³ mégis úgy tűnik, hogy a tagállamokat alapvetően nemzetközi jogi kötelezettségeken keresztül terhelő garanciális megfontolásokat⁴ az EU jogrendszere is szükség-szerűen elismeri, egyre inkább explicit módon védelmezi. A munkavállalói alapjogok⁵ egyik oldalról összefoglalják azon legalapvetőbb értékeket, amelyek a díjazás ellenében munkát végző személyek vonatkozásában egyfajta szociális motivációjú védelemre szorulnak – egyúttal hangsúlyozva a szociális jogok emberi jogi természetét⁶ –, másik oldalról pedig e jogcsoport gazdasági oldalát is alapul véve a munkaerő szabad áramlásának fundamentumát is képezik.⁷ Mindent egybevetve megállapítható, hogy az alapvető szabadságok közé tartozó szabad munkaerő-áramlás egyik kulcskérdése a munkavállalói jogvédelem mindenkori szintje és módja.

A jelenlegi EU-s foglalkoztatási irányvonalak alapjául szolgáló 2006-os Zöld Könyv az EU munkaerőpiacának alapvető problémáit alapul véve fókuszál a modern, rugalmas, kifejezetten a termelékenység, munkáltatói hatékonyság növelésére koncentrált foglalkoztatási formákra.⁸ A Lisszaboni Stratégia ennek meg-

¹ Antoine JACOBS: „Labour Law, Social Security Law and Social Policy After the Entering Into Force of the Treaty of Lisbon” *European Labour Law Journal* 2011/2. 131–137.

² Jó példa erre az életkori alapú diszkrimináció tilalma. Lásd részletesen Edit KAJTÁR – Franz MARHOLD: „The Principle of Equality in the Charter of Fundamental Rights and Age Discrimination” *European Labour Law Journal* 2016/4. 321–342.

³ Stefano GUIBBONI: „Social Rights and Market Freedom in the European Constitution: A Re-Appraisal” *European Labour Law Journal* 2010/2. 164–169.

⁴ A munkavállalók alapvető jogainak garantálása kapcsán az ILO-egyezményeket és az ET (Európa Tanács) keretei között létrehozott ESzocK-t kell megemlíteni mint a tagállamokat terhelő nemzetközi jogi kötelezettségek forrásait.

⁵ Kérdés persze, hogy mely jogok sorolandók ebbe a kategóriába, ugyanis kézenfekvő lenne az ESzocK-ban foglalt alapjogokat felsorolni, azonban sem a foglalkoztatás, sem pedig a szociális védelem területén nem találunk ilyen részletes listát, aminek elsősorban az EU behatárolt szociálpolitikai mozgásteré az oka. Lásd az ESzocK-ban szereplő jogkatalógussal kapcsolatosan Niamh CASEY: „The European Social Charter and Revised European Social Charter” in Cathryn COSTELLO (szerk.): *Fundamental Social Rights – Current European Legal Protection & the Challenge of the EU Charter of Fundamental Rights* (Dublin: Trinity College Dublin 2000) 55–60.

⁶ Virginia MANTOUVALOU: „Are Labour Rights Human Rights?” *European Labour Law Journal* 2012/2. 152–154. és 158.

⁷ Ruth NIELSEN: „Free Movement and Fundamental Rights” *European Labour Law Journal* 2010/1. 19–21.

⁸ *Zöld Könyv – A munkajog korszerűsítése szembenézve a 21. század kihívásaival* (Brüsszel: Európai Közösségek Bizottsága 2006). A Zöld Könyv hatását lásd a magyar példán keresztül SÍPKA Péter: „The Regulation of the Working Conditions As a Limit of Flexible Working – The Effects of the Green Paper Through the Hungarian Example” *Procedia Economics and Finance* 2015/23. 1515–1520.

felelően szintén nem a munkavállalói szociális jogok magas szintű garantálásából indul ki.⁹ A szociális garanciák minimumát tartalmazó katalógust tekintve nehéz konszenzusra jutni, így a viszonyítási alap is képlékeny az EU vonatkozó szabályozására nézve.¹⁰ Az említett munkavállalói jogok rugalmas alakítása olyan akadályokba ütközhet, mint például az egyenlő bánásmód elve,¹¹ vagy éppen a munkához való jog,¹² bár a magánjogi alapú és arculatú munkajogi rendszerben a szerződési szabadság alaptétele könnyen előtérbe kerülhet eme garanciális sarokkövek ellenében.¹³

Jelen tanulmány témája annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy az EU szociálpolitikájában a jelenlegi társadalmi és gazdasági keretek között a legalapvetőbb szociális jogok hogyan, milyen mértékben illetik meg a munkavállalókat, és ez hogyan hat ki a munkaviszony szerkezetére és dinamikájára a szabad munkaerőpiacon. A válasz megtalálásának leghitelesebb forrása megítélésem szerint az EuB, erre tekintettel vizsgálat tárgyává teszem az Európai Unió Alapjogi Kartájának (a továbbiakban: Karta) munkavállalói jogokat érintő fejezetét – IV. Szolidaritás – tárgyaló joggyakorlatot, az egyes jogok értelmezését és azok EU-jogbeli szerepét. A Karta elsődleges jogforrásként¹⁴ lényegében első kézből enged betekintést a munkavállalói alapjogok aktuális értelmezésébe, ez által megvilágítva az abban foglalt elvek mentén fejlődő munkajogi védelmi szabályokat vagy éppen azok hiányát. A szociális jogok bármilyen mértékű garantálása egyértelműen korlátozza a munkaviszony rugalmas, könnyen átjárható jellegére fókuszáló szerződési szabadságot – lásd az egyenlő bánásmód elvét¹⁵ –, bár természetesen a Kartában a munkavállalói alapjogok köre jóval szélesebb körű e fogalompárnál. Úgy vélem, hogy jelen vizsgálat végén általános érvényű következtetések vonhatók le a munkavállalói jogvédelem szintjére nézve az EuB esetjoga alapján.

⁹ Roger BLANPAIN: „European Social Model (ESM): Myth or Reality?” *European Labour Law Journal* 2011/2. 142–144.

¹⁰ Inez McCORMACK: „Fundamental Social Rights – a Trade Union Perspective” in COSTELLO (5. lj.) 11–12.

¹¹ Catherine BARNARD: „The Future of Equality Law: Equality and Beyond” in Catherine BARNARD – Simon DEAKIN – Gillian S. MORRIS (szerk.): *The Future of Labour Law* (Oxford – Portland: Hart 2004) 213–215. és 227–228.

¹² MANTOUVALOU (6. lj.) 153–155. és 168–169.

¹³ A klasszikus munkajogi struktúrából kiinduló átfogó modernizációra jó példa lehet a magyar munkajogi reformfolyamat, amely nagyrészt az EU munkajogi fejleményein alapszik. Lásd részletesen GYULAVÁRI Tamás – Hős Nikolett: „The Road to Flexibility? Lessons from the New Hungarian Labour Code” *European Labour Law Journal* 2012/4. 252–269.

¹⁴ VÁRNAY Ernő – PAPP Mónika: *Az Európai Unió joga* (Budapest: Wolters Kluwer 2016) 177.

¹⁵ MENYHÁRD Attila: „Diszkrimináció-tilalom és polgári jog” *Polgári Jogi Kodifikáció* 2006/3. 8–9. és VÉKÁS Lajos: „Egyenlő bánásmód a polgári jogi viszonyokban?” *Jogtudományi Közlöny* 2006/10. 355–364.

2. RENDSZEREZŐ GONDOLATOK

2.1. MÓDSZERTANI ÁTTEKINTÉS

Talán nem túlzó az a megállapítás, amely szerint a Karta 2009. december 1-jei hatálybalépése óta számottevő esetjog formálódik a munkavállalói alapjogok tekintetében,¹⁶ még akkor is, ha csak kevés ítéletben vállalkozik az EuB az egyes alapjogok valódi elemzésére. Ennek ellenére véleményem szerint ez a folyamatosan formálódó esetjog kellő alapot nyújt a jelen feldolgozáshoz, hiszen önmagában a Karta szociálpolitikai ügyekben való alkalmazása, ezen keresztül pedig az EU jogon belül betöltött pozíciója is vitatott.¹⁷ Egy példával illusztrálva az utóbbit: az indokolás nélküli munkaviszony-megszüntetés „magyar esetjoga”¹⁸ ékes példája annak, hogy a Karta 54. cikke lényegében kizárja annak alkalmazását egy olyan területen, amely szociálpolitikai, munkavállalói szempontból talán a legalapvetőbbnek mondható.¹⁹ E megkötés EU-jogi szempontból érthető,²⁰ ugyanakkor munkajogi szempontból nehezen védhető, így a tanulmány apropóját képező ellentmondás adott.

A kutatás és jelen kidolgozás során tehát elsősorban a munka- és szociális jogi szempontok kerülnek a figyelem középpontjába, azaz az érdemi tartalmi analízis és kritikai észrevételek kevésbé lesznek tekintettel a kérdés – egyébként lényegében már tisztázott²¹ – EU-jogi oldalára. Az ítéletek elemzésével vizsgálható a Karta tartalmi koncepciója,²² konzekvenciaként pedig vizsgálom az EU szociálpolitikai szabályozási nehézségeit²³ a munkavállalói alapjogok mentén. Megjegyzendő,

¹⁶ Jelen tanulmány kb. 30 alapjogi vonatkozású, a Kartára kifejezetten hivatkozó ügyet elemez részletesen, további kb. 10 hasonló tematikájú újabb döntés utalás szintjén jelenik meg, míg néhány korábbi, de a tanulmány mondanivalója szempontjából fontosnak tartott ítélet hosszabban-rövidebben kerül említésre. Az ítéletek száma azért nem lehet pontos, mert az ítéletek mellett végzések, ill. nem kifejezetten a tárgyhoz kapcsolódó ítéletek is feldolgozásra kerültek.

¹⁷ Lásd részletesen Sara Iglesias SÁNCHEZ: „The Court and the Charter: The Impact of the Entry into Force of the Lisbon Treaty on the ECJ’s Approach to Fundamental Rights” *Common Market Law Review* 2012/5. 2565–1611.

¹⁸ 614/12. és C-10/13. sz. *József Dutka (C-614/12) kontra Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal és Csilla Sajtos (C-10/13) kontra Budapest Főváros VI. Ker. Önkormányzata* egyesített ügyekben 2014. január 16-án hozott végzés [elektronikus EBHT 2014.], 488/12, 489/12, 491/12, 492/12. és C-526/12. sz. *Nagy Sándor és társai kontra Hajdú-Bihar megyei Kormányhivatal és társai* egyesített ügyekben 2013. október 10-én hozott végzés [elektronikus EBHT 2013.], 361/07. sz. *Olivier Polier kontra Najar EURL* ügyben 2008. január 16-án hozott végzés [EBHT I-00006 2008. 6. o.].

¹⁹ Bob HEPPLE: „Fundamental Social Rights since the Lisbon Treaty” *European Labour Law Journal* 2011/2. 150–154.

²⁰ Brian BERCUSSON: „»Horizontal« Provisions – Title VII General Provisions Governing the Interpretation and Application of the Charter (Articles 51-54)” in Brian BERCUSSON (szerk.): *European Labour Law and the EU Charter of Fundamental Rights* (Baden-Baden: Nomos 2006) 404–414.

²¹ A tanulmány tárgyát képező kérdések kapcsán az EuB hatáskör hiányát állapította meg a 21. lj.-ben felsorolt döntéseiben. Az EuB ilyen módon kizárta a Karta közvetlen alkalmazhatóságát.

²² Lásd VÁRNAY-PAPP (14. lj.) 214–218.

²³ HEPPLE (19. lj.) 150–154.

hogy ennek a kérdéskörnek fontos szerepe van a közös belső piac működtetésében a munkavállalás szabadságán keresztül,²⁴ még akkor is, ha utóbbira tekintettel a gazdasági megfontolások sok esetben nagy távolságba kerülnek a szociális gondoskodás és védelem tradicionális ideájától. A vizsgálat relevanciáját az is alátámasztja, hogy a két évtizeddel ezelőtti *Schröder*-ítéletben²⁵ azt mondta ki az EuB, hogy az egyenlő munkáért egyenlő bér elve kettős – szociális, azaz emberi jogi és gazdasági, azaz piaci – természetében a szociális elem a domináns, hiába az oly fontos gazdasági megfontolások az elv korlátozása kapcsán.

Jelen tanulmányban tehát az említett ítélkezési gyakorlat aktuális irányvonalai kerülnek a középpontba kiegészítve néhány olyan, egységesen elfogadott jogtéttel, amelyek a munkajogi tárgyú esetekben irányadók akár már évtizedek óta. Ez a következő néhány oldalon akként realizálódik, hogy az egyes munkavállalói alapjogok elemzésének kiindulási alapja az újabb ítéletek csoportja, de az egyes fogalmi vagy tartalmi kérdések kapcsán megemlítek olyan ítéleteket, amelyek nélkülözhetetlenek az esetjogi tendenciák feltárásához. Ez alapján az is célja az elemzésnek, hogy az újabb döntések analízise ne öncélú, hanem az EuB által körvonalazott munkajogi trendekbe illeszkedő legyen. Ehhez pedig elengedhetetlennek tartom a korábbi ítéletek citálását is.

Az ítéletek kiválasztása egyszerű elv alapján történt, hiszen áttekintve a már említett bővülő esetjogot a Karta és a munkajogi normák kapcsán, az látszik, hogy számos ítélet nem foglalkozik olyan mélységben az egyes kérdésekkel, hogy azok érdemi elemzésre lennének hivatottak. Ez alapján a Karta hatálybalépése óta publikált valamennyi – ebben az értelemben – érdemi döntést megkísérlem legalább megemlíteni. A válogatás során mégis rövidítenem kellett e listát, így a legfőbb szelekciós szempont a III. fejezet alfejezeteiben tárgyalt munkavállalói alapjogok ítéletekben történő megjelenése volt. Jó példa erre a hosszasan elemzendő 15. cikk, amely ugyan nem a Karta IV. fejezetében szerepel, de nem mellőzhető egy ilyen tárgyú feldolgozásban. Szintén kiegészítő szempontja volt a válogatásnak, hogy még a hatálybalépést megelőző, de a Kartára már mint elsődleges jogforrásra hivatkozó ítéletek is helyet kapjanak a vizsgálat alapján megfogalmazott konklúziók kontinuitására tekintettel. Összességében tehát az ítéletek közötti szelektálás a Kartában foglalt munkavállalói alapjogok vizsgálhatóságán alapul, hiszen legfőbb célom e munkával az EuB értelmezése alapján felvázolni a munkavállalói alapjogok koncepcióját és tartalmát, elsősorban a Karta egyes cikkei mentén. A III. fejezetben tárgyalandó alapjogok rövid koncepcionális áttekintése előzi meg a jogeset-elemzést.

Az ítéletek feldolgozásának szempontrendszere két pillérre épül, ugyanis az ítéletek tartalmi és jogtechnikai szempontból kerülnek értékelésre. Az egyik fő szempont alapján az egyes alapjogok tartalmi kidolgozottsága irányítja elemzésemet (utóbbira jó példa a Karta 30. cikkének munkafeltételeket tartalmazó, részletesen körülírt vonatkozása), a másik fő feldolgozási szempont pedig a Karta szociálpoliti-

²⁴ GUIBONI (3. lj.) 161–168.

²⁵ 50/96. sz. *Deutsche Telekom AG kontra Lili Schröder* ügyben 2000. február 10-én hozott ítélet [EBHT 2000., 743. o.] 57. pontja és végkövetkeztetései.

kai ügyekben megjelenő jogi kötőerejének kérdése, ami persze nem feltétlenül van kihatással az első szempontra. Példa lehet a Karta 31. cikkének alkalmazási problematikája, de ugyanígy a 15. cikk tartalmi tisztázatlansága is. A vizsgálati szempontok szintézise az egyes jogok elemzése után szereplő részkövetkeztetésekből, illetve a IV. fejezet konklúzió körében jelennek meg.

2.2. „SZOLIDARITÁS” AZ EU ALAPJOGI KARTÁJÁBAN

A főként esetjogi elemzéstől azt várom, hogy egyfajta aktuális koncepció, de legalábbis irányvonal rajzolódjon ki az EU-jog szerint értelmezett munkaviszony²⁶ szociális védelmi oldalával kapcsolatosan. Visszanyúlva a már említett példához: a Karta 30. cikkének szigorú, munkavállalói jogvédelem-orientált értelmezése esetén a felek szerződési szabadságának egy jelentős korlátjával találkozunk, hiszen a munkaviszony megszüntetése – még akkor is, ha az egyoldalú megszüntetés egy eredendően tartós jogviszony esetén gyakran „problémás”²⁷ – éppen olyan gazdasági, a munkáltatói autonómia részét képező alapvető érdek, mint a munkaviszony létrehozása. Általánosságban elfogadott paradigma, miszerint a felmondást korlátozó szabályok a munkavállalói érdekeket helyezik előtérbe,²⁸ más kérdés, hogy ez a védelem hogyan valósítható meg hatékonyan a 30. cikk direkt alkalmazásának hiányában.

A Karta munkajogi szempontból legfontosabb része a IV. fejezet, amely a Szolidaritás címet viseli.²⁹ A Karta általános elvei, illetve az elsődleges jog más szegmensei³⁰ természetesen áthatják a szolidaritási fejezetben foglaltakat, de az alapjogi katalógus e része külön is figyelmet érdemel. A Szolidaritás címmel az EU jogalkotója több tekintetben is kifejezésre kívánja juttatni, hogy az e fejezetben szereplő főként munkajogi vonatkozású alapjogoknak mi a funkciójuk,³¹ mint ahogyan

²⁶ Ezen koncepcióval kapcsolatosan lásd részletesen GYULAVÁRI Tamás: „A gazdaságilag függő munkavégzés szabályozása: kényszer vagy lehetőség?” *Magyar Munkajog* 2014/1. 7–13; GYULAVÁRI Tamás: *A sűrű állomány. Gazdaságilag függő munkavégzés és a munkaviszony és az önfoglalkoztatás határán* (Budapest: Pázmány Press 2014) 143–198; TACO VAN PELJPE: „EU Limits for the Personal Scope of Employment Law” *European Labour Law Journal* 2012/1. 31–53. és BERND WAAS: „The Legal Definition of the Employment Relationship” *European Labour Law Journal* 2010/1. 45–57.

²⁷ PETROVICZ Zoltán: „A jogellenes munkajogviszony-megszüntetés jogkövetkezményeinek margójára” in HORVÁTH István (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Dr. Hágelmayer Istvánné születésnapjára* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 368–369.

²⁸ Lásd a *Termination of Employment Convention, 1982 (No. 158)* sz. ILO-egyezményt és a módosított ESzocK 24. cikkét.

²⁹ Berke arra mutat rá a Karta munkajogi vonatkozásaival kapcsolatosan, hogy a Karta a munkavállalói jogvédelem körében a legalapvetőbb jogosultságokat tartalmazza, eleget téve ezzel az alapjogvédelemmel szembeni minimális elvárásoknak. Lásd részletesen BERKE Gyula: „Az Európai Unió Alapjogi Chartájának alkalmazása munkajogi (szociálpolitikai) ügyekben” *HR & Munkajog* 2013/11. 8–14.

³⁰ EUMSZ X. cím (151–161. cikk).

³¹ THOMAS BLANKE: „10. Workers’ Right to Information and Consultation within the Undertaking (Article 27)” in BERCUSSON (20. l.) 257–258.

a szolidaritás különböző formái – például munkáltatók és munkavállalók között – is nagy jelentőségűek. A IV. fejezetben szereplő jogok a munkavállalói alapjogok között is a legalapvetőbbnek mondhatók, emellett azonban érdemes megjegyezni, hogy e jogok akár hiányosnak is tűnhetnek a munkavállalói jogokról szóló, hatályba soha nem lépett 1989-es közösségi kartában foglaltakhoz képest.³² Megjegyzendő, hogy az elmúlt évtizedek jogalkotási, jogalkalmazási, de általánosságban gazdasági, társadalmi tapasztalatai mind indokolhatják e jogok területén ezt a fajta „visszalépést”.³³

3. MUNKAVÁLLALÓI ALAPJOGOK AZ EUB ESETJOGÁBAN AZ EU ALAPJOGI KARTÁJA ALAPJÁN

A következő oldalakon megkísérlem feltárni az EuB munkavállalói alapjogi koncepcióját, szigorúan a Karta esetjogára hagyatkozva. A szerkezeti tagolás az egyes fontosabb – és ítéletekben megjelenő – jogokhoz, jogcsoportokhoz igazodik.³⁴ Az egyes tárgyalandó jogok között említésre kerülnek olyanok is, amelyek nem a szolidaritásról szóló fejezetben szerepelnek – például a 15. és 16. cikk –, de azok megjelennek a vizsgált ítéletekben a szociális jogok vonatkozásában, mint ahogyan néhány olyan munkavállalói alapjogot is megemlítek, amelyek csak tartalmi összefüggésben, de nem direkt módon szerepelnek a döntésekben.

3.1. A MUNKÁHOZ VALÓ JOG TARTALMA ÉS TERJEDELME

A Karta 15. cikke kimondja, hogy mindenkinek joga van szabadon munkát vállalni és foglalkozását szabadon megválasztani. A munkához való jog nemzetközi jogi beágyazottsága³⁵ bizonyítja annak fontosságát, és bár klasszikus szociális jogként a második generációs emberi jogok között definiálható,³⁶ mégis, annak terjedelme és korlátozhatósága alapján nem alanyi jogi alapjogi jellege meghatározza az EU jogi

³² A jogok garantálásának módja is eltért a korábbi, hatályba nem lépett dokumentumban azok száma mellett. Lásd www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/community-charter-of-the-fundamental-social-rights-of-workers.

³³ Ez a „visszalépés” azonban nem változtat a szociális alapjogok univerzalitásán, ami a munkavállalói jogvédelem alapját is képezi. Lásd Kiss György: *Alapjogok kollíziója a munkajogban* (Pécs: JUSTIS 2010) 69–70.

³⁴ Szociálpolitikai kérdéshez kapcsolódóan, de távoli összefüggést felvillantva és érdemi elemzés nélkül jelenik meg a Karta 17. cikke (tulajdonhoz való jog) a 199/14. sz. *János Kárász kontra Nyugdíjfolyósító Igazgatóság* ügyben 2014. szeptember 25-én hozott végzésben [elektronikus EBHT 2014.]. A tulajdonhoz való jog sérelme a megszerzett nyugellátás korlátozása kapcsán merült fel, hiszen a nyugdíjjogosultság szerzett jogként a munkavállaló tulajdonjogába tartozik. Az érdemi elemzés a hatáskör hiánya miatt maradt el az ügyben.

³⁵ Lásd az EJENY 23. cikk (1) bek.-ét és a GSZKJNE 6. cikk (1) bek.-ét.

³⁶ Colm O'CONNOR: „The Right to Work in International Human Rights Law” in Virginia MANTOUVALOU (szerk.): *The Right to Work – Legal and Philosophical Perspectives* (Oxford: Hart 2015) 99–101.

és gazdasági hozzáállását is eme joghoz. Mindemellett látni kell, hogy a munkához való jog az EU jogában elsődlegesen a munkavállalók szabad mozgásának fundamentumaként, de legalábbis komplementereként írható körül.³⁷ A munkához való jog alapjaiban korlátozza a munkaviszony szerződési szabadság elvére, illetőleg a foglalkoztatás rugalmas szerkezetére vonatkozó modernizálódó koncepcióját,³⁸ hiszen ezáltal a munkavállalói státuszbiztonság kérdése is felvethető,³⁹ persze gyakran egyfajta „háttérben maradó” alapjogként, elméleti háttérként tekintünk rá.⁴⁰

Az 1408/71/EGK rendelet⁴¹ értelmezésével összefüggésben a szociális biztonság-hoz való jog tagállamokon átívelő biztosításával kapcsolatosan merül fel értelmezési probléma az EuB 284/15. számú ítéletében.⁴² Az elméleti szembenállás abból adódik, hogy amennyiben az EU joga nem garantálja megfelelően a származás szerinti tagállamtól eltérő tagállamban a munkavállalás lehetőségét, úgy a munkavállalók számára a legalapvetőbb szociális jogok maradnak figyelmen kívül az EU jogában. Ez magával hozhatja a munkaerőpiaci szabad mozgás jogának nem megfelelő szintű biztosítását is véleményem szerint, tekintettel arra, hogy a tagállamokon átívelő munkavállalás esetében a szociális jogok biztosítása nem biztos, hogy teljes körű lehet e nélkül. A munkához való jog olyan alapvető követelménye valamennyi munkaerőpiacnak, amely megfelelő szintű garantálása nélkül akár a munkaviszony létesítése, akár megszüntetése nehezen képzelhető el, habár a munkához való jog önmagában nem tudja biztosítani az egyén társadalmi-gazdasági érvényesülését.⁴³ Megjegyzendő, hogy ez az alapjogi kollízió rámutat arra is, hogy a tagállamok közötti szabad mozgás önmagában nem jelent szociális garanciákat is a munkavállalóknak. Ugyanakkor ebben a körben éppen a Karta feladata lenne az ilyen jellegű különbségek mérséklése, kiegyenlítése, hiszen az EUMSZ Szociálpolitika című fejezetével együtt értelmezve a Karta gyakorlatilag az EU munkaerőpiacán elismert és biztosított szociális jogok kimerítő jellegű katalógusa.⁴⁴ Mindebből következik, hogy az EuB által elismert és védett munkavállalói jogok kevésbé koncentrálnak a munkavállalói státusz szociális oldalára, sokkal inkább gazdasági motivációjúak. A paradox jogi koncepció egyik alapvető ellent-

³⁷ NIELSEN (7. lj.) 19–21.

³⁸ KISS szerint ugyanakkor a munkához való alapjog gazdasági oldala dominánsabb a szociális természetű megfontolásnál. Lásd KISS (33. lj.) 275–276.

³⁹ Megjegyzendő, hogy a munkáltatói felmondással szembeni jogvédelmet a Karta 31. cikke önállóan is deklarálja.

⁴⁰ MARK FREEDLAND – NICOLA KOUNTOURIS: „The Right to (Decent) Work in a European Comparative Perspective” in MANTOUVALOU (36. lj.) 123–136.

⁴¹ *A Tanács 1408/71/EGK rendelete (1971. június 14.) a szociális biztonsági rendszereknek a Közösségen belül mozgó munkavállalókra, önálló vállalkozókra és családtagjaikra történő alkalmazásáról.*

⁴² 284/15. sz. *Office National de l'Emploi (ONEm) és M kontra M és társai*, és *Office National de l'Emploi (ONEm) kontra Caisse Auxiliaire de Paiement des Allocations de Chômage (CAPAC)* ügyben 2016. április 7-én hozott ítélet [EBHT-ban még nem tették közzé].

⁴³ KISS (33. lj.) 280–281.

⁴⁴ Legalábbis az EU jogának relevanciájában, hiszen a szociálpolitika tagállami szabályozási köre miatt az ilyen módon szabályozott jogok nagyban különbözhetnek a tagállamokban, így akár a munkához való jog terjedelme is érdemben eltérhet.

mondása így meg is fogalmazható, hiszen a szolidaritáson alapuló szociális megfontolású jogok a szerződési elvet priorizáló, de a munkavállalókat védő jogok koncepcióját is tiszteletben tartó szemlélettel nem teljesen összeegyeztethetőek.

A munkához való jog tartalmát illetően jelen ítéletben elemzésre kerül az a kérdés, hogy a Karta 15. cikkének (2) bekezdését⁴⁵ – együtt értelmezve az EUMSZ 45. cikkével⁴⁶ – sérti-e az a tagállami szabályozás, amely a munkanélküli járadékhoz szükséges jogosultsági időbe nem számítja be a munkavállaló azon részmunkaidős jogviszonyának időtartamát, amelyet az adott tagállamban nem előzött meg biztosítási jogviszony. Vagyis a szolgálati időket nem számították össze a munkanélküli ellátásra való jogosultság megszerzésekor. Jól láthatóan e tagállami megoldás a munkához való jog több aspektusát – munkanélküli ellátás megszerzése, szociális biztonság garantálása, szabad munkavállalás – is érinti.

Az ítélet 30. pontjában az EuB de facto kapcsolatot fogalmaz meg az EUMSZ 45. és 48. cikke,⁴⁷ valamint a Karta 15. cikkének (2) bekezdése között, feltéve azt a kérdést, hogy e rendelkezések függvényében a szociális koordinációs rendelet vonatkozó szabálya⁴⁸ érvényes-e. Véleményem szerint ez alapján a munkához való jog megítélése is problémás, hiszen nem világos, hogy az valójában a munkavállalók alapjogait tekintve milyen garanciákat foglal magában. A szociális koordinációs rendelet releváns szabályozásának érvényessége és alkalmazhatósága nem lehetne kérdéses akkor, ha a munkavállalók alapvető szociális érdekeinek védelmét beleértjük a munkához való jogba. Utalással a *Gray*-ítéletre⁴⁹ az EuB akceptálja azt a nézőpontot, amely szerint a tagállamok meghatározhatnak olyan feltételeket, amelyek alapján arra ösztönzik a munkavállalókat, hogy abban a tagállamban keressenek munkát, amelyben utójára járulékot fizettek.⁵⁰ Ebből az EuB azt a következtetést vonja le, hogy nincsenek olyan tényezők, amelyek alapján az említett – a munkához való jog és a munkavállalás szabadsága garantálása körében – elsődleges jogi szabályok kapcsolódnának a szociális koordinációs rendelethez.⁵¹ Záró érvként az EuB kiemeli, hogy a Karta 52. cikk (2) bekezdése alapján a Kartában biztosított alapjogok csak a Karta és az EUMSZ által garantált feltételek és korlátozások mellett értelmezhetőek. A munkához való jog is ilyen az ítélet 33. pontja szerint, és mivel az EuB álláspontja szerint nem több, mint az EUMSZ 45. cikkének kiegészítése, így további értelmezésre nem szorul. A szabad mozgás fontossá-

⁴⁵ Ennek értelmében az uniós polgárokat az Unió bármely tagállamában megilleti a szabad álláskeresés, munkavállalás, letelepedés és szolgáltatásnyújtás joga.

⁴⁶ Az (1) bek. biztosítja a munkavállalók EU-n belüli szabad mozgását, a (2) bek. tiltja az állampolgársági alapú hátrányos megkülönböztetést a foglalkoztatás területén, a (3) bek. részletezi e jog tartalmát, a (4) bek. pedig kivételként jelöli meg a közszolgáltatásban történő munkavállalást.

⁴⁷ A 48. cikk rendelkezik azon intézkedések elfogadásáról, amelyek a szociális biztonság területéről kiindulva segítik elő a tagállamokban a munkavállalást.

⁴⁸ *A Tanács 1408/71/EGK rendelete (1971. június 14.) a szociális biztonsági rendszereknek a Közösségen belül mozgó munkavállalókra, önálló vállalkozókra és családtagjaikra történő alkalmazásáról* 67. cikk (3) bek.

⁴⁹ 62/91. sz. *Gordon Sinclair Gray kontra Adjudication Officer* ügyben 1992. április 8-án hozott ítélet [EBHT 1992., 2737. o.].

⁵⁰ 284/15. sz. ügyben hozott ítélet 31. pontja.

⁵¹ 284/15. sz. ügyben hozott ítélet 32. pontja.

gát elismerve, de az ehhez szorosan kapcsolódó munkához való jogról külön említést nem téve idézi fel az EuB a *Gardella*-ítéletet,⁵² amely alapján a 34. pontban és a végkövetkeztetések körében megerősíti, hogy a vitatott tagállami szabályozás nem korlátozza a munkához való jogot, ebből következően nem sérül a munkavállalók szociális biztonsághoz való alapvető joga, és a szabad mozgás elé sem állít akadályt. Felvethető azonban az is, hogy a munkához való jog korlátozásához vezethet az, hogy a szociális ellátások körében egy tagállam ilyen nyílt korlátozást alkalmaz.

A munkához való jog tartalmára az EuB véleményem szerint nem volt kellő mértékben tekintettel, hiszen az EUMSZ 45. és 48. cikkével kimutatható közvetlen összefüggés az, ami megalapozhatná a jog magasabb szintű védelmét. Nézőpontom szerint a munkához való jog többet jelent, mint a szociális biztonság transznacionális garantálása és a szabad mozgás biztosítása,⁵³ ennek bizonyítéka pedig az, hogy a legalapvetőbb jogok között kapott helyet az EU jogában. Ez alapján e jog garanciális funkciója is előtérbe kellene, hogy kerüljön. Ezért nézetem szerint az ítélet idézett 33. pontja ellentmondásos, ugyanis amennyiben esszenciális jogi kapcsolatot feltételezünk a Karta 15. cikke és az EUMSZ 45. cikke között, úgy miért kellene „tovább menni” az alkalmazás során annál, mint hogy a munkához való jog garantálása lényegében egy több oldalról körülbástyázott, elsődleges jogi szinten megfogalmazott emberi jog, amelyet tagállami és uniós szinten egyaránt tiszteletben kell tartani? Vagyis az ítélet tényállása alapján indokolt lett volna tisztázni azt, hogy a munkához való jog mennyiben foglalja magában a szociális biztonság egyes aspektusait, vagy más szempontból a munkaerőpiaci korlátozások mennyiben lehetnek negatív hatással e jog érvényesülésére.

A munkához való jog tartalmával és az egyenlő bánásmóddal való összefüggésével kapcsolatban végezte el a Karta vonatkozó rendelkezésének analizisét az EuB a 270/13. számú ügyben.⁵⁴ Az EuB a munkához való jogból és az irányelvi szabályok alkalmazhatóságából kiindulva a munkaviszony joggyakorlatban kialakult fogalmának felidézésére is figyelmet fordít, ezzel egyfajta támpontot adva a munkához való jog tartalmára nézve. A munkához való jog, illetőleg a munkavállalás szabadságának sérelme azon tagállami szabályozás alapján került vizsgálatra, amely egy, a tagállam által közhivatalnak tartott tisztség – kikötői hatóság elnöki pozíciója – betöltését csak a saját állampolgárai számára tette lehetővé.

A Karta 21. cikk (2) bekezdése tiltja az állampolgársági alapú diszkriminációt, ami alapfeltétele a szabad munkaerőpiacnak,⁵⁵ jelen esetben pedig a Karta 15. cikkével együtt értelmezendő. Az ítélet 26–41. pontjában az EuB – az EUMSZ 45.cik-

⁵² 233/12. sz. *Simone Gardella kontra Istituto Nazionale della Previdenza Sociale (INPS)* 2013. július 4-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

⁵³ Christophe VIGNEAU: „7. Freedom to Choose an Occupation and Right to Engage in Work (Article 15)” in BERCUSSON (20. lj.) 178. és 181–186.

⁵⁴ 270/13. sz. *Iraklis Haralambidis kontra Calogero Casilli* ügyben 2014. szeptember 10-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2014.].

⁵⁵ Francesca STRUMIA: „European Social Citizenship: Solidarity in the Realm of Faltering Identity” *European Journal of Social Law* 2011/2. 122–140.

ke, a *Lawrie-Blum*-,⁵⁶ a *Petersen*-,⁵⁷ a *Bizottság kontra Hollandia*-,⁵⁸ a *Betray*-⁵⁹ és a *Sotgiu*-ítélet⁶⁰ alapján – megállapítja, hogy a szóban forgó jogviszony az EU-jogi fogalmak szerint munkaviszonynak minősül, így nézetem szerint a munkához való jog irányadó. A munkaviszony fogalmának meghatározásakor az EuB tekintettel van a munkavállaló személyes és gazdasági természetű alárendeltségére egyaránt, valamint a tevékenység jellegére is.⁶¹ Ez az értelmezés véleményem szerint kiterjesztőnek számít, ugyanis a főtanácsnoki indítványban is megjelenik az a nézőpont, amely szerint ez a fogalmi koncepció még a tisztán magánjogi jogviszonyban dolgozót is munkavállalónak tekinti,⁶² ami nem feltétlenül helytálló nézőpont a munkaviszony klasszikus felfogása alapján.⁶³ Megemlítendő, hogy az EuB, többször is utal arra, hogy a fogalom tisztázása elsősorban a munkavállalói jogvédelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű, így felsejlik a klasszikus, szociálisan motivált szabályozási koncepció, ami a gazdasági és szociális érdekek dualizmusában is tetten érhető.⁶⁴ Ugyanakkor az ítéletből kiolvasható az is, hogy a tradicionális megfontolások mellett – helyett? – a szerződési szabadság elve kell, hogy domináljon, hiszen ha egy magántársaság igazgatótanácsai tagjának jogviszonya is munkaviszonynak minősíthető, akkor a jogvédelem kiterjesztésével koncepcionálisan eltávolodunk a klasszikus munkaviszony-felfogástól.

Az EuB végső következtetésében kimondja, hogy az ilyen módon korlátozó tagállami szabályozás ellentétes az EUMSZ 45. cikkével, de áttételesen arra is következtethetünk, hogy a Karta 15. cikkével is. Következtetésként levonható, hogy a munkához való jog korlátozhatósága tekintetében az EuB kevésbé szigorú a gazdasági természetű, mint a szociális jellegű megkötésekkel szemben, ez alapján pedig az EuB a munkához való jog gazdasági oldalát helyezi előtérbe. További következménye lehet a fenti jogértelmezésnek, hogy a Karta 15. cikke a jogalkalmazás során lényegében helyettesíthető az EUMSZ 45. cikkével.

⁵⁶ 66/85. sz. *Deborah Lawrie-Blum kontra Land Baden-Württemberg* ügyben 1986. július 3-án hozott ítélet [EBHT 1986., 2121. o.].

⁵⁷ 544/11. sz. *Helga Petersen és Peter Petersen kontra Finanzamt Ludwigshafen* ügyben 2013. február 28-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

⁵⁸ 252/13. sz. *Európai Bizottság kontra Holland Királyság* ügyben 2014. október 22-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2014.].

⁵⁹ 344/87. sz. *I. Betray kontra Staatssecretaris van Justitie* ügyben 1989. május 31-én hozott ítélet [EBHT 1989., 1621. o.].

⁶⁰ 152/73. sz. *Giovanni Maria Sotgiu kontra Deutsche Bundespost* 1974. február 12-én hozott ítélet [EBHT 1974., 153. o.].

⁶¹ Kiss György: „Foglalkoztatás gazdasági válság idején – a munkajogban rejlő lehetőségek a munkajogviszony tartalmának alakítására (jogdogmatikai alapok és jogpolitikai indokok)” *Állam- és Jogtudomány* 2014/1. 38–45. A gazdaságilag függő munkavégzés sajátosságaival kapcsolatosan lásd részletesen GYULAVÁRI Tamás: „Trap of the Past: Why Economically Dependent Work is not Regulated in the Member States of Eastern Europe” *European Labour Law Journal* 2014/3. 267–278.

⁶² 270/13. sz. ügy főtanácsnoki indítványának 33. pontja utalással a 232/09. sz. *Dita Danosa kontra LKB Lizings SIA* ügyben 2010. november 11-én hozott ítélet [EBHT 2011., 11405. o.] 45–51. pontja és végkövetkeztetései.

⁶³ Kiss (33. l.) 235–237.

⁶⁴ GYULAVÁRI: *A szürke állomány...* (26. l.) 143–145.

Ezt az elvi lehetőséget a főtanácsnoki indítvány 36. pontja is alátámasztja, ugyanis e szerint a Karta idézett rendelkezése nem hordoz tartalmi többletet az EUMSZ 45. cikkéhez képest, és csak olyan kötelezettségeket keletkeztet a tagállamokra nézve, amelyek legalább hallgatólágosan benne foglaltatnak az EUMSZ 45. cikkében. Következésképpen a munkához való jog – szembeállítva a munkavállaló vagy a munkaidő fogalmával – nem uniós jogi fogalom, annak nincs közös, uniós jogi speciális tartalma. Tartalmi szempontból tehát a munkához való jog hatókörre érdemel említést, hiszen az EuB részben tisztázza azt a kérdést, miszerint mely személyek a munkához való jog címzettjei. A munkaviszony fogalmának kiterjesztő értelmezésével világosan látszik, hogy a munkához való jog koncepcionális fókuszában a szabad munkaerő-áramlás és a munkavállalói alapjogok állnak, nem pedig a szigorúan vett munkavállalói státusz.

Továbbgondolva a fentieket, figyelemre érdemes az 546/11. számú ítélethez⁶⁵ kapcsolódó főtanácsnoki indítvány 71–78. pontja, amelyekben a Karta 21. cikkéhez kötődően, de a 15. cikk (1) bekezdését elemezve vetődik fel az, hogy a munkához való jog aránytalan korlátozásaként értelmezhető-e az a tagállami szabályozás, amely a munkavállalók számára nyugdíjba vonulási kötelezettséget ír elő a nyugdíjjogosultsági feltételek teljesítése esetére. Önmagában az a tény, hogy bizonyos, a munkavállaló életkorán alapuló szabályozás megnehezíti a munkavállalást, korlátozhatja a munkához való jogot még akkor is, ha az *ex lege* kötelező nyugdíjazás önmagában nem feltétlenül sért alapjogot.⁶⁶ Ennek kapcsán szükséges utalni az *Andersen-ügyre*,⁶⁷ hiszen a munkához való jog korlátozásának kulcskérdése az arányosság és a szükségesség. Azonban ezekből az ítéletekből sem kapunk választ arra a kérdésre, hogy meddig terjed a tagállamok azon kötelezettsége a Karta 15. cikke alapján, hogy a munkához való jogot garantálják, és milyen esetekben jogszerű ennek lényegében olyan nyílt korlátozása, amely életkori határhoz kötötten gyakorlatilag kizár bizonyos személyeket e jog hatóköréből. Nézetem szerint a munkához való alapvető jog funkciója ezen a ponton szembekerülhet a szociális biztonsághoz való joggal, hiszen végeredményben mindkét jog azonos célt szolgál, de úgy tűnik, hogy a tagállamoknak bizonyos esetekben prioritizálniuk kell valamelyiket a kettő közül.

A 361/12. számú ítéletben⁶⁸ az a kérdés merül fel, hogy a határozott időtartamú munkaviszonyban foglalkoztatottak munkaviszonyának munkáltató általi megszüntetése felvetheti-e a munkához való jog csorbitását. Ez a jogsérelem a munkáltató diszkriminatív felmondása esetén releváns, hiszen a jogellenes magatartás következtében a munkához való jog is sérülhet. A nagyobb részt elméleti kérdés-

⁶⁵ 546/11. sz. *Dansk Jurist- og Økonomforbund kontra Indenrigs- og Sundhedsministeriet* ügyben 2013. szeptember 26-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

⁶⁶ Lásd a 411/05. sz. *Félix Palacios de la Villa kontra Cortefiel Servicios SA* ügyben 2007. október 16-i ítélet [EBHT 2007., 8531. o.] végkövetkeztetését.

⁶⁷ 306/07. sz. *Ruben Andersen kontra Kommunernes Landsforening* ügyben 2008. december 18-án hozott ítélet [EBHT 2008., 10279. o.].

⁶⁸ 361/12. sz. *Carmela Carratù kontra Poste Italiane SpA* ügyben 2013. december 12-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

feltevés az 1999/70/EK irányelv⁶⁹ segítségével hívásával is indokolt, hiszen a munkavállaló szociális érdekeit természetesen a munkaviszony megszüntetése során is érvényre kell juttatni, így a határozott időtartamban dolgozó munkavállalók hátrányos munkafeltételei sértheti a munkához való jogot.

Összefoglalva a munkához való jog kapcsán kifejtetteket, megállapítható, hogy e jogosultságot az EuB nem ruházta fel valódi tartalommal, és bár ez kétségtelenül a tagállamok feladata a nemzeti jog szintjén, a munkavállalók alapjogainak szempontjából mégis fontos. A munkához való jog három irányban jelenik meg a feldolgozott esetjogban, ezek az irányok pedig összefüggnek egymással. Elsőként meg kell említeni a munkavállalás szabadságát, másodikként az egyes szociális jogokhoz való hozzáférés lehetőségét, harmadikként pedig a munkavégzésre irányuló jogviszonyok kategorizálhatóságát azok jogi minőségére tekintettel. Az a következtetés is levonható, hogy erre a jogosultságra az EuB túlnyomórészt gazdasági, nem pedig szociális szempontból tekint, ami alapvetően korlátozza a Karta alapján a munkavállalók ezen alapjogát. A korlátozás persze nem kizárt, de figyelemmel kell lennünk arra is, hogy e jog hatékony érvényesítése nélkül lényegében egyik munkavállalói alapjog vagy szociális jog sem juthat érvényre, így felvethető, hogy az EuB koncepciójában a munkához való jog klasszikus, munkavállalókat védő irányvonalai is visszaköszönjenek. A leírtak alapján úgy tűnik, hogy a munkához való jog viszonylag széles körű értelmezést kap az EuB esetjogában, de korlátozhatósága – még akkor is, ha ez egyúttal hatásköri problémákat is felvet⁷⁰ – gazdasági szempontból legitimált, hiszen a munkaerőpiaci vagy foglalkoztatáspolitikai tényezők ilyen szempontoknak tekintendők.

3.2. AZ IGAZSÁGOS MUNKAFELTÉTELEKHEZ VALÓ JOG

Minden munkavállalónak alapvető joga van ahhoz, hogy munkahelyén, munkavégzésével összefüggésben megfelelő és igazságos munkafeltételek között dolgozzon, ezek megteremtése természetesen a munkáltató feladata. Véleményem szerint az igazságos munkafeltételek címszó alatt értett részjogosultságok alapjaiban határozzák meg a munkaviszony munkaerőpiaci arculatát, hiszen e jogosultságok is a klasszikus értelemben vett szociális érdekek közé tartoznak, és kapcsolódnak a munkáltató speciális gondoskodási kötelezettségéhez.⁷¹ Ugyanakkor a munkáltatónak jellemzően csak a legalapvetőbb kérdésekben van ilyen jellegű jogszabályi kötelezettsége, a részletszabályokat a felek megállapodásának kell kialakítania, habár véleményem szerint többek között ez a jogcsoport képezheti a már említett „*floor of rights*” alapját. Azonban azt is látni kell, hogy ezek a jogok abból az elméleti előfeltevésből táplálkoznak, amely szerint a munkavállalót a munkaviszonyban

⁶⁹ A Tanács 1999/70/EK irányelve (1999. június 28.) az ESZSZ, az UNICE és a CEEP által a határozott ideig tartó munkaviszonyról kötött keretmegállapodásról.

⁷⁰ VIGNEAU (53. lj.) 173–178.

⁷¹ Kiss György: *Munkajog* (Budapest: Osiris 2005) 74–76.

mint gyengébb felet támogatni, jogilag védeni kell, és a munkaviszony strukturális lazulásával többek között ez a nézőpont is háttérbe szorulhat.⁷²

Igazságos munkafeltételek alatt a munkaidő megszervezését, a munkahelyi biztonság- és egészségvédelmet és a munkavállaló emberi méltóságának tiszteletben tartását értjük.⁷³ A Karta 31. cikkét vizsgáló bírósági ítéletekben jellemzően a munkaidő-szervezés kérdései képezik vita tárgyát annak ellenére, hogy ebben a kérdésben irányelvi szabályok irányadók.⁷⁴ Így mondhatjuk, hogy tipikus szociálpolitikai problémát vet fel a 219/14. számú ítélet,⁷⁵ amely alapján a rész munkaidőben foglalkoztatott munkavállalók éves rendes szabadsághoz való joga⁷⁶ sérült. Az EuB ebben az esetben a 31. cikk tartalmát illetően az éves szabadsághoz való jog rendeltetéséből indult ki, rögzítve, hogy a szabadság funkciója a munkavállaló munkaszerződés szerinti feladatvégzésének kipihenése.⁷⁷ Az EuB határozott a tekintetben, hogy az irányelvben kifejtett jogvédelemmel együtt a Kartának szerepe van abban, hogy a munkavállalók pihenéshez való alapvető jogát tiszteletben tartsák a tagállami munkaerőpiacokon is. Az igazságos munkafeltételek körében tehát mindenképpen számolnunk kell a munkavállaló pihenéshez való jogával, ami tágabb kontextusban a munkahelyi egészség- és biztonságvédelem egyik garanciája. Tisztázásra szorulna azonban az esetjogban, hogy az egyes pihenőidők, munkavégzéssel nem töltött időtartamok közül melyek alapjogi jellegűek.

A 117/14. számú ítéletben⁷⁸ a határozott időtartamra létesített munkaviszony kapcsán merült fel a Karta 31. cikkének értelmezése, kötődve a Karta 30. cikkéhez is, ugyanis az indokolás nélküli felmondással szembeni alapvető jogvédelem megsértését is felveti, a konkrét tagállami jogvita pedig a határozott időtartamú munkajogviszonyok megszűnésének problematikája körül forgott. A szabályozás lényege a határozott időtartamú munkaviszonyok rugalmasabb, munkáltatói oldalról kiinduló egyszerűbb megszüntetése, illetőleg határozatlanná nem válása volt. Az ítélet 23. pontjában megemlítésre kerül az ILO 158. számú egyezménye, amely a munkavállalók munkáltatói felmondással szembeni jogvédelméről szól, mint ahogyan az ESzocK is, tekintettel arra, hogy mindkét nemzetközi jogi dokumentum egyér-

⁷² Lásd az aktuális munkajogi tendenciákat RAB Henriett: „A szociális jogok alkotmányos védelmének szerepe a megváltozott munkaerőpiac keretei között” in HOMOKI-NAGY Mária – HAJDÚ József (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Czúcz Ottó egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Szeged: SZTE ÁJK 2016) 527–533.

⁷³ Utóbbi kapcsán külön elemzést igényelne a személyiségi jogok védelme, ill. az azok korlátozása generálta jogsértési kockázatok. Lásd részletesen Edit KAJTÁR: *Dignity at Work: Employees' Personality Rights in the 21st Century* (Pécs: Utilitates 2016).

⁷⁴ Nevezetesen *Az Európai Parlament és a Tanács 2003/88/EK irányelve (2003. november 4.) a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól*.

⁷⁵ 219/14. sz. *Kathleen Greenfield kontra The Care Bureau Ltd* ügyben 2015. november 11-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2015.].

⁷⁶ *Az Európai Parlament és a Tanács 2003/88/EK irányelve (2003. november 4.) a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól*, 7. cikk.

⁷⁷ 219/14. sz. ügyben hozott ítélet 29. pontja utalással a 214/10. sz. *KHS AG kontra Winfried Schulte* ügyben 2011. november 22-én hozott ítéletre [EBHT 2011., 11757. o.].

⁷⁸ 117/14. sz. *Grima Janet Nisttahuz Poclava kontra Jose María Ariza Toledano* ügyben 2015. február 5-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2015.].

telmően a munkavállalói jogvédelem fundamentumát képezi. A felvetett kérdések összetettségét mutatja, hogy a 25. pontból az is kiderül, hogy a Karta 31. cikkével való összeegyeztethetőség kapcsán a próbaidő jogintézménye, illetve az a szabályozás, amely egyéves próbaidőt ír elő, és egyúttal kizárja e munkaszerződések jelen rendelkezésének kollektív szerződéses rendezésének lehetőségét, ellentétes az uniós joggal. Eme aspektusok véleményem szerint a munkához való jog körében is felvethetők, hiszen a munkafeltételek megfelelő biztosítása nélkül mind a munkavállaló munkaviszonyba lépése, mind pedig teljesítése aránytalanul nagy nehézségekbe ütközhet.

Az EuB a 31. cikk kapcsán az ítélet 27–29. pontjában a Karta 51. cikk (1) bekezdése és az *Åkerberg Fransson-ítélet*⁷⁹ nyomán kimondja, hogy a Kartában biztosított alapjogok kizárólag az unós jog által szabályozott kérdésekben alkalmazhatók. Ugyanakkor arra tekintettel, hogy a határozott időtartamú munkaviszonyra vonatkozó irányelvi szabályok minden tagállamban alkalmazandók, így e tekintetben nem lehetne akadály a Karta alkalmazása előtt.⁸⁰ A próbaidő nem szerepel az irányelvben, így annak tekintetében az EuB nem lát okot további értelmezésre még az EUMSZ 148. és 151. cikkének alapján sem.⁸¹ Ilyen módon sem a Karta 30., sem pedig 31. cikke nem nyújt védelmet a munkavállalóknak, mivel bár a munkaviszony munkáltató általi megszüntetésével szembeni jogvédelem részét képezi az EUMSZ 151. cikke alapján, az EuB úgy véli, hogy az adott kérdés nem tartozik az uniós jog hatálya alá, mivel az adott rendelkezést nem e cikk alapján alkották meg. Sőt, az ítélet 42. pontja szerint a tagállam a vitatott szabályozással nem uniós jogot hajtott végre, így a Karta nem nyújthat jogvédelmet a munkavállalóknak.⁸²

A 31. cikk munka- és pihenőidőt érintő aspektusa kapcsán érdemel említést a 266/14.⁸³ és a 429/09. számú ítélet,⁸⁴ hiszen az EuB hangsúlyozza, hogy a munkavállalóknak alapvető érdeke fűződik az igazságos munkafeltételekhez, ezek között pedig fontos szerepe van a munkaidő szabályozásának. Ilyen módon ezekre a jogokra egyfajta minimumelvárásként tekint az EuB, és a 31. cikk keretei között

⁷⁹ 617/10. sz. *Åklagaren kontra Hans Åkerberg Fransson* ügyben 2013. február 26-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

⁸⁰ Az EuB e körben idézi a 307/05. sz. *Yolanda Del Cerro Alonso kontra Osakidetza-Servicio Vasco de Salud* ügyben 2007. szeptember 13-án hozott ítéletet [EBHT 2007., 7109. o.], a 177/10. sz. *Francisco Javier Rosado Santana kontra Consejería de Justicia y Administración Pública de la Junta de Andalucía* ügyben 2011. szeptember 8-án hozott ítéletet [EBHT 2011., 7907. o.] és a 302/11. sz. *Rosanna Valenza és társai kontra Autorità Garante della Concorrenza e del Mercato* ügyben 2012. október 18-án hozott ítéletet [elektronikus EBHT 2012.], felidézve az irányelv generális alkalmazási körét a határozott időtartamra foglalkoztatott munkavállalók tekintetében.

⁸¹ 117/14. sz. ügyben hozott ítélet 40. pontja.

⁸² Figyelembe véve, hogy az uniós jogban törekvés és lehetőség szintjén is utópisztikusnak hat közös felmondási szabályokról, elvekről beszélni. Lásd Guus Heerma VAN VOSS – Beryl TER HAAR: „Common Ground in European Dismissal Law” *European Labour Law Journal* 2012/3. 215–229.

⁸³ 266/14. sz. *Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras (CC.OO.) kontra Tyco Integrated Security SL és Tyco Integrated Fire & Security Corporation Servicios SA* ügyben 2015. szeptember 15-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2015.].

⁸⁴ 429/09. sz. *Günter Fuß kontra Stadt Halle* ügyben 2010. november 25-én hozott ítélet [EBHT 2010., 12167. o.].

ezek gyakorlatilag minden helyzetben érvényesítendők a tagállamok jogában.⁸⁵ Persze, ebben az értelemben sem megy sokkal tovább az EuB, mint az irányelvi szabályok elméleti jellegű megerősítésére történő hivatkozás.⁸⁶

A 316/13. számú ügyben⁸⁷ hozott ítélet a Karta 31. cikkének vonatkozásában elemzi a munkaviszony fogalmát és a munkavállalói státusz jogi tartalmát. Kérdéses volt egyik oldalról az, hogy az éves fizetett szabadság a 2003/88/EK irányelv szerint mely „munkavállalókat” illet meg, másik oldalról pedig a Karta 31. cikk (2) bekezdésére való közvetlen hivatkozás is felmerült problémaként magán-személyek közötti jogvita esetén. Az ítélet alapján az uniós jogi munkavállaló-fogalom lényegében a Karta ezen bekezdéséből is levezethető, hiszen az ítélet 26. pontja értelmében a korábbi ítélkezési gyakorlatban kimunkált követelményrendszert is figyelembe véve kiterjesztően kell értelmezni azt, illetve a 2003/88/EK irányelv is valamennyi munkavállaló vonatkozásában irányadó. A munkavállaló fogalma kapcsán irányadóak a korábban leírtak, mint ahogyan az EuB ebben a körben utal a *Neidel*-⁸⁸ és az *AMS*-ítéletekre⁸⁹ is. A 31. pontban az EuB – felidézve a *Kiiski*-ítéletet⁹⁰ – hangsúlyozza, hogy a tagállami fogalomnak nincs hatása az uniós fogalomértelmezésre. Ezáltal – álláspontom szerint – megerősíti azt, hogy saját, uniós jogi munkaviszony-fogalomban és munkavállalói jogvédelem-koncepcióban gondolkodik.⁹¹ Utalással a 2003/88/EK irányelv 7. cikkére, a szóban forgó személy munkavállalói státuszáról a Karta 31. cikkének (2) bekezdését segítségül hívva határoz az ítélet 43. pontjában az EuB, ezzel véleményem szerint mintegy kiemelve a munkavállalói alapjogok jelentőségét. Ez alatt azt értem, hogy az irányelvi szabályozás hivatkozása önmagában elegendő lenne ebben az esetben, de a munkaidő szabályozásának alapjogi oldala rámutat arra, hogy a munkavállalók különösen fontos szociális érdeke fűződik e garanciákhoz. Márpedig ha a Karta ezen koncepcióját bevonja az EuB a munkaviszony-fogalom körébe, akkor nézetem szerint a Kartát annak 51. és 52. cikkére hivatkozva félretenni hasonló esetekben olyan meg-

⁸⁵ Hozzátéve, hogy a C-266/14. sz. ítélet szerinti munkaidő-fogalom értelmezése lényegében csak a változó munkahelyen munkát végzők számára bír valódi jelentőséggel. Lásd részletesen Sarah De Groof: „Travelling Time is Working Time According to the CJEU...At Least for Mobile Workers” *European Labour Law Journal* 2015/4. 386–391.

⁸⁶ Hasonló következtetésre jut az EuB a következő két döntésben: 229/11. sz. *Alexander Heimann és Konstantin Toltschin kontra Kaiser GmbH* ügyben 2012. november 8-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2012] és a 214/10. sz. *KHS AG kontra Winfried Schulte* ügyben 2011. november 22-én hozott ítélet [EBHT 2011., 11757. o.].

⁸⁷ 316/13. sz. *Gérard Fenoll kontra Centre d'aide par le travail „La Jouvene” és Association de parents et d'amis de personnes handicapées mentales (APEI) d'Avignon* ügyben 2015. március 26-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2015.].

⁸⁸ 337/10. sz. *Georg Neidel kontra Stadt Frankfurt am Main* ügyben 2012. május 3-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2012.].

⁸⁹ 428/09. sz. *Union Syndicale Solidaires Isère kontra Premier ministre és társai* ügyben 2010. október 14-én hozott ítélet [EBHT 2010., 9961. o.].

⁹⁰ 116/06. sz. *Sari Kiiski kontra Tampereen kaupunki* ügyben 2007. szeptember 20-án hozott ítélet [EBHT 2007. 7643. o.].

⁹¹ Ezt az is alátámasztja, hogy annak, hogy az adott jogviszonyban a díjazás nem éri el a tagállami minimálbér összegét, nincs jelentősége. Lásd 344/87. sz. *I. Betray kontra Staatssecretaris van Justitie* ügyben 1989. május 31-én hozott ítélet [EBHT 1989., 1621. o.] végkövetkeztetése.

oldás, ami a szabad munkavállalást korlátozza a szociális jogok érvényesülésének indokolatlanul nagy akadályok elé állításával. A főtanácsnoki indítvány 51. pontja – egyelőre csak elméleti sikon, de – elfogadja a Karta horizontális közvetlen hatályát arra tekintettel, hogy az éves szabadsághoz való munkavállalói jogosultság elsődleges forrása éppen a Karta idézett rendelkezése, de az 52. pontban a korábbi joggyakorlat alapján felmerülő aggályának is hangot ad.⁹² Az 53. pontban pedig azt a látszólag teoretikus problémát is felveti, miszerint ha elfogadnánk a Karta horizontális közvetlen hatályát, úgy el kellene ismernünk, hogy a 2003/88/EK irányelv 7. cikke nem biztosít megfelelő jogvédelmet az adott kérdésben. Így feltehető a következő kérdés: ha a munkavállalói alapjogok elsődleges forrása maga a Karta, akkor annak alkalmazhatósága miatt ütközik az eddigiekben taglalt komoly akadályokba? A kérdésre a válasz a már többször említett jogtechnikai megoldásból táplálkozik, azonban felvethető, hogy olyan alapvető munkavállalói érdekek, mint a pihenőidő védelme nem indukálnak-e konkrétabb, határozottabb jogvédelmi mechanizmusokat. Jól látható az is, hogy a munkavállaló, illetve a munkaviszony fogalmának kiterjesztő értelmezése megteremti annak lehetőségét, hogy a munkaerőpiacon valóban széles körben nyújtsanak védelmet a munkavállalóknak az igazságos munkafeltételek.

A leírtak alapján nem könnyű megfogalmazni, hogy az EuB mit ért a Karta 31. cikke szerinti alapvető munkafeltételek alatt, hiszen az elemzett ítéletek alapján a vizsgált kérdések vagy kívül esnek az uniós jogon, vagy pedig az irányelvi szabályozás miatt a Karta 31. cikkének nincs valódi jelentősége. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a munkaidő és pihenőidő egyes kérdései és ehhez kapcsolódóan a munkahelyi egészségvédelem, a próbaidő kikötésének lehetősége, a határozott időtartamban foglalkoztatott munkavállalók munkajogi helyzete, illetve a felmondás indokolása is ebbe a csoportba tartozhat. Megjegyzem, hogy utóbbi esetében – és talán a próbaidő kapcsán is – a Karta 30. cikke az elsődlegesen alkalmazandó norma, azonban azzal egyet kell értenünk, hogy a munkaviszony megszüntetésének körülményei munkafeltételekként jelennek meg a gyakorlatban. Hiszen a munkaviszony létesítésének és megszüntetésének körülményei a felek konszenzusán alapulnak nagyrészt, így az igazságos munkafeltételekhez való jog e tekintetben (is) a munkaviszony alanyainak kontraktuális mozgástere korlátozásaként definiálható. A Karta 30. cikkének tartalmi koncepciójára nézve tehát nem fogalmaz meg konkrétumokat az EuB, és az is kiténik az esetjogból, hogy az irányelvi szabályokhoz képest a Karta alapjogi szabályozása nem garantál valódi, magas szintű szociális védelmet a munkavállalóknak.

⁹² 282/10. sz. *Maribel Dominguez kontra Centre informatique du Centre Ouest Atlantique és Préfet de la région Centre* ügyben 2012. január 24-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2012.] 22. és azt követő pontjai.

3.3. AZ EGYENLŐ FELTÉTELEK MELLETTI FOGLALKOZTATÁSHOZ VALÓ JOG

Az egyenlő bánásmód elve az EU-jog általános elvei közé tartozik,⁹³ amely elv – fontosságára is tekintettel – több aspektusból is szabályozásra került az elsődleges és a másodlagos jog szintjén.⁹⁴ A Karta több védett tulajdonságra tekintettel rendelkezik erről az elvről.⁹⁵ Az egyenlő megítélés követelménye alapvető szociális jogként kihat a munkaviszony statikájára és dinamikájára is, hiszen egyfajta korlátozásként jelentkezhet a gazdasági érdekek, a szerződési szabadság tekintetében.

A nemi alapú foglalkozási diszkrimináció felszámolását célzó, egyben a családi és munkahelyi feladatok összehangolásának szándékával megfogalmazott⁹⁶ 23. cikk kapcsán az merült fel kérdésként, hogy sérti-e a munkavállalók egyenlő bánásmódhoz való jogát az a tagállami szabályozás, amely kizárja a pótlékfizetést a szülési szabadság időszakára. Ebben a tekintetben tehát a munka díjazása mint a felek szerződési akaratának egyik alapvető területe⁹⁷ is kapcsolatba kerül az egyenlő bánásmód elvével.

Az a pótlék, amelyet a munkáltató a munkahelyi teherviselés ellentételezéseként fizet, díjazásnak minősül az EUMSZ 157. cikk (2) bekezdése értelmében, ez pedig alátámasztható a *Boyle és társai*⁹⁸ és a *Gillespie és társai* ítéletekkel.⁹⁹ Az EuB az ítélet 40–41. pontjában rámutat arra, hogy az egyenlő munkáért egyenlő bér elv nem foglalja magában a szülési szabadság alatti munkadíjazás-csökkentés tilalmát addig a pontig, amíg az nem veszélyezteti a szülési szabadság funkcióját. Ilyen módon a tagállami jog lényegében különböző helyzetekre alkalmaz eltérő szabályokat, hiszen a kérdéses időszakban a panaszos munkavállaló nem végez munkát, és a pótlékfizetés jellemzően munkavégzéshez, sőt, többletmunkavégzéshez kapcsolódik.¹⁰⁰ Az EuB egyfajta elméleti háttérként tekint a Karta idézett szabályára, hiszen irányelvi szinten rendezettnek tekinthető ez a kérdés, de még alapszerződési szinten is találunk megfelelő uniós szabályozást. Indirekt módon mégis levonható az a következtetés, hogy alapjogi ereje van a felek szerződési akaratát részben korlátozó egyenlő munkáért egyenlő bér elvnek, az egyúttal a munkavállalók védendő szociális érdekei közé tartozik. Más kérdés, hogy az egyenlő bánásmód elve számos

⁹³ Christa TOBLER: *A Case Study into the Development of the Concept of Indirect Discrimination Under EC Law* (Antwerpen – Oxford: Intersentia 2005) 32–35.

⁹⁴ Vagyis alapszerződési, alapjogi és irányelvi szinten egyaránt.

⁹⁵ A 21. cikk általánosságban, több védett tulajdonságra tekintettel, a 23. cikk a nők és férfiak vonatkozásában, a 24. cikk a fiatalokéakra, a 25. cikk az időskorúakra, míg a 26. cikk a fogyatékkal élő személyekre nézve garantálja az egyenlőséget.

⁹⁶ Yota KRAVARITOU: „9. Equality between Men and Women (Article 23)” in BERCUSSON (20. lj.) 221–223.

⁹⁷ Kiss (33. lj.) 259–260.

⁹⁸ 411/96. sz. *Margaret Boyle és társai kontra Equal Opportunities Commission* ügyben 1998. október 27-én hozott ítélet [EBHT 1998., 6401. o.].

⁹⁹ 342/93. sz. *Joan Gillespie és társai kontra Northern Health and Social Services Boards, Department of Health and Social Services, Eastern Health and Social Services Board és Southern Health and Social Services Board* ügyben 1996. február 13-án hozott ítélet [EBHT 1996., 475. o.].

¹⁰⁰ PRUGBERGER Tamás – NÁDAS György: *Európai és magyar összehasonlító munka- és közszolgálati jog* (Budapest: Wolters Kluwer 2014) 260–262.

más módon is megsérthető, például jogellenes munkaviszony-megszüntetéssel, így – bár az elv általános volta garanciát kellene, hogy nyújtson, de – eme alapjog terjedelme kérdéses marad.

A Karta 33. cikkének értelmezése körében figyelemre méltó a 222/14. számú ítélet,¹⁰¹ amelyben a szülői szabadság jogintézményének funkciója és alkalmazása kapcsán hasonló következtetésre jut az EuB, kimondva, hogy a szülői szabadság a nemi alapú hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem azon eszköze, amely segítséget nyújt a szakmai és magánéleti érdekek összehangolásában, így azt az EU joga védeni rendeli. A 33. cikk (2) bekezdésével kapcsolatosan az ítélet 39. pontjából az is kiderül, hogy a szülői szabadság a Karta szolidaritási fejezetének részeként az alapvető szociális jogok közé sorolandó, ennek véleményem szerint nagy jelentősége van, hiszen az csak egy jogosultság az egyenlő bánásmód általános szabályozásának köréből, de az látszik, hogy az EuB nem idegenkedik a Kartában foglalt jogok fogalmi konkretizálásától sem, legalábbis ebben az esetben.

Utalással a korábbi ítélkezési gyakorlatra,¹⁰² az EuB az életkori alapú hátrányos megkülönböztetés tilalmát az uniós jog általános elvének tekinti a 416/13. számú ügyben,¹⁰³ és értelmezésében a 2000/78/EK irányelv és a Karta 21. cikke szorosan együtt jelenik meg.¹⁰⁴ A Karta ebben a tekintetben olyan hivatkozási alapként tűnik fel, ami megerősíti az irányelvben foglaltakat, illetőleg az általános elvi szinten rögzített életkori alapú diszkriminációval szembeni védelmet. Az ítéletből kiolvasható, hogy a Karta által biztosított alapjogvédelem általános formában értendő, hiszen az abban foglaltakat – nem minden cikket persze – irányelvek részletezik. E vonatkozásban szolgálhat eligazodási pontként a főtanácsnoki indítvány 2. pontja, amely értelmében az életkori alapú hátrányos megkülönböztetés tilalmának általános uniós jogi elvét a *Mangold*-ítélet¹⁰⁵ alakította ki, de azt a Karta „kodifikálta”. Ezzel az indítvány az elv jelentőségére hívja fel a figyelmet, azonban véleményem szerint az alapjogvédelmi koncepció hatékonyságának előmozdítása érdekében célszerű lenne részletezni azt is, hogy ennek a kodifikációnak mi a jelentősége, mivel ennek hiányában a *Mangold*-ítélet által kialakított elvrendszer kissé üresnek, esetlegesnek hat. Ezt az bizonyítja, hogy az EuB is hangsúlyozza e jogvédelem alapjogi jellegét, de az ítéletekből nem derül ki, hogy ennek mi a valódi jelentősége.

Az 546/11. számú ítélet¹⁰⁶ 40. pontjában az EuB hangsúlyozza, hogy az alapszerződésekkel azonos jogi kötőerővel bírnak a Karta rendelkezései 2009. december 1-je

¹⁰¹ 222/14. sz. *Konstantinos Maïstrellis kontra Ypourgos Dikaiosynis, Diafaneias kai Anthroponon Dikaiomaton* ügyben 2015. július 16-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2015.].

¹⁰² 555/07. sz. *Seda Kiciükdeveci kontra Swedex GmbH & Co. KG* ügyben 2010. január 19-én hozott ítélet [EBHT 00365 2010.] és 447/09. sz. *Reinhard Prigge és társai kontra Deutsche Lufthansa AG* ügyben 2011. szeptember 13-án hozott ítélet [EBHT 2011., 8003. o.].

¹⁰³ 416/13. sz. *Mario Vital Pérez kontra Ayuntamiento de Oviedo* ügyben 2014. november 13-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2014.].

¹⁰⁴ 416/13. sz. ügyben hozott ítélet 23–25. pontja.

¹⁰⁵ 144/04. sz. *Werner Mangold kontra Rüdiger Helm* ügyben 2005. november 22-én hozott ítélet [EBHT 2005., 9981. o.].

¹⁰⁶ 546/11. sz. *Dansk Jurist- og Økonomforbund kontra Indenrigs- og Sundhedsministeriet* ügyben 2013. szeptember 26-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

óta.¹⁰⁷ Továbbá az életkori alapú diszkrimináció tilalma az uniós jog általános elve, amit a 2000/78/EK irányelv konkretizál, de a diszkriminációval szembeni védelmet segíti elő a Karta is erre tekintettel. Ez alapján tehát a hátrányos megkülönböztetéssel szemben olyan természetű jogi védelmet biztosít a Karta a munkavállalók számára, mint amely más jogok tekintetében is az alapszerződésekben megjelenik.¹⁰⁸ Fontos megjegyezni, hogy a főtanácsnoki indítvány 70. pontjában megemlíti, hogy a munkavállalók azon alapvető érdeke, amely szerint nyugdíjjogosulttá válásukkor meg kell adni nekik a lehetőséget arra, hogy válasszanak a további munkavégzés és az aktív munkavállalói léttől való visszavonulás között. Ilyen módon azt látjuk, hogy az életkori alapú hátrányos megkülönböztetés tilalmának ezen aspektusa gyakorlatilag tartózkodik a felek jogviszonyába való beavatkozástól egészen addig, amíg a munkáltató és a munkavállaló között e tekintetben konszenzus van. Következésképpen ezt az alapvető munkavállalói érdeket le lehet vezetni a Karta 21. cikkéből, habár az ítélet erre az aspektusra nem fordít nagy figyelmet,¹⁰⁹ mégis úgy vélem, hogy az EuB ebben az esetben kiterjesztően értelmezi az egyenlő foglalkoztatás elvét, ezzel pedig egyet kell értenünk az elv generális jellege miatt.

A 333/13. számú ítélet¹¹⁰ 85. pontjában az EuB-hoz intézett kérdések körében az EuB úgy fogalmaz, hogy a Karta ró-e kötelezettséget a tagállamokra a vitatott kérdésben;¹¹¹ vagyis az EuB vizsgálja, hogy a Karta akár önállóan keletkeztet-e kötelezettséget a tagállamokra nézve a munkavállalói alapjogokat illetően. A Karta 51. cikk (1) bekezdése értelmében a Karta ilyen módon nem nyújt különös védelmet a szociális alapjogok tekintetében. Ezt a nézőpontot a főtanácsnoki indítvány 141–144. pontja is megerősíti, hovatovább a Karta 20. cikkének sem tulajdonít valódi jelentőséget az indítvány, hiszen annak 149. pontja szerint az egyenlő bánásmód elvét más jogi aktusok is garantálják az EU jogában, így valójában ebben az esetben sincs jelentősége annak, hogy olyan alapjog sérelme merült fel, amelyet a Karta önállóan szabályoz. Vagyis az egyenlő bánásmód elve mint a Kartában szabályozott szociális alapjog akár az irányelveken túlmutató tartalma tisztázatlan marad, hiszen a konkrét jogsérelem kapcsán nem foglal állást az EuB.

A Karta 20. cikke kapcsán merült fel jogi probléma a 198/13. számú ügyben,¹¹² azonban az elemzés kiterjed az esetben a munkaviszony jogellenes megszünteté-

¹⁰⁷ A hasonló tárgykörben publikált 555/07. sz. ügyben hozott ítélet 22. pontja ugyanezt mondja ki a Karta 21. cikkével összefüggésben.

¹⁰⁸ A főtanácsnoki indítvány 37. pontja ezt megerősíti, utalással az EUSZ 6. cikk (1) bek.-ére.

¹⁰⁹ Hasonló a végkövetkeztetése a 258/15. sz. *Gorka Salaberria Sorondo kontra Academia Vasca de Policía y Emergencias* ügyben 2016. november 15-én hozott ítéletnek is [elektronikus EBHT 2016.], hiszen az életkori alapú diszkrimináció tilalma mint az uniós jog általános elve jelenik meg a döntésben, és igazolt eltérő bánásmódnak ítélte meg az EuB azt a tagállami – tartományi – szabályozást, amely szerint tényleges szolgálatot – pl. bűnelkövetők elfogása – ellátó rendőrök tekintetében szigorú korhatárt, jelen esetben 35 évet ír elő.

¹¹⁰ 333/13. sz. *Elisabeta Dano és Florin Dano kontra Jobcenter Leipzig* ügyben 2014. november 11-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2014.].

¹¹¹ A kérdés a nem járulékalapú pénzbeli ellátásokkal volt kapcsolatos a szociális biztonság körében.

¹¹² 198/13. sz. *Víctor Manuel Julian Hernández és társai kontra Reino de España (Subdelegación del Gobierno de España en Alicante) és társai* ügyben 2014. július 14-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2014.].

sére, illetve az ezzel kapcsolatos munkavállalói kártérítési igényre is. Azon munkavállalókkal szembeni hátrányos megkülönböztetés generálta a jogi problémát, akikkel szemben a munkáltató felmondást közölt fizetésképtelensége esetén, de azt semmisnek minősíti a bíróság. Az eltérő bánásmód lényegében a jogellenes és semmis felmondással elbocsátott munkavállalók jogi státusza között jelentkezett, ugyanis a tagállami szabályozás utóbbi esetben nem teszi lehetővé az állam részéről kártérítés fizetését a munkavállalók irányába. Az EuB ismételten hangsúlyozza, hogy a Karta 51. cikk (1) bekezdése alapján csak a 20. cikkre tekintettel lehet értelmezni és alkalmazni az ügyben irányadó 2008/94/EK irányelvet.¹¹³ A *Defrenne*-,¹¹⁴ a *Kremzow*-,¹¹⁵ a *Mangold*-¹¹⁶ és a *Siragusa*-ítéletre¹¹⁷ utalva emlékeztetni kell arra, hogy az 51. cikk szerinti végrehajtás nem jelenti azt, hogy a Kartában biztosított alapjogok akkor is alkalmazandók közvetlenül, ha az adott területen nincs megfelelő uniós előírás, sőt, a *Maurin*-ítélet¹¹⁸ ezt explicite kizárja. Az ítélet 36. pontja szerint az alapjogok alkalmazása nem vonható abba a körbe, amely ugyan az adott elsődleges jogi rendelkezés – azaz például a Karta 20. cikkének – hatálya alá tartozik, de intézkedést nem fogadott el az adott területen az EU jogalkotója. Így a Karta nem válik önállóan alkalmazhatóvá azáltal, hogy az adott kérdés az uniós jog hatálya alá tartozik. A Kartában foglalt alapjogok jelentőségére rámutat ugyan az EuB az ítélet 47. pontjában, hiszen kiemeli, hogy azok éppen azt a célt szolgálják, hogy az adott szabályozási területen az eltérő tagállami megközelítések ne bontsák meg az uniós jog egységét,¹¹⁹ azonban a konkrét esetben nem uniós jogot hajtott végre az adott tagállami szabályozás, így arra nem alkalmazható a Karta 20. cikke.¹²⁰

Részösszegzésként megállapítható, hogy az EuB a vizsgált alapjogok közül talán az egyenlő bánásmód elve kapcsán helyezkedik a leginkább a munkavállalói érde-

¹¹³ Az Európai Parlament és a Tanács 2008/94/EK irányelve (2008. október 22.) a munkáltató fizetésképtelensége esetén a munkavállalók védelméről.

¹¹⁴ 149/77. sz. *Gabrielle Defrenne kontra Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena* ügyben 1978. június 15-én hozott ítélet [EBHT 1978., 1365. o.].

¹¹⁵ 299/95. sz. *Friedrich Kremzow kontra Republik Österreich* ügyben 1999. május 27-én hozott ítélet [EBHT 1997., 2629. o.].

¹¹⁶ 144/04. sz. *Werner Mangold kontra Rüdiger Helm* ügyben 2005. november 22-én hozott ítélet [EBHT 2005., 9981. o.].

¹¹⁷ 206/13. sz. *Cruciano Siragusa kontra Regione Sicilia – Soprintendenza Beni Culturali e Ambientali di Palermo* ügyben 2014. március 6-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2014.].

¹¹⁸ 144/95. sz. *Jean-Louis Maurin elleni büntetőeljárás* ügyben 1996. június 13-án hozott ítélet [EBHT 1996., 2909. o.].

¹¹⁹ Lásd a következő döntéseket: 11/70. sz. *Internationale Handelsgesellschaft MbH kontra Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel* ügyben 1970. december 11-én hozott ítélet [EBHT 1970., 1125. o.] és 399/11. sz. *Stefano Melloni kontra Ministero Fiscal* ügyben 2013. február 26-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

¹²⁰ Lásd még érdemi értelmezés nélkül, de fontos forrásként kiemelve a 20. (és 21.) cikk kapcsán: 45/12. sz. *Office National d'Allocations Familiales pour Travailleurs Salariés (ONAFTS) kontra Radia Hadj Ahmed* ügyben 2013. június 13-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.], 476/11. sz. *HK Danmark kontra Experian A/S* ügyben 2013. szeptember 23-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.], 297/10. sz. *Sabine Hennigs (C-297/10) kontra Eisenbahn-Bundesamt és Land Berlin (C-298/10) kontra Alexander Mai* ügyben 2011. szeptember 8-án hozott ítélet [EBHT 2011., 7965. o.].

keket védő platformra, ami alapvetően nem meglepő az elv emberi jogi, általános jellegére tekintettel. Azonban meg kell jegyezni, hogy az egyenlő foglalkoztatás egyes szegmenseire nézve – munkaviszony létrehozása, egyenlő díjazás, munkafeltételek, munkaviszony-megszüntetés – még a Karta alapján sem fogalmaz meg konkrét elvárásokat az EuB, ami például az egyenlő munkáért egyenlő bér elv esetében kevésbé problematikus, de például a kényszernyugdíjazás kérdésében már vitatható. Az EuB vonatkozó ítéleteiből az is kiolvasható, hogy a diszkriminációs ügyek gyakorlatilag az irányelvi szabályok alapján bírálhatók el, vagyis közvetlen kapcsolat a Karta egyenlőséget garantáló alapjogai és a konkrét, irányelvi, főként munkajogi tartalmú normák között nem mutatható ki. Másként fogalmazva a diszkriminációval szembeni jogvédelem szintjét nem emeli meg a Karta, mint ahogyan további jogi konstrukciókat sem kínál a munkavállalók ilyen irányú védelméhez a rendelkezésre álló esetjog alapján.

3.4. A MUNKAVÁLLALÓK KÖZÖSSÉGÉT MEGILLETŐ KOLLEKTÍV JOGOK

Szót érdemelnek a néhány ítéletben megjelenő kollektív jogosultságok is, hiszen ezek funkciójuknál fogva nagyban hozzájárulnak a munkavállalói jogvédelem arculatának alakításához. A szociális párbeszéd és konzultáció jelentőségét az EUMSZ is kiemeli,¹²¹ és a Karta szolidaritási fejezetében is kiemelt helyen szerepelnek e jogok.

Gyakorlati megjelenésük és alkalmazásuk már nehezebb kérdés, hiszen a kollektív jogoknak érvényt szerezni gyakran a tagállamokon belül is nehéz. A 176/12. számú döntésben¹²² a Karta 27. cikke – a munkavállalók joga a vállalkozáson belül az információhoz és konzultációhoz – kerül elemzésre, ez a jogosultság pedig a munkavállalók munkáltatóval szembeni jogi státuszát tekintve az egyik legalapvetőbb garanciális normának mondható.¹²³ Az esetben irányadó 2002/14/EK irányelv¹²⁴ tekintettel a Karta 27. cikkét is alkalmazhatónak ítélte az EuB, megállapítva, hogy magánszemélyek közötti jogvitában nem lehet rá hivatkozni, mivel a Karta 27. cikke nem biztosít több jogot annál, mint ami az idézett irányelvből is levezethető.¹²⁵ Következésképpen a cikk érdemi elemzése elmarad, de arra mindenképpen fel kell hívni a figyelmet, hogy az uniós jog egyik fontos elveként rögzíti az EuB a munkavállalókat megillető konzultációs jogot.¹²⁶

¹²¹ A szociális párbeszéd EU szociálpolitikájában betöltött szerepével kapcsolatosan lásd Claudia SCHUBERT: „Collective Autonomy as Part of the European Economic System” *European Labour Law Journal* 2013/3. 146–153.

¹²² 176/12. sz. Association de Médiation Sociale kontra Union Locale des Syndicats CGT és társai ügyben 2014. január 15-én hozott ítélet [elektronikus EBHT 2014.].

¹²³ Kiss (71. lj.) 313–314. és 474.

¹²⁴ *Az Európai Parlament és a Tanács 2002/14/EK irányelve (2002. március 11.) az Európai Közösség munkavállalóinak tájékoztatása és a velük folytatott konzultáció általános keretének létrehozásáról.*

¹²⁵ 176/12. sz. ügyben hozott ítélet 47–51. pontja és végkövetkeztetése.

¹²⁶ PAPA kiemeli, hogy a Kartában rögzített kollektív jogoknak sem kellene a jogalkalmazás során alapelvek szintjén megmaradniuk, tekintettel azok rendeltetésére. Lásd részletesen Veronica PAPA: „The Dark Side of Fundamental Rights Adjudication? The Court, the Charter and the Asymmetric

A Karta 28. cikke garantálja a munkavállalók számára a kollektív tárgyaláshoz és fellépéshez való jogot, amiből akár a kollektív szerződés megkötésének alapvető joga, akár a munkáltatóra történő nyomásgyakorlás joga is levezethető. Ennek jelentősége elsősorban az, hogy a munkafeltételeket sok esetben a felek tárgyalása hatékonyabban biztosíthatja, mint a törvényi szabályozás. A Karta tehát számol ezzel az alapvető munkavállalói érdekekkel, amely említésre kerül a 149/10.¹²⁷ számú ítélet 22. pontjában, utalással az EUMSZ 155. cikkében foglaltakra. E jog tartalma kapcsán levonható az a következtetés, hogy a szociális partnereknek szociálpolitikai kérdésekben alapvető joguk van a feltételek konszenzussal történő kialakításához; erre a szerződési szabadság elve alapján is joguk van,¹²⁸ ugyanakkor a Karta e felhatalmazása alapján sem terjeszkedhetnek túl az EUMSZ 155. cikkében foglaltakon. A kollektív fellépés és tárgyalás joga kapcsán tartalmilag célszerű lenne tisztázni az esetjogban azt, hogy e jogok pontosan mit jelentenek az EuB értelmezésében, ugyanis például a kollektív fellépés joga szűkebb körben jelent meg korábbi döntésekben,¹²⁹ mint tipikusan a tagállami jogokban. Kérdés persze, hogy alapjogi szinten a kollektív tárgyalások kikényszerítésének, vagy éppen a munkáltatóra történő nyomásgyakorlás joga bírhat-e egységes jelentéstartalommal az EU szociálpolitikájában,¹³⁰ de nézetem szerint a Kartában rögzített alapjogi jelleg legalább az értelmezési keret pontosabb rögzítését indokolná.

A munkavállalókat megillető kollektív jogok tartalma kapcsán szükséges megemlíteni a 426/11. számú ítéletet,¹³¹ amelyben a vállalkozás szabadságához való alapjog kollíziója figyelhető meg a munkavállalókat megillető kollektív munkajogi alapjogokkal. A konkrét ügyben a munkavállalók a kollektív fellépéshez való jogukkal visszaélészerűen éltek, hiszen a munkáltató személyében bekövetkező változás nyomán olyan módon tárgyaltak meg kollektív szerződéses feltételeket, hogy abban az átvevő munkáltató nem vehetett részt. Az EuB arra a következtetésre jut, hogy a Kartában is szabályozott vállalkozás szabadságának alapjoga nem korlátozható a munkavállalók szociális alapjogaira tekintettel, mivel így az alapvető szabadságok szenvednének sérelmet. A korábban már említett kettősség tehát így is kézzelfogható, hiszen a gazdasági, piaci érdekek sok esetben magasabb rendűek az EuB előtt, mint a szociális alapjogok.¹³²

Interpretation of Fundamental Rights in the AMS Case and Beyond” *European Labour Law Journal* 2015/3. 190–199.

¹²⁷ 149/10. sz. *Zoi Chatzi kontra Ypourgos Oikonomikon* ügyben 2010. szeptember 16-án hozott ítélet [EBHT 2010., 8489. o.].

¹²⁸ Karta 28. cikk.

¹²⁹ Lásd részletesen Kiss (33. lj.) 446–453.

¹³⁰ Kiss nézőpontja szerint a kollektív jogok egyetemes és originális jellege ellenére az uniós jogi szabadságokkal való ütközése nehezen feloldható utóbbiak derivatív karaktere miatt, ez pedig megnehezíti az egységes értelmezés megszilárdulását. Lásd Kiss (33. lj.) 453.

¹³¹ 426/11. sz. *Mark Alemo-Herron és társai kontra Parkwood Leisure Ltd* ügyben 2013. július 18-án hozott ítélet [elektronikus EBHT 2013.].

¹³² Lásd az ítélet részletes elemzését és jelentőségét Rebecca ZAHN: „The Court of Justice of the European Union and Transfers of Undertakings: Implications for Collective Labour Rights” *European Labour Law Journal* 2015/1. 72–85. és BERKE (29. lj.) 8–14.

Összességében megállapítható, hogy a munkavállalók kollektív fellépéshez való joga, illetőleg az ehhez kapcsolódó további kollektív jogosultságok a munkavállalók alapjogvédelmében kulcsszerepet játszanak, de azok esetjogi értelmezése nem megy túl a Kartában rögzítetteken. Ez alatt azt értem elsősorban, hogy az EuB alapvetően korlátozza e jogosultságok alapjogi jellegét akkor, amikor más, markánsan gazdasági tartalmú jogosultságokat – például Karta 16. cikk – ütköztet ezekkel, noha az EuB is azon az állásponton van, hogy a munkavállalók kollektív jogait tagállamokon belül, illetve azokon átívelően is biztosítani kell. A vonatkozó ítéletekből arra következtethetünk, hogy az EuB nem rendelkezik egyelőre világos koncepcióval arra nézve, hogy a kollektív jogok alapjogi természetét milyen módon védje, értve ez alatt elsősorban a garanciális szabályokon túlmutató jogi mechanizmusokat. Így a kollektív fellépés jogának szociális oldala kiüresedhet, hiszen még a munkajogi szabályozáson belül is elmondható, hogy a kollektív munkajog intézményei nagyban befolyásolják a nemzeti munkaerőpiacok működését, márpedig erre tekintettel a tagállamok határozottabb fellépése sem tűnik valószínűnek uniós szinten.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány elején felvázoltaknak megfelelően céloim kettős volt az ítéletek tematikus feldolgozásával, hiszen egyik oldalról általános következtetéseket vonok le a Karta alkalmazhatóságára nézve a munkavállalói alapjogok vonatkozásában, másik oldalról a vizsgált jogok tartalmi tisztázatlansága került a vizsgálat fókuszába. A Karta közvetlen alkalmazhatóságának a hiánya rámutat véleményem szerint a szociálpolitikai jogalkotás hiányosságaira, hiszen még ha a Kartától nem is várhatjuk el, hogy önmagában nyújtson megfelelő szintű védelmet a munkavállalóknak, a másodlagos jogi aktusok előmozdíthatnák a hatékonyabb jogvédelmet. Az egyes jogok tartalmát illetően pedig megállapítható, hogy a munkához való jog és az igazságos munkafeltételek esetében csak a legalapvetőbb fogalmi elemek – szociális biztonság általános követelménye, munkaidő szabályozása – köszönnek vissza a Karta ezirányú esetjogában, az egyenlő bánásmód elve esetében gyakorlatilag az irányelvi normákra hagyatkozik az EuB, míg a kollektív jogok jelentőségének hangsúlyozásán nem megy túl a joggyakorlat.

Az előző néhány oldalon leírtak alapján megállapítható, hogy az EuB a munkavállalók jogvédelmét tekintve az esetek jelentős részében nem e jogcsoport szociális oldalát, hanem sokkal inkább piaci, gazdasági szempontokat helyez előtérbe. Mindez persze a munkavállalás szabadságára tekintettel nem feltétlenül új fejlemény az EU jogában, azonban a Karta jogvédelmi katalógusa és mechanizmusa véleményem szerint indokoltá teszi e paradigma (felül)vizsgálatát. Ennek legfőbb indoka az, hogy ez lényegében hagyományos megközelítésnek mondható az EU jogában, azonban a társadalmi és gazdasági változások indokoltá teszik a szociális oldal erősítését is. Ez az erősödés alapvetően predesztinálta a Karta IV. fejezetére tekintettel, de mégis felvethető a szociális szempontok direktebb beemelése az

effajta gondolkodásba.¹³³ A Karta mindenképpen fontos forrása az alapvető munkavállalói jogoknak, és ezek a jogok nagy szerepet kellene, hogy játsszanak a munkaviszony koncepciójának értelmezésében az EU jogában. Az EuB néhány olyan fogalmat alakított ki ítélkezési gyakorlatában, amelyek munkajogi szempontból kulcsfontosságúak, de nem látszik egyértelműen a különbség például a munkához való jog vagy a szociális biztonsághoz való jog viszonylatában. Így például a munkavállaló vagy a munkaidő kifejezetten uniós jogi fogalmaknak minősülnek,¹³⁴ azaz az EuB lényegében saját koncepciója mentén alakítja ezeket a munkajogi alapfogalmakat, ebből adódóan sajátos jelentéssel és tartalommal ruházza fel ezeket. Nézetem szerint ez a megközelítés a jelen tanulmányban érintett további, a munkaviszony tradicionális, szociális oldalát érintő kérdésekben is irányadó lehetne.

Felhívom a figyelmet arra, hogy az EuB ítéleteiben jól láthatóan két szempontból is küzd e koncepció definiálásával és alkalmazásával, ez pedig megnehezíti a szociális szempontú védelem garantálását. Az EuB ugyanis alkalmanként idézi a Kartát, és felhívja annak fontosságára a figyelmet a tekintetben, hogy a munkaviszonyban különös jelentősége van a munkavállalói alapjogok garantálásának vagy éppen az egyenlő bánásmód elvének. Viszont ezzel kapcsolatos átfogó következtetésekig nem jut el, ami a piaci érdekek előtérbe kerüléséhez vezet, hiszen – a tagállami szabályozások analógiája alapján – amennyiben nem garantálja jogalkotó vagy jogalkalmazó az alapvető védelmi funkciókat a munkavállalók számára, úgy az egyes szociális szempontú garanciák helyett a felek szerződéses akarata kerül előtérbe. Ugyanakkor nézetem szerint a Kartában szereplő munkavállalói alapjogok és az EuB alkalmanként látványos ragaszkodása az alapvető garanciákhoz még mindig azt mutatja, hogy ez a jogi koncepció egyelőre bizonytalan lábakon áll.

A másik szempont a Karta közvetlen alkalmazhatósága kapcsán említendő meg, hiszen az EuB részéről a tárgyalat esetek többségében – mivel sem új jogot, sem új hatáskört nem keletkeztet a Karta, és másodlagos jog hiányában nem alkalmazható – az érdemi vizsgálat elmarad. Ez a jelenség azonban újabb megoldandó jogi problémát generál, hiszen a Karta könnyen funkciótalanná válhat azáltal, hogy másodlagos jog hiányában gyakorlatilag uniós jogvédelem nélkül maradnak a munkavállalók, míg olyan esetekben – például munkaidő –, ahol van ilyen jogforrás, ott tartalmi többletet nem jelent az ítélkezési gyakorlat tanúsága szerint. Ez a felvetés persze szélsőségesnek tűnhet, azonban a munkavállalói jogvédelem alapjai – ezek szerint – a Karta nélkül is beépültek már az uniós jogba, az EuB gyakorlatába és természetesen a tagállami szabályozásokba is. Így azonban feltehető a következő kérdés is: garantál egyáltalán a Karta olyan alapjogot a munkavállalók számára, ami érdemben jogi védelmet nyújthat nekik a munkaerőpiacon? Véleményem

¹³³ Bár egyelőre csak tervként számolhatunk be róla, de a „Szociális Jogok Európai Pillérének” koncepciója is bizonyítja ezt, hiszen a foglalkoztatáspolitikai, szociális területen történő szorosabb tagállami együttműködés ebbe az irányba mutathat a jövőben. Lásd <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=hu&catId=1226> és <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0010+0+DOC+XML+V0/HU>.

¹³⁴ Megjegyzem, hogy a munkaidőre nézve találunk irányelvi normákat, míg a munkavállaló koncepciójára nézve nem.

szerint aligha, miközben a Kartával szemben ez is alapvető elvárás kellene, hogy legyen.¹³⁵

Záró gondolatként pedig még egy hasonlóan ellentmondásos következtésre hívom fel a figyelmet a 198/13. számú ügyben hozott ítélet alapján. Az ítéletben kifejti az EuB, hogy a Karta alkalmazhatóságának kérdése nem bonthatja meg az uniós jog egységét, vagyis többek között ezért nem keletkeztethet új jogot vagy hatáskört. Ebben a relációban azonban feltehető az a végső kérdés is, miszerint az EU-jog elvárása az alapjogi – jelen esetben a munkavállalói – jogvédelemmel szemben az, hogy az uniós jog egységes értelmezése miatt a tagállamok egy közösen elfogadott alapjogvédelmi szintet alakítsanak ki, vagy pedig a Kartában biztosított alapjogok megmaradnak elméleti, hivatkozási háttérnek az uniós jog más jogi instrumentumai mögött? Álláspontom szerint a szociális tartalmú alapjogokat illetően tudható a válasz a kérdésre, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az EuB az alapjogokon keresztül nem kíván beavatkozni a felek munkaerőpiaci – gazdasági – autonómiájába, csak azon a minimális szinten, ami az alapszerződésekből kiindulva a másodlagos jogi aktusokon keresztül elvárható. Eme végső probléma pedig véleményem szerint kiüresíti a „szolidaritási” jogokat, túlságosan kiszolgáltatva ezzel a munkavállalókat a piaci és gazdasági érdekeknek. Ilyen módon pedig a munkavállalók szociálisan és gazdaságilag egyaránt veszélyeztetetté válnak.

¹³⁵ Massimiliano DELFINO: „The Court and the Charter – A »Consistent« Interpretation of Fundamental Social Rights and Principles” *European Labour Law Journal* 2015/1. 98–99.

ZSUGYÓ VIRÁG*

AZ ALKOTMÁNYELLENES ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÁS EGYES ELMÉLETI KÉRDÉSEI AZ ALKOTMÁNYOSSÁG TÜKRÉBEN

Az alkotmányellenes alkotmánymódosítás témája az elmúlt években került a hazai jogtudományi diskurzus fókuszába. A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon az alkotmányellenes alkotmánymódosítások megítéléséről folyó vitához egy olyan megközelítési javaslattal, amely konkrét intézményes gyakorlatok vizsgálata és összehasonlítása nélkül is segíthet az alkotmánymódosítások felülvizsgálatának előkérdéseit megvilágítani, hiszen számos előfeltevéstől függ annak megítélése.

A dolgozatban abból indulok ki, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítás egy lehetséges általános igazolása a konstitucionalizmuson nyugszik, így ennek megfelelően az első rész az alkotmányosságból következő alkotmányfelfogás és értékválasztás bemutatását követően az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom vizsgálatát végzi el.

Majd a második részben a főbb, elméleti előkérdéseket is tárgyaló hazai szakirodalmi álláspontokat mutatom be és elemzem két szempontból. Az egyik kérdés, hogy megkülönböztetik-e az alkotmányozó hatalmat az alkotmánymódosító hatalomtól. A másik vizsgálati perspektíva, hogy hogyan viszonyulnak az alkotmánymódosítások megítéléséhez szorosan kötődő alkotmányosság értékeihez.

A dolgozatban végül amellet fogok érvelni, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítások megítélése alapvetően azon múlik, hogy különbséget teszünk-e elfogadható és elfogadhatatlan tartalmú alkotmánymódosítások között. Ha úgy gondoljuk, hogy nem lehet akármilyen tartalmú az alkotmánymódosítás, akkor is nehézséget okozhat az alkotmánymódosítások alkotmányellenességének, illetve azok bírói felülvizsgálhatóságának igazolása az alkotmányban kifejezett, alkotmánymódosításra vonatkozó korlátok nélkül. Azonban álláspontom szerint az alkotmányellenes alkotmánymódosítások léte általános érvényű megállapításokon alapul, a dolgozatban ezért az alkotmányellenes alkotmánymódosítás egy lehetséges általános igazolására, az alkotmányosságra törekszem rámutatni. Az alkotmányosság értékei alapján egyértelműen meghatározható, hogy milyen tartalmú alkotmánymódosítás elfogadható, és hogy az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom nem azonos, és egyik hatalom sem korlátlan a mai alkotmányosság keretei között értelmezve.

* Doktorjelölt, Debreceni Egyetem Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 4028 Debrecen, Kassai út 26.
E-mail: zsugyo.virag@gmail.com.

Az alkotmányellenes alkotmánymódosítás témája az elmúlt években került a hazai jogtudományi diskurzus fókuszába a nagyszámú és tartalmában is jelentős alkotmánymódosítások elfogadása miatt. Első ütemben 2010–2011-ben az *Alkotmányt* tizenkétszer módosította az Országgyűlés,¹ majd a 2011 áprilisában elfogadott *Alaptörvény* módosításai is hamar napirendre kerültek, és mára az eredeti szöveg körülbelül húsz százaléka megváltozott a hat alaptörvény-módosítás következtében.

Az alkotmányellenes alkotmánymódosításhoz sokféleképpen lehet közelíteni, annyi azonban bizonyos, hogy egyszerű válaszok nincsenek, hiszen számos előfeltevéstől függ annak megítélése. Az előkérdések tisztázása azonban gyakran részben vagy teljesen háttérbe szorul, ami nem használ a koherens állásfoglalásnak, és az intézményes gyakorlat értékelésének sem.

A legalapvetőbb előfeltevés az alkotmánymódosítás alkotmányosságának megítélése, azaz annak eldöntése, hogy különbséget teszünk-e elfogadható és elfogadhatatlan alkotmánymódosítások között. Abban kevés vita van, hogy ha egy alkotmánymódosítást nem az előírt eljárásban, nem az arra felhatalmazott szerv fogadott el, akkor az nem lesz érvényes, éppen ezért a hangsúly a módosítások tartalmán van. Alkotmányellenes alkotmánymódosításról így értelmesebben csak akkor beszélhetünk, ha nem vagyunk közömbösek a módosítás tartalmát illetően.

Szintén lényeges döntési helyzet az, hogy szituatívnak vagy univerzálisnak gondoljuk az alkotmányellenes alkotmánymódosítás kategóriáját. Vagyis, az alkotmányozó rendelkezésétől tesszük függővé, hogy biztosítja-e az alkotmánymódosítás lehetőségét, és ha igen, állít-e bármilyen korlátot azzal szemben, eljárás és/vagy tartalom szempontjából. Vagy másként megfogalmazva ugyanezt a választási helyzetet, az adott alkotmány szövegétől tesszük-e függővé, hogy van-e alkotmányellenes az alkotmánymódosítás. Csak az alkotmánymódosításra vonatkozó kifejezett korlátok esetén fogadjuk el az alkotmányellenességet, vagy azon az állásponton helyezkedünk el, hogy az alkotmány módosításának az alkotmány tételes szövegétől függetlenül vannak korlátai.

Amellett fogok érvelni, hogy az alkotmányozó hatalom kompetenciája kizárólag arra terjed ki, hogy engedi-e az alkotmányszöveg megváltoztatását vagy sem. Ha azonban engedi a módosítást, akkor azzal hatáskört ad és létrehozza az alkotmánymódosító hatalmat, ami így hasonlóan más konstituált hatalmakhoz, mint például a törvényhozáshoz, szükségképpen korlátozott lesz, mert csak az alkotmány kerekei között van felhatalmazása.

Továbbá amellett is fogok érvelni, hogy lehet alkotmányellenes egy alkotmánymódosítás. Ez az állítás pedig általános érvényű megállapításokon alapul, nem az adott ország alkotmányában szereplő kifejezett korlátoktól függ, azonban vitathatatlan, hogy az adott alkotmány szövege lesz az, ami egyediesíti és pontosítja az általános érvényű téziseket. Tehát az alkotmány szövege meghatározó, de nem az fogja eldönteni, hogy létezhet-e alkotmányellenes alkotmánymódosítás.

A dolgozatban abból indulok ki, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítás egy lehetséges általános igazolása a konstitucionalizmuson nyugszik, ami feltéte-

¹ Lásd www.parlament.hu/fotitkar/alkotmany/modositasok.htm.

lez egy alkotmányfelfogást és egy értékválasztást, és az alkotmánymódosításokra nézve két következménye van. Az egyik, hogy az alkotmánymódosítás tartalma nem közömbös, nem fogadható el akármilyen tartalmú alkotmánymódosítás, az alkotmányt is csak akkor fogadjuk el valódi alkotmánynak, ha megfelel a konstitucionalizmus, vagyis az alkotmányosság követelményeinek, ezért az alkotmánymódosítás sem lehet azzal ellentétes tartalmú. A másik, hogy az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom nem azonos, vagy legalább fokozati különbség tehető, és egyik hatalom sem korlátlan.² A szöveg célja, hogy hozzájáruljon az alkotmányellenes alkotmánymódosítások megítéléséről folyó vitához egy olyan megközelítési javaslattal, amely konkrét intézményes gyakorlatok vizsgálata és összehasonlítása nélkül is segíthet az alkotmánymódosítások felülvizsgálatának előkérdéseit megvilágítani.

1. ALKOTMÁNYOSSÁG

A modern alkotmányosság a 18. század végén alakult ki az amerikai és francia forradalom nyomán, később meghonosodott más országokban, majd a 20. század végére univerzális elismertséget szerzett. A rugalmas, de körvonalait tekintve mégis szilárd értékrendszert képező alkotmányosság az alkotmányellenes alkotmánymódosítások általános igazolásához járul hozzá a kívánatos berendezkedés meghatározásával. Az alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés fenntartásának igénye pedig az alkotmány módosításának korlátait megadva teszi egyértelművé, hogy az alkotmánymódosítások tartalma milyen értékek és elvek tiszteletben tartásával alakítható ki alkotmányosan.

A *konstitucionalizmus* ideája a francia és amerikai forradalmi hagyományból ered, amelyet alapító alkotmányozásnak is neveznek. A két forradalom azért volt más, mint előtte más felkelések, mert új politikai rendszert állított fel. Ehhez az alkotmány megkülönböztetésére volt szükség a rendes törvényektől, tehát az elsőbbség biztosítására. Ennek eléréséhez azonban új legitimitációs forrásra, a népnek fenntartott alkotmányozó hatalomra kellett építeni. A modern alkotmány legitimitását a népszuverenitás adja. Ezek a forradalmak egy mind tartalmilag, mind formailag korlátozott kormányzatot akart létrehozni. Az első döntés ennek érdeké-

² Miklósi Zoltán szerint a rivális politikai pártok közös felelőssége az alkotmányosság fenntartása, ezért egyedül, a többi párt nélkül nem változtathatják meg az alapvető alkotmányos normákat, akkor sem, ha meg vannak győződve a változtatások helyességéről. Zoltán MIKLÓSI: „Constitution-Making, Competition and Cooperation” in Gábor Attila Tóth (szerk.): *Constitution for a Disunited Nation* (Budapest – New York: CEU Press 2012). Andrew Arato és Tóth Gábor Attila szerint az alkotmány elfogadása előtt a nemzetközi fórumok mint deliberatív intézmények legitim módon vesznek részt az alkotmányozási folyamatban. Az alkotmány elfogadása után pedig a nemzetközi, illetve szupranacionális bíróságok felülvizsgálhatják a tagállami alkotmányok normáit a nemzetközi emberi jogok és alkotmányos sztenderdek alapján. Andrew ARATO – Gábor Attila TÓTH: „The Multifaceted Sovereign, Domestic and International Actors in Constitutional Regime Change” in Paul BLOKKER (szerk.): *Constitutional Acceleration within the European Union and Beyond* (London: Routledge 2017) (forthcoming).

ben az egyéni szabadság elsőbbségének megteremtése, tehát az alapvető jogok jogi dokumentumokba foglalása. A másik pedig, azért hogy a szabadság leginkább biztosítva legyen, a hatalom megosztása a különböző hatalmi ágak között.³

Bár a 19. század elején az alkotmányosság kifejezés viszonylag jól meghatározható szellemi irányzat volt, de nincs olyan pontos meghatározása, ami egyetlen értelmű lenne. Sajó szavaival élve:

„Az alkotmányosság izlésbeli dolog, egy szilárd mag és célkitűzés körül.”⁴ „Valahogy úgy vagyunk az alkotmányossággal, mint Augustinus Istennel: meghatározni nem tudom, mondta a későbbi szent, de azt tudom, mi az istentelenség. Az alkotmányos állapotot sem tudjuk jól (*pontosan – a szerk.*) definiálni, de nemcsak érezzük, hogy alkotmánysértés történt, hanem igazolni is tudjuk. Hogy mi váltja ki ezt a szinte ösztönös ellenszenvet a hatalom bizonyos lépései kapcsán, az országonként és korszakonként változik.”⁵

Az alkotmányosságot gyakran összekapcsolják a legalitással, a közhatalom-gyakorlás joghoz kötésével, de az nem fedti le az alkotmányosság teljes spektrumát. Bragyova szerint az alkotmányosság a legalitás egy különleges esetének is felfogható, hiszen legalitása minden jogrendszernek van, mert ha nincs, nem is jogrendszer, viszont természetesen nem minden jogrendszer tekinthető alkotmányosnak.⁶ Jól példázza ezt az, hogy az alkotmányosság azt is megköveteli, hogy az állampolgárt és a számára alapvető elemi közösségeket a többség uralmától is megvédje az alkotmány.⁷

Dieter Grimm szerint az alkotmányosság azért nem azonos a közhatalom joghoz kötésével, mert többet jelent annál. A legitimáció és a közhatalom-gyakorlás korlátozásának egy olyan eszköze, amelyet univerzális tételekkel igazolnak, így országonként nagyon változó tartalmú alkotmányok jöhetnek létre. Ezért Grimm tartalmi meghatározások helyett egy funkcionális megközelítést ajánl az alkotmányosság meghatározásához öt pontba szedve.⁸ Azonban fontosnak tartja kiemelni, hogy bár a politikai hatalmat többféleképpen határozhatja meg egy alkotmány, hiszen lehet monarchia, köztársaság, unitárius vagy föderális, parlamentáris vagy prezidenciális, de a sokféleség nem jelenti azt, hogy bármilyen tartalom összeférhet egy modern alkotmánnyal.⁹ (1) Az alkotmány jogi normákból áll, ami egy politikai döntés eredménye, és nem máshonnan meríti a forrását. (2) Az alkotmány célja nem csupán a már korábban létező közhatalom mérséklése, hanem az intézmények

³ Dieter GRIMM: „Types of Constitution” in Michel ROSENFELD – András SAJÓ (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (Oxford: Oxford University Press 2012) 101–102.

⁴ SAJÓ András: *Az önkorlátozó hatalom* (Budapest: MTA ÁJTI 1995) 25.

⁵ SAJÓ (4. lj.) 27.

⁶ BRAGYOVA András: *Az alkotmánybíráskodás elmélete* (Budapest: KJK – MTA ÁJTI 1994) 36.

⁷ SAJÓ (4. lj.) 43.

⁸ GRIMM (3. lj.) 103–105.

⁹ Dieter GRIMM: „The Achievement of Constitutionalism and its Prospects in a Changed World” in Petra DOBNER – Martin LOUGHLIN (szerk.): *The Twilight of Constitutionalism* (Oxford: Oxford University Press 2010) 10.

és a közhatalom-gyakorlás szabályozása, korlátozása. (3) A szabályozás átfogó abban az értelemben, hogy kizárólag az alkotmány alapján gyakorolható a közhatalom. (4) Az alkotmány a legfőbb norma, elsőbbséget élvez minden más jogszabállyal szemben. Az alkotmánnyal ellentétes jogszabályok nem lehetnek érvényesek. (5) Az alkotmány és így a hatalom végső forrása a nép. Különbséget kell tenni alkotmányozó hatalom (*pouvoir constituant*) és a belőle származó hatalom (*pouvoir constitué*) között. Azok az alkotmányok, amely megfelelnek ezeknek a vívmányoknak, követelményeknek, azok képesek kizárni az önkényt Grimm szerint.

Az alkotmányosságnak megfelelő intézményi megoldások széles skálája ellenére körvonalazhatóak az alkotmányosság előfeltevései és követelményei. Az alkotmányosság egyik legfőbb igénye a korlátozott hatalom. Az alkotmányosság az alkotmány segítségével korlátozott hatalomba vetett hit, ami támogatja olyan alkotmány elfogadását, amely több pusztá hatalmi térképnél, és amely úgy szervezi a politikai autoritást, hogy ne lehessen vele visszaélni.¹⁰ Az alkotmányosság klasszikusan az állami szervek törvények alá vetését szolgálta, hogy e szervek ne tudjanak a szabadságszférába beavatkozni.¹¹ Az alkotmányosság így egyszerre a közhatalom legitimizálását és szabályozását valósítja meg.¹² Másrészt az alkotmányosság nemcsak az egyének szabadságát védi, hanem demokratikus is, mivel az alkotmányozó hatalom birtokosának a népet teszi meg, amely minden tagja egyenlő. A nép alkotmánya létrehozásával szabályokat ad saját magának.

A konstitucionalizmus talaján szerveződő modern alkotmányos demokráciák ennek megfelelően „egyidejűleg két normatív elv mellett kötelezik el magukat: egyszerre kívánnak megfelelni a közösségi döntésekkel szembeni demokratikus eljárási, és a döntések tartalmával kapcsolatos liberális elveknek”.¹³ A demokrácia-elv szerint a jogot az legitimálja, hogy mindenki részt vehet annak meghozatalában és a többségi elven hozott döntések kifejezik a közösség akaratát. A liberális elvek a többségi döntés tartalmi korlátait határozzák meg, azt, hogy az alapvető jogokat mindenki számára biztosítani kell.¹⁴ Az alkotmányossághoz jól illeszkedik a demokrácia tartalmi felfogása, ami olyan követelményeket támaszt a közösségi döntések tartalmát illetően, amelyek teljesülése esetén a kisebbségben maradók elfogadhatják a többség döntését. A demokrácia tartalmi felfogása normatív fogalom. Nemcsak azt írja elő, hogy a többségi elven hozott közösségi döntésnek tisztességes eljárásban kell megszületnie, hanem azt is elvárja, hogy a közösségi döntés ne sértse az egyének és kisebbségek alapvető jogait.¹⁵ Ha normatív fogalomként fogjuk fel a demokráciát, akkor csak a liberális, alkotmányos demokráciát tekinthetjük valódi demokráciának.

¹⁰ Eric BARENDT: *An Intorduction to Constitutional Law* (Oxford: Oxford University Press 1998) 14.

¹¹ SAJÓ (4. lj.) 46.

¹² GRIMM (9. lj.) 3.

¹³ GYÖRFI Tamás: „A többségi döntés tartalmi korlátai és az alkotmánybíráskodás” in JAKAB András – KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések* (Budapest: MTA TK PTI – Új Mandátum 2012) 33.

¹⁴ SAJÓ András: „Az alkotmánybíráskodás a diskurzuselmélet fényében” *Állam- és Jogtudomány* 1994/1-2. 11–12.

¹⁵ Kis János: *Mi a liberalizmus?* (Pozsony: Kalligram 2014) 610–611.

Jóllehet az alkotmányos demokráciákban sokszinű, alkotmányos intézményeket találunk, az alkotmányos demokráciák megoldásai azonos célok elérésére irányulnak.¹⁶ Összeköti őket az alkotmányos demokrácia értékrendje, hiszen az alkotmányosság célja eredendően az egyéni szabadság biztosítása, amit a hatalommegosztással korlátozott közhatalom révén valósít meg.¹⁷

Összefoglalóan az alkotmányosság legfőbb követelményei a következők: az alkotmány a legitimitását a néptől származtatja (népszuverenitás), és olyan előírásokat tartalmaz, amelyeknek a kormányzatnak meg kell felelnie. Intézményesíti a népképviselést, biztosítja a korlátozott kormányzatot, a hatalommegosztás elvét, a bíróságok függetlenségét és a törvénynek alávetett rendőrséget bírói kontrollal. Az alkotmány garantálja az alapvető jogok tiszteletét és érvényesítését, és vannak olyan intézmények, amelyek biztosítják az alkotmányos keretek megtartását a korlátozott közhatalom és az egyéni jogok védelme érdekében.¹⁸

1.1. A KONSTITUCIONALIZMUS ALKOTMÁNYFELFOGÁSA

A konstitucionalizmus sajátos alkotmányfogalmat is hozott magával, ami alapján csak bizonyos követelményeknek megfelelő alkotmány fogadható el valódi alkotmánynak. Ha ilyen értelemben az alkotmány tartalmára nézve is következnek elvárások az alkotmányosságból, akkor különösen igaz lesz ez az alkotmánymódosításokra is, így értelmesen állíthatjuk, hogy lehet az alkotmánymódosításoknak egy olyan köre, amely tartalma miatt elfogadhatatlan, azaz alkotmányellenes. Az a felfogás, hogy csak az alkotmányosságnak megfelelő alkotmányt fogadjuk el valódi alkotmánynak, azzal az előnnyel is jár, hogy elkerülhető a nem alkotmányos demokráciák alkotmányainak védelme az alkotmányellenes alkotmánymódosítás doktrínájának felhasználásával.

A 18. századi amerikai és francia forradalmakban létrejött alkotmányfogalom két közös, alapvető jellegzetessége azonosítható: az uralom megalapozása és az alkotmány normativitása.¹⁹

Mivel mind a két országban egy teljesen új politikai berendezkedést hoztak létre, amely alapjaiban különbözött a megelőző igazságtalan rendszertől, ezért mindenféle közhatalom-gyakorlás az alkotmány által meghatározott igazolást kívánt. A régi renddel való szakítás sokkal élesebben megjelent a franciáknál, hiszen az alkotmányozó nemzetgyűlés néhány óra alatt felszámolta a földesúri rendszert, a papi tizedet, fundamentálisan megváltoztatva a közjogi berendezkedést. Ezzel szem-

¹⁶ TÓTH GÁBOR ATTILA: *Túl a szövegen. Értekezés a magyar alkotmányról* (Budapest: Osiris 2009) 280–281.

¹⁷ BENJAMIN CONSTANT: „A régiek és a modernek szabadsága” in Alexander HAMILTON – James MADISON – John JAY (szerk.): *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról* (Budapest: Európa 1998) 380–381.

¹⁸ LOUIS HENKIN: „A New Birth of Constitutionalism: Genetic Influences and Genetic Defects” in Susanne BAER [et al.]: *Comparative Constitutionalism cases and material* (St. Paul: West Academic Publishing 2010) 37.

¹⁹ A forradalmi és a forradalom nélküli alkotmányozások megkülönböztetéséhez lásd ARATO–TÓTH (2. lj.).

ben az Egyesült Államokban a forradalom utáni rend ugyan más volt, de mégsem különbözött olyan jelentős mértékben.²⁰ Ez talán annak is köszönhető, hogy míg az Egyesült Államok esetében az elnyomás kívülről érkezett, addig Franciaországban belülről. Az alkotmány tehát a főhatalom gyakorlásának formáját és tartalmát meghatározva vetett véget az előző politikai rendszernek, és felváltotta azt egy demokratikus berendezkedéssel.²¹ Az uralom megalapozó jellegéből következik, hogy ez az alkotmányos hagyomány mindenkire egyenlően vonatkozik, mert az autoriter *status quo-val* szembeni radikális szakítás csak az egyenlőség és az egyéni szabadságok alapján mehet végbe. Továbbá mivel a rendszer nem támaszkodhat a régi uralmi struktúrára, ezért az egyéni szabadságra kell alapoznia, azt kell viszonyítási ponttá tennie.²²

A francia-amerikai hagyományban kialakult alkotmányfogalom másik fő jellemzője, hogy az alkotmány írott és jogi elsőbbségre tart igényt. A korábbi politikai gyakorlattól való elszakadáshoz, az új uralom megalapozásához és a régi kiváltságok eltörléséhez normatív alkotmány szükséges. Az Egyesült Államokban ebből fejlődött ki az alkotmány mint legfőbb norma koncepciója.²³ Franciaországban azonban csak később alakult ki az alkotmány ilyen hangsúlyos felsőbbisége. Az alkotmány írásba foglalása formalizáló hatással bír, megteremtve a későbbi hivatkozások lehetőségét.²⁴ A francia-amerikai hagyomány az alkotmány fogalmát jogi fogalomná tette.²⁵

A dolgozatban valódi alkotmány alatt az alkotmányosságnak megfelelő alkotmányt fogom érteni, ami „*a pusztán államszervezetet meghatározó alkotmánytól abban különbözik, hogy éppen a szabadságot kívánja biztosítani*”.²⁶ A normatív, azaz ebben az értelemben jogi alkotmány az alkotmány hatalmi felfogásával szemben nemcsak a fennálló hatalmi viszonyok leírása, hanem az érvényes normák forrása és a közhatalom-gyakorlás korlátja is. Azonban, ha az alkotmányhoz nem normatív, hanem leíró szempontból közelítenénk, azzal elvitathatnánk annak jogi jelentőségét. Az alkotmány tartalmára nézve így csak empirikus állítások szintjén lehetne vitát folytatni, és nem jogászai nézőpontból.²⁷

A Karl Loewenstein tipizálására alapozó Sartori alkotmány-csoportosítása²⁸ szemlélteti, hogy miért lehet helyes csak az alkotmányosság követelményeinek megfelelő alkotmányt valódi alkotmánynak elfogadni. Sartori háromfajta alkotmányt külön-

²⁰ HAHNER Péter: „Alkotmányozás az Egyesült Államokban és Franciaországban a 18. század végén” in JAKAB András – KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol* (Budapest: ÜMK 2012) 112.

²¹ Alexis DE TOCQUEVILLE: *A demokrácia Amerikában* [ford. FRÉMER Jusztina, MARTONYI Éva, MIKLÓS Livia, NAGY Géza, SCHULTEISZ Gyula, SZÍJGYÁRTÓ László] (Budapest: Gondolat 1983).

²² Christop MÖLLERS: „Alkotmányozó hatalom-alkotmány-alkotmányosság” [ford. GYÖRI Gábor] *Fundamentum* 2011/2. 6–7.

²³ *Lásd Marbury v Madison [1803] 5 U.S. 137.*

²⁴ MÖLLERS (22. l.) 7.

²⁵ GRIMM (9. l.) 8.

²⁶ SAJÓ (4. l.) 321.

²⁷ SÓLYOM Péter: *Alkotmány és politikai integráció* (Miskolc: Miskolci Egyetem ÁJK 2012) 15.

²⁸ Giovanni SARTORI: „Constitutionalism: A Preliminary Discussion” *The American Political Science Review* 1962/4. 861.

böztet meg: (1) garantáló, (2) névleges és (3) megtévesztő (*facade*). A névleges alkotmány leírja a fennálló politikai berendezkedést, a hatalom aktuális birtokosainak kedvezve ezzel. Lényegében azért alkotmány, mert alkotmánynak nevezik. Az ilyen alkotmány szabályok gyűjteménye, formát ad a politikai hatalomgyakorlásnak, de nem állít korlátot számára, emiatt a névleges alkotmány nem felel meg az alkotmányosságnak. A megtévesztő alkotmány abban tér el a névlegestől, hogy olyanok tűnik, mint az igazi alkotmány. Azért nem lehet valódi alkotmány, mert ugyan minden az alkotmányosságnak megfelelő követelményt tartalmaz, de szabályai nem érvényesülnek, legalábbis a jogokat garantáló részeit semmibe veszik. Megtévesztő alkotmányra példa a szovjet és a rendszerváltás előtti magyar alkotmány.

„A kommunista alkotmányfelfogás szerint egy alkotmány legyen programadó. Azt kell szépen elvontan leírnia, hogy milyen a jövő társadalma. [...] Láthattuk, [...] hogy az alkotmány, amely a jövőről lázálmod, teljesen alkalmatlan valódi intézményes feladatának ellátására, képtelen a társadalmat, a polgárokat megvédeni az államhatalomtól. A jövőépítés tetszetős eszméje jegyében a társadalom kiszolgáltatódik az államnak és az államgépezet uraló pártnak.”²⁹

Szintén megtévesztő a kínai alkotmány, amely alkotmány alkotmányosság nélkül. Ennek egyik fő oka a bírói felülvizsgálat hiánya. Az alkotmányban nevesített jogoknak nem lehet érvényt szerezni a bíróságok előtt.³⁰

Következésképpen a csak az alkotmányosságnak megfelelő alkotmányok elfogadása valódi alkotmányként, az alkotmányellenes alkotmánymódosítások megítélésére nézve azzal a következménnyel jár, hogy nem lehetünk közömbösek az alkotmánymódosítások tartalma iránt. Az alkotmány jellegére és tartalmára vonatkozó kitételek teljesítése az alkotmánymódosításokkal szemben is fennáll, így a módosítások tartalma nem lehet akármilyen, és így bizonyos alkotmánymódosítások lehetnek alkotmányellenesek. Ha nem így fognánk fel az alkotmányt, akkor nem lenne értelmezhető az alkotmányellenes alkotmánymódosítás. Bragyova András jogi és politikai alkotmány³¹ között tett hasonló módon különbséget. A politikai alkotmány esetén jutott arra a következtetésre, hogy „*az alkotmányellenességnek nincs jogi hatása a jogrendszerre,*”³² hiszen bármilyen tartalma lehetne az alkotmánymódosításnak.

1.2. KORLÁTOZOTT ALKOTMÁNYOZÓ ÉS ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÓ HATALOM

Az alkotmánymódosítások alkotmányellenességének lehetőségét elutasítók gyakran az alkotmányozó hatalom korlátlanágával érvelnek. Úgy gondolják, hogy az új, alkotmányosságnak megfelelő rendszerek létrehozásakor korlátlan alkotmányozó

²⁹ SAJÓ (3. lj.) 17.

³⁰ Quifan ZHANG: „A Constitution without Constitutionalism? The Paths of Constitutional Developments in China” *International Journal of Constitutional Law* 2010/4. 951.

³¹ BRAGYOVA (6. lj.) 55–58.

³² BRAGYOVA (6. lj.) 57.

hatalom az, amely módosítja a meglévő alkotmányt, ezért tartalmi szempontból nem kérdőjelezhetőek meg a módosítások. Azonban az alkotmányosságban már a kezdetektől megvan az igény, hogy megkülönböztesse az alkotmány megalkotását annak későbbi megváltoztatásától. Az 1791-es francia alkotmány vitájánál már felmerül, hogy más helyzet az alkotmány létrehozása és a már „működő” alkotmány megváltoztatása. Az elért alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés megőrzése érdekében már ekkor felvetődött az alkotmánymódosítás lehetőségének korlátozása.³³

Az alkotmányozó hatalom modern felfogása szorosan kapcsolódik az alkotmányosság eszméjéhez. Az alkotmányozó hatalom (*pouvoir constituant*) kifejezés Emmanuel Sieyéstől származik, aki a 18. század végén élesen megkülönböztette az alkotmányozó hatalmat és a belőle származó hatalmakat. Az alkotmányozó hatalom és a belőle származó hatalmak közötti különbségtétel eredetileg a francia forradalom idején az alkotmány által létrehozott hatalmak, különösen a törvényhozás korlátok közé szorítását szolgálta az emberi jogok (*droits de l'homme*) biztosítása érdekében.³⁴ Sieyès a *pouvoir constituant* gyakorlását rendkívüli képviselők felhatalmazásával tartotta ideálisnak, akik megalkotják az alkotmányt a rendes nemzetgyűlésnek, parlamentnek.³⁵ Így a törvényhozó számára az alkotmányozó hatalom által létrehozott alkotmány jelöli ki a mozgásteret. Az elválasztás ilyen értelmű rendeltetése ma is érvényes.

Thomas Paine Sieyèshez hasonlóan az alkotmányozó hatalom kapcsán annak törvényhozást korlátozó jellegét kiemelve fejtette ki, hogy

„[az] alkotmányokat és a belőlük következő kormányzatokat nem azok érdekében hozzák létre, akik a kormányzati hatalmat gyakorolják. [...] Az alkotmány egy nemzet tulajdona, és nem azoké, akik kormányoznak”.³⁶ „A kormányzat által hozott törvények az embereket csak egyénekként irányítják és ellenőrzik, a nemzet viszont alkotmányán keresztül ellenőrzi az egész kormányzatot [...]. Az ellenőrzés végső hatalma és a létrehozás, az alapítás eredeti hatalma tehát így egy és ugyanaz a hatalom.”³⁷

A 18. századi konstitucionalista hagyomány az alkotmányozó hatalom normatív, igazoló felfogását hozta magával. Az alkotmányozó hatalom, a *pouvoir constituant* egy olyan eredeti hatalom, amely a szuverén nép nevében jár el. Létrehozza az alkotmányt, és ezzel megalkotja a többi, belőle származó hatalmat. Ezek az alkotmányhoz kötött, konstituált hatalmak (*pouvoirs constitués*) például a törvényhozás vagy az alkotmánybíróóság.³⁸ A népre való hivatkozás, az alkotmányozó hatalom népnek tulajdonítása a döntő a normatív felfogás szempontjából, és nem az,

³³ Arnaud LE PILLOUER: „De la révision à l’abrogation de la Constitution: Les termes de la débat” *Jus Politicum – Autour de la notion de Constitution* 2009/3. 6–7.

³⁴ Kemal GÖZLER: *Pouvoir constituant* (Bursa: Ekin Kitabevi 1999), www.anayasa.gen.tr/pcon-stituant.htm#_ftn171-6.

³⁵ Emmanuel SIEYÈS: *Qu’est-ce que le Tiers état?* (Paris: Éditions du Boucher 2002) 61.

³⁶ Thomas PAINE: *Az ember jogai* (Budapest: Osiris – Readers International 1995) 162.

³⁷ PAINE (36. l.) 163.

³⁸ PETRÉTEI József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei* (Budapest: Dialóg Campus 2009) 78–80.

hogy a gyakorlatban kik alkották meg és fogadták el az alkotmányt, szemben az alkotmányozó szociológiai felfogásával.³⁹

Az alkotmányozó hatalom normatív funkciójának további sajátossága, hogy a fennálló jogszabályok alapján nem igazolható rendszeralakító (*transformative*) politikai döntéseket legitimálja.⁴⁰ Az alkotmányozó hatalom egy új rendet konstituíál, függetlenül a korábbi berendezkedéstől. Az előző alkotmány eljárási szabályai nem kötik, annak betartása nem feltétele egy új, legitim alkotmány létrehozásának. „[Egy] alkotmány csak saját módosításának feltételeit jelölheti ki, de egy új alkotmány létrehozásának módjáról nem rendelkezhet”,⁴¹ mert azzal egy másik berendezkedés elfogadásáról döntene, amihez nincs felhatalmazása. Az alkotmányosság tehát az alkotmányt tette a legfőbb normává, amit az alkotmányozó hatalommal bíró, egyenlő polgárokból álló nép saját maga kormányzására fogadott el, leváltva ezzel a korábbi elnyomó, nem egyenlőségre épülő berendezkedést.

Már igen korán, az 1791-es francia alkotmány vitájánál felmerült az alkotmányozó hatalom differenciálásának kérdése, így az, hogy az alkotmány létrehozásához képest annak módosítása más természetű-e, ezért annak gyakorlása korlátozható-e.⁴² Az 1791-es francia alkotmány végül azt a felfogást követte, amely alapján a módosító hatalom nem alkotmányozó hatalom, hanem feltételekhez kötve gyakorolható az alkotmány egészének megőrzését szem előtt tartva, azt a módosításokkal nem eltörölve.⁴³ Az alkotmányozó hatalom differenciált felfogása a 20. századra további jelentésrétegekkel bővült. Carré de Malberg kétféle alkotmányozó hatalmat különböztetett meg, a *pouvoir constituant originaire*-t és a *pouvoir constituant dérivé*-t vagy *institué*-t, mert szerinte különbséget kell tenni az államot és ezzel az alkotmányt létrehozó alkotmányozó hatalom és a már létező államban gyakorolt alkotmányozó hatalom között. Az államot létrehozó alkotmányozó hatalom egy tény, ami nem írható körül jogi fogalmakkal. Malberg szerint a közhatalmat a nemzet az alkotmányon keresztül gyakorolja, onnan terjed a hatalom az állam szervei felé. Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy ki jogosult meghatározni az állam intézményeit, tehát hogy kié az alkotmányozó hatalom. Az állam intézményei feltételezik az alkotmányt, ezért nem lehetnek alkotmányozók. Az alkotmány forrása az államon kívül van, a népnél. Az alkotmánnyal a nép delegálja a hatalma egy részét az egyes alkotmányos autoritásoknak, de megőrzi alkotmányozó hatalmát. Ebből következően a nép nincs kötve az alkotmányhoz, azon változtathat. Álláspontja szerint az alkotmány nem minden változtatása igényli új társadalmi szerződés elfogadását, ezért az alkotmányozó hatalom más az alkotmány

³⁹ Mattias KUMM: „Constituent Power, Cosmopolitan Constitutionalism and Post-Positivist Law” *Internation Journal of Constitutional Law* 2016/3. 699.

⁴⁰ KUMM (39. l.) 701.

⁴¹ TAKÁCS Péter: „Az alkotmány legitimitása” *Alkotmánybíróági Szemle* 2011/1. 62.

⁴² Arnaud LE PILLOUER: „Pouvoir constituant originaire et pouvoir constituant dérivé: à propos de l'émergence d'une distinction conceptuelle” *Revue d'histoire des facultés de droit et de la science juridique* 2005-2006/25-26. 123. Idézi Yaniv ROZNAI: *Unconstitutional Constitutional Amendments: A Study of the Nature and Limits of Constitutional Amendment Powers* (London: LSE 2014), *etheses.lse.ac.uk/915/96*.

⁴³ LE PILLOUER (42. l.) 6-7.

megalkotásakor és más az alkotmány módosításakor. Utóbbi esetben a változtatásnak korlátai vannak, az nem foglalja magában sem az állam jogi személyiségének megújítását, sem az állam intézményeiben kifejeződő közösség alapvető módosítását. Más esetekben, mint 1789 és 1875 között, amikor az alkotmányok nagy része erőszakos körülmények között, forradalom vagy államcsíny után született, eredeti alkotmányozásokról beszélhetünk. Az alkotmány azzal, hogy tartalmazza módosításának az eljárását, így pacifikálja a nép alkotmányozó hatalmát, mert az csak az alapvető elvek keretein belül gyakorolható.⁴⁴

Később Roger Bonnard alkalmazta 1942-es tanulmányában a *pouvoir constituant originaire* és a *pouvoir constituant institué* megjelöléseket a Malberg által használt kétféle alkotmányozó hatalomra. (A szakirodalomban azonban a Georges Vedel kifejezései, a *pouvoir constituant originaire* és a *pouvoir constituant dérivé* terjedt el.⁴⁵) Bonnard értelmezésében a *pouvoir constituant originaire* olyan hatalom, ami minden alkotmányos felhatalmazáson kívül létezik, azért, hogy létrehozzon egy alkotmányt.⁴⁶ A *pouvoir constituant dérivé/institué* viszont egy alkotmány alapján létezik. Adott esetben az alkotmány átvizsgálása, javítása céljával hozták létre. A származékos alkotmányozó hatalom tulajdonképpen sokkal inkább alkotmánymódosító hatalomként fogható fel, hiszen ez a hatalom felételez egy legitim és érvényes alkotmányt, ellenétben az eredeti alkotmányozó hatalommal.⁴⁷ A *pouvoir constituant dérivé* is konstituált hatalom, azonban ez a különbségtétel kiemeli az alkotmánymódosító hatalom specialitását a többi konstituált hatalomhoz képest. A *pouvoir constituant dérivé* forrását tekintve alacsonyabb szinten van, mint a *pouvoir constituant originaire*, mivel az alkotmány hozza létre, ugyanakkor működését tekintve megfelel az eredeti alkotmányozó hatalomnak, mivel változtatni tud a *pouvoir constituant originaire* alkotmányán.⁴⁸ A *pouvoir constituant dérivé* célját tekintve alkotmányozó, de hatáskörét tekintve alkotott/származékos (*constitué*).⁴⁹

Következésképpen nemcsak az alkotmányozó hatalom és az általa létrehozott hatalmak között tehető különbség, hanem az alkotmányozó hatalom és a már meglévő alkotmányt módosító hatalom között. Utóbbit *pouvoir constituant dérivé*-ként vagy *institué*-ként, tehát speciális alkotmányozó hatalomként nevezik, azonban tekintettel arra, hogy az alkotmányozó és a konstituált hatalmak jellegzetességeit is magán viseli, így egyik kategóriába sem sorolható be, felfogható önálló tényezőként, ezért a dolgozatban alkotmánymódosító hatalomként utalok rá.

⁴⁴ Raymond CARRÉ DE MALBERG: *Contribution à la théorie générale de l'état, spécialement d'après les données fournies par le Droit constitutionnel français II.* (Paris: Librairie de la Société du Recueil Sirey 1922) 483–499.

⁴⁵ Kemal GÖZLER: *Le pouvoir de révision constitutionnelle* (Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion 1997) 14–15.

⁴⁶ Roger BONNARD: „Les actes constitutionnels de 1940” *Revue du droit public* 1942. 47, 78. Idézi GÖZLER (45. l.) 20.

⁴⁷ BONNARD: (46. l.) 59. 7. vj. Idézi GÖZLER (45. l.) 20–21.

⁴⁸ Georges BURDEAU: *Essai d'une théorie de la révision des lois constitutionnelles en droit positif français* (Paris: Buguet-Comptour 1930) 43. Idézi GÖZLER (34. l.) 20.

⁴⁹ Georges VEDEL: „Manuel élémentaire de Droit Constitutionnel” *Revue internationale de droit comparé* 1949/3. 277. Idézi GÖZLER (34. l.) 20.

Az alkotmánymódosító hatalom megkülönböztetése az alkotmányozó hatalomtól nemcsak abban a kontextusban vetődhet fel, hogy a meglévő alkotmány módosítása korlátozható-e egyáltalán az alkotmányban, hanem az alkotmánymódosítás értelmén keresztül is hasonló következtetésre juthatunk. Carl Schmitt – nem demokratikus elmélete – szerint az alkotmányos szabályozás kontextusában nem lehet korlátlan autoritás. Az alkotmány módosítása azt jelenti, hogy egy alkotmányos rendelkezés kicserélhető egy másikkal, tehát a módosítás azt engedi, hogy az alkotmány szövegében változtatás, hozzáadás, kibővítés és törlés történjen. Azonban ez kizárólag azt elfogadva történhet, hogy az alkotmány egészének önazonosságát és folytonosságát megőrzi. Következésképpen az alkotmánymódosítás csak olyan lehet, ami megőrzi az alkotmányt, és nem rombolja le annak rendelkezéseit. Az alkotmány módosítására felhatalmazott szerv nem válik szuverénvé, hanem az alkotmányozó hatalom korlátozott alanyává válik, így a módosítás nem jelent felhatalmazást sem új alkotmány létrehozására, sem az alkotmány alapvető részének a felülvizsgálatára. Az alapvető elvei az alkotmánynak, mint például az állam karaktere, az alkotmányozó hatalom döntése és ezért nem lehet megváltoztatni. Az alkotmánynak van egy az identitását adó magja, ami megváltoztathatatlan elvekből áll. A megváltoztathatatlan rendelkezések alkalmazása Schmitt szerint csak megerősíti az alkotmány módosítása és felszámolása közötti különbséget.⁵⁰

Van azonban olyan álláspont, ami ugyan elfogadja a *pouvoir constituant originaire* és a *pouvoir constituant dérivé* közötti különbségtételt, de nem gondolja, hogy ebből a származékos alkotmányozó hatalom korlátozottsága következne.⁵¹ Mások ugyan az alkotmánymódosító hatalmat eltérőnek értékelik az alkotmányozó hatalomtól, mert az nem hozhat létre új alkotmányt, azonban úgy vélekednek, hogy az egyetlen különbség a két hatalom között az, hogy az előbbit csak az alkotmányba foglalt eljárási feltételek korlátozzák, az alkotmány tartalma azonban – kifejezett rendelkezés hiányában – nem.⁵²

Az ellenérvekre Roznai megközelítése kínál egyfajta választ, aki megbízásként, delegálásként fogja fel az alkotmányozó és az alkotmánymódosító viszonyát. Az alkotmánymódosító hatalomnak joga van megbízottként a megbízó nevében, azaz alkotmányozó hatalomként a megbízásnak megfelelően eljárni a cél, az alkotmánymódosítás érdekében. A megbízás keretei alatt az alkotmánymódosítás eljárási, illetve explicit vagy implicit tartalmi korlátait értjük. A megbízás tehát természetéből következően mindig feltételekhez kötött, a megbízott alkotmánymódosító hatalom ezért szükségképpen korlátozott lesz.⁵³ Ráadásul a megbízás jellegéből az is következik, hogy kifejezett rendelkezés hiányában is korlátozza a módosítást az alkotmány tartalma, hiszen a megbízottnak mindig a megbízó érdekében kell eljár-

⁵⁰ Carl SCHMITT: *Constitutional Theory* (Durham – London: Duke University Press 2008) 150–155.

⁵¹ Carlos BERNAL: „Unconstitutional Constitutional Amendments in the Case Study of Colombia: An Analysis of the Justification and Meaning of the Constitutional Replacement Doctrine” *ICON* 2013/2. 348.

⁵² Ulrich K. PREUSS: „The Implications of »Eternity Clauses«: The German Experience” *Israel Law Review* 2011/44. 434–435.

⁵³ ROZNAI (42. lj.) 103.

nia, ami az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom viszonyában azt jelenti, hogy a módosításnak illeszkednie kell az alkotmányba, nem lehet ellentétes az alkotmány alapelveivel, legfőbb értékeivel.

A konstitucionalizmusnak megfelelő berendezkedések létrehozásával és tartós fenntartásával a modern alkotmányosság alkotmányozó hatalom felfogása felülvizsgálatra szorul. Az a 18. századi elgondolás, hogy az alkotmányozó hatalom jogos hordozója a nép, a létező elnyomó rendszerekkel szemben fellépve teljesen új jogrendet hozhat létre maga számára a király, a nemesség vagy papság jóváhagyása nélkül, azért, mert nemcsak a jog címzettje, hanem forrása is⁵⁴ az alkotmányozó hatalom korlátlanágát erősítette. Az alkotmány autoritásának megalapozásához azonban nem elég a népszuverenitás, nem elég, hogy a nép hozza létre az alkotmányt, hanem azt is számba kell venni, hogy milyen jellemzői vannak a 18. században újonnan létrehozott berendezkedésnek, ami szakított az önkénnyel. Az alkotmányosságnak csak az egyik eleme, hogy új a legitimációs forrása, azaz az alkotmányozó hatalom a népe. Más alkotóelemeit az újonnan létrehozott rendszer sajátosságai, az egyenlő polgárok egyéni szabadságának megteremtése, és ennek biztosítása érdekében kialakított korlátozott közhatalom adják.

Egy eredeti alkotmányos rendszer kialakítása nem kell, hogy az előző alkotmány módosítási szabályai szerint történjen. Tehát az alkotmányozó hatalmat nem köti az előző berendezkedés és az előző alkotmány eljárási szabálya, de ez nem jelenti azt, hogy nincsenek korlátai. Mivel (kiindulva abból, hogy demokratikus berendezkedés meghonosítása a cél) új, demokratikus politikai rendet alakítanak ki, ezért mindenféle közhatalom-gyakorlás alkotmányos igazolást kíván. Az alkotmány azáltal, hogy meghatározza a főhatalom gyakorlásának formáját és tartalmát, véget vet az előző politikai rendszernek, és felváltja azt egy demokratikus berendezkedéssel. Az autoriter *status quo*-val való radikális szakítás ugyanis csak a demokratikus egyenlőség és az egyéni szabadságok alapján mehet végbe. Az alkotmány a szuverenitás olyan új formáját hozza létre, amit a kezdetektől korlátoznak az egyén jogai.⁵⁵ Az eredeti alkotmányozó hatalom azért nem lehet korlátlan, mert ha nem lenne tekintettel az egyén jogaira és a hatalommegosztás elvére, akkor maga is épp olyan illegitimé válna, mint az a rendszer, amelyet el akar törölni. Az előbb vázolt elméleti keretben, ha egy demokratikus és az alkotmányosságnak megfelelő alkotmány helyett új demokratikus alkotmányt⁵⁶ fogad el egy politikai közösség, akkor a *pouvoir constituant originaire* még inkább korlátozott, mint a demokratikus rendszer megalapozásakor, hiszen a demokratikus és alkotmányos berendezkedés fenntartása ezt kívánja meg. A korlátozott hatalom elvén álló alkotmány, amely tiszteletben tartja és biztosítja az alapvető emberi jogokat, a *konstitucionalizmus* ideája szerint még az alkotmányozó hatalom által sem bontható le.

⁵⁴ KUMM (39. lj.) 702.

⁵⁵ Christoph MÖLLERS: „Pouvoir Constituant – Constitution – Constitutionalisation” in Armin von BODGANDY – Jürgen BAST (szerk.): *Principles of European Constitutional Law* (Oxford – München: Hart – Beck 2009) 169–204, 186–187.

⁵⁶ Lásd pl. Belgium új alkotmánya.

Következésképpen a már működő alkotmányos demokráciákban az alkotmányozó hatalom korlátlanlansága nem fenntartható koncepció, mert már nincs szükség alapító alkotmányozásra. Így az alkotmányozó hatalom csak akkor felelhet meg az alkotmányosság követelményeinek, csak akkor tarthatja meg az annak megfelelő berendezkedést, ha nem korlátlan abban az értelemben, hogy az alkotmányosság tartalmi feltételein belül alakíthat ki új alkotmányt.

Dolgozatomban az alkotmánymódosító hatalmat az alkotmány által létrehozott önálló hatalomként fogom fel, ami arra szolgál, hogy az alkotmány alapvető rendelkezéseit megváltoztassa az alkotmány által meghatározott korlátok között gyakorolható delegált felhatalmazással. Az alkotmánymódosító hatalom az előbbieken felvázolt elméleti keretben nem azonosítható az alkotmányozó hatalommal, nem annak a megnyilvánulása, mivel a módosítás csak olyan változtatás lehet, amely megőrzi az alkotmány egészének önzonosságát.⁵⁷ Az alkotmánymódosító hatalom konstituált, kizárólag az alkotmányba foglalt eljárási szabályoknak megfelelően, az alkotmányban lefektetett berendezkedés, alapelvek és emberi jogok tiszteletben tartásával gyakorolható. Tehát amellet érvelek, hogy az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom megkülönböztetése olyan előfeltevés, ami általános érvennyel bír, függetlenül az alkotmány konkrét szövegétől.⁵⁸ Az alkotmánymódosító hatalom szükséges az alkotmányos rend rugalmasságának és fenntarthatóságának biztosításához, de le is rombolhatja azt alkotmányellenes törekvéssel,⁵⁹ ezért igazolható lehet az alkotmányozó hatalom korlátai betartásának intézményes, bírói kontrollja.

2. A FŐBB MAGYAR SZAKIRODALMI ÁLLÁPONTOK AZ ALKOTMÁNYOSSÁG ÉS AZ ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÓ HATALOM MEGÍTÉLÉSE SZEMPONTJÁBÓL

A dolgozat második felében a főbb, elméleti előkérdéseket is tárgyaló hazai szakirodalmi álláspontokat mutatom be és elemzem két szempontból. Az egyik kérdés, hogy megkülönböztetik-e az alkotmányozó hatalmat az alkotmánymódosító hatalomtól. Ezzel kapcsolatban sokan foglaltak állást, míg a másik vizsgálati perspektívában, az alkotmánymódosítások megítéléséhez szorosan kötődő alkotmányosság értékeivel, illetve egyáltalán az értékválasztásokkal kapcsolatban töredezett és változó mélységű állásfoglalásokkal találkozhatunk. Szintén fontos előrebecsánati, hogy a két elemzési szempont több esetben nem választható el egymástól logika-

⁵⁷ SCHMITT (50. l.) 150–151.

⁵⁸ Sólyom Péter mutat rá arra, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítások igazolása az alkotmányról alkotott felfogás választásán alapul. „A bíróságok ebben a kérdésben az alkotmányról alkotott felfogásuk alapján dönthetik el, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak az alkotmányszöveg különböző fordulatainak és utalásainak.” SÓLYOM Péter: „Alkotmánymódosítás mint alkotmány-sértés? A Verfassungsdurchbrechung problémája a német alkotmányos hagyományban” in SZENTE Zoltán (szerk.): *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon* (Budapest: NKE 2014) 147–149.

⁵⁹ PREUSS: (52. l.) 429–430.

ilag sem, és főként így van ez, ha mind a kettővel kapcsolatban kifejtette véleményét az adott szerző, ezért nem minden esetben válik el ezek bemutatása és értékelése sem.

A magyar diskurzus egyik karakteres álláspontja szerint az Országgyűlés alkotmányozó hatalmát gyakorolja, amikor alkotmánymódosítást fogad el. Ez az álláspont az *Alaptörvény* hatálybalépése előtt, az *Alkotmányt* (1949. évi XX. tv.) értelmezve alakult ki. A magyar alkotmányból kiindulva egyes szerzők úgy gondolták, az alkotmánymódosítás valójában az alkotmányozó hatalom speciális megnyilvánulása. Csink Lóránt és Fröhlich Johanna szerint paradoxon az, hogy a magyar *Alkotmány* csak alkotmányozó hatalomként nevesítette⁶⁰ a parlamentet, mert az alkotmányozó hatalmat nem a jog legitimálja, felesleges azt külön megjelölni. Az ellentmondás feloldását az *Alkotmány* ideiglenessége adja. Mivel nem szánták véglegesnek, ezért nevesítette az alkotmány megalkotását. A határozott névelő alkalmazása – „a Magyar Köztársaság alkotmányát” – is ezt erősíti. Az alkotmánymódosításról csupán mint eljárásról volt explicit rendelkezés a 24. § (3) bekezdésben. Az alkotmánymódosítás joga meglátásuk szerint nem a 24. § (3) bekezdésből vezethető le, hanem a 19. § (3) bekezdéséből. Az *a maiore ad minus* elv mentén, ha az Országgyűlésnek joga van alkotmányt alkotni, akkor módosítani is.

„Az alkotmánymódosítás tehát nem kifejezett, hanem az alkotmányozó hatalomból levezethető joga az Országgyűlésnek. Ezt a különbségtételt ismerte fel a jogalkotó a jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet 2010. évi módosításakor, amikor az alkotmánymódosítások megjelölésénél nem alkotmánymódosító, hanem alkotmányozó hatalomként rendelte megjelölni az Országgyűlést. Az Országgyűlés alkotmánymódosítási joga ugyanis az alkotmányozó hatalmából következik.”⁶¹

A fentebb idézett szerzőpárhoz hasonló álláspontot foglalt el az *Alkotmánnyal* kapcsolatban Jakab András. Szerinte az *Alkotmány* „megalkotása” alapvetően két formát ölthet. Egy új alkotmány létrehozását és a hatályos alkotmány módosítását. Mindkettőre az Országgyűlésnek van hatásköre, a kettő között eljárási különbség nincs.⁶²

„[A] parlament az új alkotmány elfogadásakor vagy az Alkotmány módosításakor más (törvényhozástól eltérő – a szerk.) minőségben, alkotmányozó hatalomként jár el, amelynek akaratnyilvánításával ellensúlyként semmilyen más államhatalmi szerv döntése vagy eljárása sem állítható szembe (kivéve az eljárási hiba esetén az AB eljárást).”⁶³

⁶⁰ Lásd 1949. évi XX. tv. a Magyar Köztársaság Alkotmánya 19. § (3) 3) E jogkörében az Országgyűlés a) megalkotja a Magyar Köztársaság Alkotmányát.

⁶¹ CSINK Lóránt – FRÖHLICH Johanna: „... alkotmányjogon innen” *Alkotmánybíróági Szemle* 2011/1. 68.

⁶² JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I.* (Budapest: Századvég 2009) 560.

⁶³ JAKAB (62. lj.) 562.

Holló András sem különböztette meg az alkotmánymódosító hatalmat. Úgy vélte, hogy az *Alkotmány* értelmében az Országgyűlésnek kettős alkotmányjogi státusza van, alkotmányozó és törvényhozó. „Az Országgyűlés alkotmányozó hatalmi jogkörében való eljárása tehát az Alkotmány megalkotásában, illetőleg alkotmánymódosításban nyilvánul meg, speciális eljárási feltétel mellett.”⁶⁴

A fentebb említett szerzők abból indultak ki, hogy a magyar alkotmány szerint alkotmányozni és alkotmányt módosítani azonos eljárással, az összes képviselő kétharmadának szavazatával lehetséges. Ebből az eljárásjogi adottságból azonban nem következik szükségszerűen ez a felfogás. Elméleti síkon különbség van az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom között. Az alkotmány módosításának lehetőségét az alkotmányozó hatalom teremti meg az alkotmányban. Nem a parlamenti többség önértelmezésétől függ a módosító hatalom mibenléte. Az ugyanis konstituált hatalom, az alkotmány keretei között gyakorolható. Az már egy másik kérdés, hogy egy alkotmány milyen korlátokat állít annak gyakorlásával szemben.

A parlamenti többség felfogása ráadásul változott is azzal kapcsolatban, hogy a mindenkori alkotmányt módosító Országgyűlés milyen minőségében jár el. 2011 előtt ugyanis alkotmánymódosító hatalomként jelölte meg magát az alkotmánymódosító törvényekben a parlament, ha egyáltalán hivatkozott e minőségére.⁶⁵ A jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet 2010-es módosítását követően azonban már mint alkotmányozó hatalomként jelöli meg magát az Országgyűlés az *Alkotmány*⁶⁶ majd az *Alaptörvény* módosításakor. Ezt a trendváltást az *Alaptörvény* is leképezte, hiszen folyamatosan együtt említi az *Alaptörvény* elfogadását és a módosítását. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom viszonya esetleges lenne-e, és csak attól függne, hogy az alkotmányozó hogyan jeleníti meg az alkotmány szövegében? Álláspontom szerint, ha bármilyen formában az alkotmány módosítására ad lehetőséget az alkotmányozó hatalom, akkor ezzel létrehozza a tőle különböző alkotmánymódosító hatalmat, és ezért helytelen a 2010 óta folytatott hivatkozási gyakorlat.

Az *Alaptörvény* elfogadása után Gárdos-Orosz Fruzsina és lényegében Sente Zoltán⁶⁷ is arra az álláspontra helyezkedett, hogy elméleti szinten nem igazolható az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom közötti distinkció, mert az alkotmány és az alaptörvény sem tesz különbséget egy új alkotmány elfogadása

⁶⁴ HOLLÓ András: „Az Alkotmánybíróság viszonya az Alkotmányhoz: Az alkotmányozó és törvényhozó hatalom elhatárolása” in PETRETEI József (szerk.): *Ádám Antal egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2000) 95.

⁶⁵ Lásd 2004. évi CIV. tv. a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. tv. módosításáról.

⁶⁶ Lásd 2011. évi LXI. tv. a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. tv.-nek az Alaptörvénnyel összefüggő egyes átmeneti rendelkezések megalkotása érdekében szükséges módosításáról.

⁶⁷ SZENTE Zoltán: „Az »alkotmányellenes alkotmánymódosítás« és az alkotmánymódosítások bírói felülvizsgálatának dogmatikai problémái a magyar alkotmányjogban” in SZENTE Zoltán – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon* (Budapest: NKE 2014) 222–226.

és az alkotmány módosítása között, mivel csak annyit ír elő, hogy mind a kettőhöz az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges. Gárdos-Orosz – később megváltozott álláspontja⁶⁸ – szerint nem tehető különbség az Országgyűlés két eljárása között tartalmi szempontból sem, mert a módosítással „Magyarországon ugyanolyan horderejű kérdéseket lehet rendezni, mint az alkotmányozás során”.⁶⁹

A magyar szabályozás eljárási azonosságára azonban meggyőző magyarázat az, hogy a szabályozási megoldás az ún. poszt-szuverén alkotmányozás (a kifejezés Arató Andrásról származik) elégtelen megvalósulásával magyarázható. Az *Alaptörvény* pedig csak automatikusan átvette ezt a szabályozási megoldást, hasonlóan az *Alkotmány* más rendelkezéseéhez.⁷⁰ Mivel az ideiglenesnek szánt *Alkotmány* rendelkezett arról, hogy az Országgyűlés alkotja meg az alkotmányt, és azt módosíthatja is ugyanolyan eljárási szabállyal, ezért tűnhetett úgy, mintha az alkotmányozó hatalom azonos lenne az alkotmánymódosító hatalommal.⁷¹ A poszt-szuverén alkotmányozás egy olyan két- vagy többlépcsős folyamat, ahol az alkotmányozó hatalom nem egyetlen szervben összpontosul, hanem minden résztvevő szervezet jogszabályok kötik, és amely köztes időszakában ideiglenes alkotmány alkalmazására és szabad választásokra kerül sor.⁷² Az eljárás második szakasza fulladt kudarcba, amikor a szabad választásokat követően nem sikerült végleges alkotmányt létrehozni.

Más szakirodalmi álláspontok azonban az önálló alkotmánymódosító hatalom mellett érvelnek. Chronowski Nóra, Drinóczi Tímea, Zeller Judit szerint egyértelműen különbséget kell tenni az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom között. Az alkotmánymódosító hatalmat konstituált hatalomnak tekintik, amely csak az alkotmányba foglalt eljárási és tartalmi feltételeknek megfelelően gyakorolható.⁷³ Az alkotmánymódosító hatalom konstituált jellegével igazolják az alkot-

⁶⁸ BRAGYÓVA András – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: „Vannak-e megváltoztathatatlan normák az Alaptörvényben?” *Állam- és Jogtudomány* 2016/3. 35–63.

⁶⁹ GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: „Az alkotmánymódosítások alkotmányossági felülvizsgálata: elméleti koncepciók, nemzetközi trendek és magyar kérdések” in SZENTE Zoltán – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon* (Budapest: NKE 2014) 175–176.

⁷⁰ Kovács Kriszta mellett érvel, hogy az Alaptörvény csak akkor tekinthető érvényesnek, ha a köztársasági alkotmány módosításának fogjuk fel. Ezért az alkotmánybírói normakontroll kiterjed az Alaptörvény tartalmára is. Kriszta Kovács: „Changing Constitutional Identity via Amendment” in BLOKKER (2. l.). Tóth Gábor Attila szerint a súlyos eljárási és tartalmi fogyatékok miatt az Alaptörvény amorális és illegitim. TÓTH Gábor Attila: *A jogok törvénye. Értekezések az alkotmányos szabadságról* (Budapest: Gondolat 2014) 235–251.

⁷¹ ZSUGYÓ Virág: „Az alkotmánymódosítások bírói felülvizsgálata. Török-magyar párhuzamok” *Fundamentum* 2014/1-2. 25.

⁷² ARATÓ András: „Sikerés kezdet után részleges kudarc – merre tovább?” *Fundamentum* 2009/3. 5. Lásd még Andrew ARATÓ: *Post Sovereign Constitution Making. Learning and Legitimacy* (Oxford: Oxford University Press 2016).

⁷³ CHRONOWSKI Nóra – DRINÓCZI Tímea – ZELLER Judit: „Túl az alkotmányon...” *Közjogi Szemle* 2010/4. 4. és DRINÓCZI Tímea: „Újra az alkotmányozó, az alkotmánymódosító hatalomról és az alkotmányellenes alkotmánymódosításról – az Alaptörvény alapján” *Jogtudományi Közlöny* 2015/7–8. 362.

mánymódosítások bírói felülvizsgálatát. „[Az] alkotmány, mint legfelsőbb fokozatú jogi norma átfogó bírói jogvédelmet élvez, és a konstitutált államhatalom egésze alkotmánybírói kontroll alatt, alá tartozik.”⁷⁴

Felhívják a figyelmet arra, hogy a legtöbb alkotmány tartalmaz megkötéseket az alkotmány módosítására nézve azért, hogy megelőzze egy teljesen új alkotmány elfogadását. „Ha ugyanis ilyen előírások nincsenek az alkotmányban, akkor az alkotmánymódosító hatalom is képes teljesen új alkotmányt elfogadni, vagyis az alkotmányozás alkotmánymódosító hatalom gyakorlásával is megvalósulhat.”⁷⁵ Ennek az állításnak azonban némileg ellentmondani látszik a tanulmány végkövetkeztetése, ami nem az alkotmányban kifejezett korlátoktól teszi függővé az alkotmánymódosítás korlátozhatóságát, hanem az alkotmány „lényeges magját” teszi meg az alkotmánymódosító hatalom korlátjának és ezzel az Alkotmánybíróság vizsgálati mércéjének. A lényeges mag alatt olyan normákat értenek, amelyek „a demokratikus alkotmányfejlődés jelenlegi állása szerint minden alkotmányos jogállamban elfogadottak, a közös európai alkotmányos tradíció részét képezik, s visszatükröződnek az Európai Unió, valamint az Európa Tanács dokumentumaiban”.⁷⁶

Chronowski, Drinóczi és Zeller érvelésében bővebb kifejtés nélkül megjelenik az alkotmányosság kifejezés mint az Országgyűlés alkotmánymódosító hatáskörének korlátja,⁷⁷ valamint az alkotmány normatív felfogása is, az alkotmányi alapelvek normativitása kapcsán.⁷⁸

Gárdos-Orosz Fruzsina és Bragyova András közös tanulmányukban az alkotmánymódosítások alkotmányellenességét arra alapozzák, hogy minden alkotmánynak szükségszerűen van megváltoztathatatlan rendelkezése.⁷⁹ Háromféle megváltoztathatatlan normát különböztetnek meg. Az első csoportba tartoznak az explicit örökkévalósági rendelkezések, a másodikba az alkotmány értelmezésével levezethető implicit megváltoztathatatlan normák, és az utolsó kategóriába sorolják az alkotmánymódosítás természetéből fakadó, abban benne rejlő korlátokat, azaz az alkotmány alapvető normáit.⁸⁰ A megváltoztathatatlan normák létét abból vezetik le, hogy az alkotmány által létrehozott módosító hatalom csak az alkotmány keretei között gyakorolható. Ezzel a szerzőpáros egyértelműen elválasztja és megkülönbözteti egymástól az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalmat is. Az alkotmány módosítását nem az alkotmányozó, hanem az alkotmánymódosító hatalom gyakorlásának tekintik.

„Az alkotmánymódosítás az alkotmány által felhatalmazott normatív cselekvés, az alkotmányozó hatalom viszont nem az alkotmány által felhatalmazott, hanem általa létrehozott, konstituált saját érvényességét meghatározó szabály. Az alkotmány-

⁷⁴ CHRONOWSKI–DRINÓCZI–ZELLER (73. lj.) 4.

⁷⁵ CHRONOWSKI–DRINÓCZI–ZELLER (73. lj.) 4.

⁷⁶ CHRONOWSKI–DRINÓCZI–ZELLER (73. lj.) 15.

⁷⁷ CHRONOWSKI–DRINÓCZI–ZELLER (73. lj.) 15.

⁷⁸ CHRONOWSKI–DRINÓCZI–ZELLER (73. lj.) 7.

⁷⁹ BRAGYOVA–GÁRDOS-OROSZ (68. lj.) 50–51.

⁸⁰ BRAGYOVA–GÁRDOS-OROSZ (68. lj.) 51–52.

módosítás annyiban különleges normatív cselekvés, hogy csak alkotmányos normák létrehozására, derogálására vagy megváltoztatására felhatalmazott.⁸¹

A szerzőpáros által felvázolt koncepció több szempontból meggyőző, bár az alkotmánymódosítások alkotmányellenességét a megváltoztathatatlan rendelkezésekre alapozó felfogásból hiányzik azon értékek meghatározása, amelyek védelmére szolgálnak a megváltoztathatatlan rendelkezések. Ugyan utalnak a szabadságra, az egyenlőségre Rawls kapcsán,⁸² és nagyon fontos, hogy kimondják: az alkotmány nem lehet értéksemleges, mert mindig valamilyen értékek megvalósítására törekszik,⁸³ de nem teszik egyértelművé ezen értékek elfogadható körét. Ennek hiányában azonban relatívvá és nehezen meghatározhatóvá válik, hogy milyen tartalmú alkotmánymódosítás fogadható el, és milyen nem, azt az alkotmányozó hatalomtól teszik függővé, hogy milyen tartalmú alkotmányt hoz létre. Így pedig az alkotmányosságnak nem megfelelő alkotmányok védelmére is felhasználható lehet az alkotmánymódosítások felülvizsgálata.⁸⁴

Az alkotmányellenességhez a megváltoztathatatlan rendelkezéseken felül intézményi követelményt is kapcsolnak, mivel úgy gondolják:

„[egy] norma vagy jogszabály azonban csak abban az esetben lehet a jogrendszerben alkotmányellenes, ha van a jogrendszernek olyan szerve, amely alkotmányellenességét megállapíthatja, és így az alkalmazás tilalmát kimondhatja, vagy akár meg is semmisítheti a normát.”⁸⁵

Majd az alkotmánymódosítások bírói felülvizsgálatát is ezzel az érveléssel megalapozva rámutatnak: „*ha egy jogrendszerben van alkotmánybíróság, arról mindenképpen dönt, hogy egy alkotmánymódosítás megfelelt-e az alkotmánynak, hiszen e nélkül nem képes azonosítani az alkotmány normáit.*”⁸⁶

Drinóczi Tímea önálló tanulmányában álláspontom szerint helyesen veti fel, hogy csak alkotmányos demokráciában vagy jogállamban (szinonimaként használja a két kifejezést) van értelme az alkotmányellenes alkotmánymódosításról beszélni, amit azonban a vita értelmetlenségével indokol nem jogállami alkotmány esetén. „*A jog és az állam működésének mércéje ugyanis az ilyen államokban nem az alkotmány, hanem valamilyen tényleges erővel rendelkező politikai hatalom, amely kívül áll az alkotmány normatív keretein.*”⁸⁷ Ennek a megközelítésnek kisé félrevezető módon adható akár olyan olvasat is, amely szerint inkább gyakorlati

⁸¹ BRAGYOVA–GÁRDOS–OROSZ (68. lj.) 50.

⁸² BRAGYOVA–GÁRDOS–OROSZ (68. lj.) 52.

⁸³ BRAGYOVA–GÁRDOS–OROSZ (68. lj.) 52–53.

⁸⁴ Hasonló problémaként merült fel a török alkotmány kapcsán, hogy helyes-e, hogy az alkotmánybíróság az alkotmánymódosítások felülvizsgálatával a kemáli alkotmányt védi. Lásd még Asli BALI: „Courts and Constitutional Transition: Lessons from the Turkish Case” *International Journal of Constitutional Law* 2013/3.

⁸⁵ BRAGYOVA–GÁRDOS–OROSZ (68. lj.) 51.

⁸⁶ BRAGYOVA–GÁRDOS–OROSZ (68. lj.) 51.

⁸⁷ DRINÓCZI (73. lj.) 362.

megfontolások miatt veti fel az alkotmányos demokrácia fontosságát, és nem annak értékesége miatt. Ezt az olvasatot támogathatja, hogy Drinóczi az alkotmányellenes alkotmánymódosítást az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom megkülönböztetéséből vezeti le.⁸⁸ Az alkotmányozó hatalmat eredeti, alkotmányon kívüli hatalomnak tartja, amely létrehozza az alkotmány, és így az alkotmánymódosító hatalmat, ami csak az alkotmányba foglalt keretek között gyakorolható.⁸⁹

Egy alkotmánymódosítás alkotmányellenessége azonban úgy gondolom, nem attól függ, hogy az alkotmánymódosító hatalmat és az alkotmányozó hatalmat megkülönböztetjük-e, hanem attól, hogy az alkotmányosság követelményeinek megfelel-e a módosítás vagy sem. Az, hogy a módosító hatalom nem korlátlan, az csak kiegészítő elv, de nem ez az alapja az alkotmányellenes alkotmánymódosításnak. Azért tartom mégis lényegesnek az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom megkülönböztetését, mert kifejezi, hogy az alkotmányozó hatalomnak nagyobb a mozgástere, mint az alkotmánymódosító hatalomnak, még ha fennálló alkotmányos demokráciákban már nem korlátlan az alkotmányozó hatalom sem. Hiszen ha az alkotmányozó hatalom új alkotmányt akar elfogadni, akkor az alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés kialakítására sokféle megoldás megfelelhet, és azok elfogadhatóságát egyéb szempontok is befolyásolhatják, mint például a nemzetközi kötelezettségek. Az alkotmányozó hatalom tehát bár eredetileg az alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés kialakításakor korlátlan volt, a modern konstitucionalizmus keretei között azonban ez a felfogás már nehezen tartható, így sokkal inkább igazolható az alkotmányozó hatalom korlátozottsága, mivel jobban szolgálja az alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés fenntartását. Ezzel szemben az alkotmánymódosító hatalom gyakorlása során sokkal több korláttal kell számolni. Az alkotmány által meghatározott, alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés csak úgy változtatható, hogy az adott alkotmány alapvető kereteit a változtatás ne feszítse túl. Ez következik az alkotmányosságból (lásd fentebb az 1791-es francia alkotmány vitájánál). Azt, hogy egy módosítás tiszteletben tartja-e az adott alkotmány kereteit, ellenőrizheti bíróság, mivel a módosító hatalom konstituált hatalom, míg ha az alkotmányozó egy új alkotmányt hoz létre, ott a bíróságnak nincs magától értetődő lehetősége az új alkotmány felülvizsgálatára. Ilyen intézményes kontroll csak akkor alapozható meg, ha maga az alkotmányozó vállalja.⁹⁰

Fröhlich Johanna önálló tanulmányában az alkotmányellenes alkotmánymódosításokkal kapcsolatban felveti, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítások megállapítása iránti igény kialakulása valamilyen érték vagy elv védelme érdekében merülhet fel.⁹¹ Majd arra a következtetésre jut, hogy az alkotmány szövegén keresztül megjelenő értékek, elvek érvényesülése a védelem tárgya, amit az

⁸⁸ DRINÓCZI (73. lj.) 363.

⁸⁹ DRINÓCZI (73. lj.) 367–368.

⁹⁰ Pl. a Dél-Afrikai Köztársaság 1993-as ideiglenes alkotmánya a módosításokon felül az új alkotmány felülvizsgálatát is előírta, ráadásul érvényességi kéllékként. A 74. cikk meghatározta továbbá azon alapelveket, amelyek érvényesüléséért az alkotmányozás befejezésekor az alkotmánybírósg felelt. Lásd HALMAI GÁBOR: „Alkotmányos alkotmánysértés” *Fundamentum* 2011/2. 88.

⁹¹ FRÖHLICH JOHANNA: „Az alkotmány zárttsága és ellentmondás-mentessége – az alkotmánymódosítások felülvizsgálatának lehetőségei és határai” in SZENTE-GÁRDOS-OROSZ (67. lj.) 202.

alapjogokat védő alkotmányos gyakorlattal azonosít,⁹² bár a szövegrész alcíméből következően ezt úgy is fordíthatjuk, hogy az alkotmányosság védelmét jelöli meg az alkotmányellenes alkotmánymódosítások alkalmazásának céljaként.

A témáról folyó diskurzushoz szintén sokat ad hozzá két további megállapítása. Az alkotmányellenes alkotmánymódosításokról való döntés alkotmányértelmezést kíván.⁹³ Fröhlich szerint az alkotmányértelmezések követendőségének igazolásakor végső soron szükséges az alapul fekvő értékek igazolása is.⁹⁴ Éppen ezért „*az alkotmányjognak végső esetben vállalnia kell, hogy kidolgozza az alkotmány önvédelmi képességének érvényesítésére szolgáló eszközöket, ha ilyen helyzetre kerül a sor*”.⁹⁵

Az alkotmánnyal kapcsolatban Fröhlich úgy fogalmaz, hogy az nem tisztán jogi eredetű, hanem egy bizonyos értékalapot feltételez,⁹⁶ amiből szerinte az alkotmányellenes alkotmánymódosítások felülvizsgálatára nézve az következik, hogy az ilyen vizsgálat

„lényegében attól függ, hogy annak igazolása megfelelő-e, vagyis beilleszthető-e a már említett igazolási rendszerbe vagy sem. Az adott jogi, politikai, társadalmi beilleszkedés kereteitől függően tehát mindenhol létezhet hatékony igazolása az alkotmánymódosítások alkotmányossági felülvizsgálatának”.⁹⁷

Álláspontom szerint az alkotmányosság mint az alkotmányos demokráciák értékeinek összefoglalása hozzájárulhat ezen igazolások sikerességéhez az értékválasztás igazolásával. Ehhez természetesen még hozzáadódik a minden alkotmányos államra jellemző sajátosság figyelembevételével kialakított egyedi igazolás, és az alkotmányosság védelmére alkalmazott különféle eszközök (explicit megváltoztathatatlan rendelkezések, alapvető alkotmányos szerkezet, implicit örökkévalósági klauzulák, nemzetközi kötelezettségek, az alkotmány egységessége stb.) közötti választás.

Szente Zoltán a fentebb idézett szerzőkkel ellentétben egyértelműen az alkotmánymódosítások felülvizsgálatát elutasító álláspontra helyezkedik, tanulmányában az alkotmánymódosítások alkotmányellenességével és bírói felülvizsgálatával kapcsolatos ellenérveket veszi sorra. A szerző az alkotmányellenes alkotmánymódosítások problémáját azzal azonosítja, hogy vannak-e megváltoztathatatlan rendelkezései egy alkotmánynak,⁹⁸ erősen leszűkítve ezzel a kérdéskört, holott az alkotmányellenességet sokkal inkább egyfajta összemérésként lehetne megragadni. Az alkotmány a mérce, amelyhez képest vizsgálható, hogy az alkotmánymódosítások és egyéb jogszabályok összhangban állnak-e azzal. Majd alkotmányos érté-

⁹² FRÖHLICH (91. lj.) 203.

⁹³ ZSUGYÓ (71. lj.) 23.

⁹⁴ FRÖHLICH (91. lj.) 205.

⁹⁵ FRÖHLICH (91. lj.) 206.

⁹⁶ FRÖHLICH (91. lj.) 205.

⁹⁷ FRÖHLICH (91. lj.) 212.

⁹⁸ SZENTE (67. lj.) 216.

kek, a népszuverenitás, illetve a demokrácia és az alkotmányosság konfliktusaként ragadja meg az alkotmányellenes alkotmánymódosítások problémáját, elismerve, hogy „*éppoly fontosnak tűnik az alkotmányosság legfontosabb értékeinek megőrzése, védelme az aktuális többség zsarnokságától*”.⁹⁹ Azonban azon az állásponton van, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítások kérdése ott merülhet fel, ahol az alkotmány kifejezetten tartalmaz szubsztantív korlátokat az alkotmány módosítására,¹⁰⁰ és ilyen esetekben lehet megalapozott az alkotmánymódosítások felülvizsgálata is.¹⁰¹ Szente tehát az alkotmánymódosítások alkotmányellenességét szituatívnak, az adott alkotmánytól függő kategóriának tartja.

Szintén ez a felfogása érvényesül az alkotmányozó hatalom és az alkotmánymódosító hatalom megkülönböztetése esetén, mivel ezt csak azokban az országokban tartja adottnak, „*amelyekben vannak örökkévalósági klauzulák – ám ez a fajta megkülönböztetés még ezekben az államokban is csupán részleges, s a néhány, módosítás útján megváltoztathatatlan rendelkezéstől eltekintve itt sem érvényesül*”.¹⁰² A megkülönböztetést azért nem tartja meggyőzőnek, mert ha a módosító norma nem lenne azonos szintű az alapnormával, akkor nem tudná azt megváltoztatni, ráadásul a módosítással az alkotmány módosítására vonatkozó szabályokat is megváltoztathatja. Felhívja a figyelmet arra is, hogy csak a demokratikus alkotmányok védelme érdekében kívánatos az alkotmánymódosító hatalom elválasztása.¹⁰³

„Valóban lényeges, hogy Európában a nemzeti alkotmányok kövessék a konstitucionalizmus közös közjogi hagyományait, ám egyrészt már ezek azonosítása is bizonytalanságokat okozhat, s nem egyértelmű, hogy például mely államszervezeti alapelveket vagy alapjogi rendelkezéseket kell a leglényegesebb elvek körébe sorolni, másrészt – szélső eseteket kivéve – ezekből az általános elvekből nagyon nehezen vezethető le konkrét alkotmánymódosítások alkotmányellenessége.”¹⁰⁴

Összességében Szente Zoltán bár fontosnak tartja az alkotmányosság értékeinek érvényesülését, nem normatív módon közelít az alkotmányellenes alkotmánymódosítás problémájához, és emiatt szkeptikus minden olyan megoldással szemben, amely az alkotmány kifejezett rendelkezéseinek nyelvtani értelmezésén túlmegy.

Petrétei József újabb tanulmányában fontos állításokat tesz az alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalomról, illetve az alkotmányosságról, amelyek a fentebb vázolt álláspontommal nagyrészt egybevágnak. Az alkotmányozó hatalommal kapcsolatban Petrétei kimondja, hogy (1) az demokratikus és forradalmi fogalomként jött létre, és nem választható el azoktól a körülményektől és követelményektől, amelyek ezt a fogalmat létrehozták, ezért csak a demokratikus alkotmányel-

⁹⁹ SZENTE (67. lj.) 216.

¹⁰⁰ SZENTE (67. lj.) 220.

¹⁰¹ SZENTE (67. lj.) 243.

¹⁰² SZENTE (67. lj.) 225.

¹⁰³ SZENTE (67. lj.) 225.

¹⁰⁴ SZENTE (67. lj.) 231.

mélet összefüggésében van értelme.¹⁰⁵ (2) Keletkezésének feltétele az volt, hogy a szuverén nép igényt formált arra, hogy maga alakítsa ki azt a berendezkedést, amiben élni kíván.¹⁰⁶ (3) *„Ez önmagában feltételezi bizonyos eszmék, értékelképzelések létét és megvalósulásuk szükségességét.”*¹⁰⁷ Ilyen értékek az államhatalom gyakorlásának alkotmány általi korlátozása, az alapvető jogok, a hatalommegosztás, a jogállamiság, a demokratikus hatalomgyakorlás.¹⁰⁸ Petrétei az alkotmányozó hatalmat eredeti, a korábbi alkotmánytól független, korlátlan hatalomnak tekinti, bár utal arra, hogy nem lehet bármit önkényesen alkotmányba foglalni, mert *„az alkotmányozó hatalom a legitimitását – elismertségét és elfogadottságát – abból is nyeri, hogy mennyiben képes a politikai akaratot normatív módon kifejezésre juttatni abban az értelemben, hogy az alkotmány eleget tegyen az alkotmányosság követelményeinek”*.¹⁰⁹

Az alkotmányosságot mint korlátot azonban az alkotmánymódosító hatalom gyakorlásának feltételeként már egyértelműen azonosítja, amely akkor is fennáll, ha az alkotmány nem állapít meg kifejezett korlátokat az alkotmánymódosító hatalom számára. A szerző ezt azzal támasztja alá, hogy az alkotmánymódosító hatalom gyakorlása nem lehet önkényes.¹¹⁰

*„Az alkotmánymódosító hatalomnak az alkotmány megváltoztatásánál tehát figyelembe kell vennie az alkotmányosság követelményét, mert ha ettől eltekint, olyan rendelkezéseket alkothat, amelyek pusztán deklarációkká válnak, normatív tartalmuk elvész, és a konstituált államhatalmak viszonyítási pontjaként, mércéjeként és korlátjaként megszűnik létezni. Ez pedig magának az alaptörvénynek – és ennek következtében a demokratikus alkotmányos berendezkedésnek – az értelmét kérdőjelezi meg.”*¹¹¹

3. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A dolgozatban amellet érveltem, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítások megítélése alapvetően azon múlik, hogy különbséget teszünk-e elfogadható és elfogadhatatlan alkotmánymódosítások között. Abban konszenzus van, hogy ha egy alkotmánymódosítást nem az előírt eljárásban, nem az arra felhatalmazott szerv fogadott el, akkor az nem lesz érvényes. A hangsúly ezért a módosítások tartalmán van. Alkotmányellenes alkotmánymódosításról így értelmesen csak akkor beszélhetünk, ha nem vagyunk közömbösek a módosítás tartalmát illetően.

¹⁰⁵ PETRÉTEI József: „Az alkotmányozó hatalom és az alkotmányosság” in SZENTE-GÁRDOS-OROSZ (67. l.) 53–54.

¹⁰⁶ PETRÉTEI (105. l.) 58.

¹⁰⁷ PETRÉTEI (105. l.) 58.

¹⁰⁸ PETRÉTEI (105. l.) 60.

¹⁰⁹ PETRÉTEI (105. l.) 56.

¹¹⁰ PETRÉTEI (105. l.) 68–69.

¹¹¹ PETRÉTEI (105. l.) 70.

Még ha elfogadjuk azt, hogy nem lehet akármilyen tartalmú az alkotmánymódosítás, akkor is nehézséget okozhat az alkotmánymódosítások alkotmányellenességének, illetve azok bírói felülvizsgálhatóságának igazolása az alkotmányban kifejezett, alkotmánymódosításra vonatkozó korlátok nélkül. Azonban álláspontom szerint az alkotmányellenes alkotmánymódosítások léte általános érvényű megállapításokon alapul, nem az adott ország alkotmányában szereplő kifejezett korlátoktól függ, amellett, hogy az adott alkotmány szövege lesz az, ami egyediesíti és pontosítja az általános érvényű téziseket.

A dolgozatban ezért az alkotmányellenes alkotmánymódosítás egy lehetséges általános igazolására, az alkotmányosságra törekedtem rámutatni. Amellett érveltem, hogy a konstitucionalizmus feltételez egy alkotmányfelfogást és egy értékválasztást, ami az alkotmánymódosításokra nézve két következménnyel jár. Az egyik, hogy az alkotmánymódosítás tartalma nem lehet akármilyen tartalmú, az alkotmányt is csak akkor fogadjuk el valódi alkotmánynak, ha megfelel a konstitucionalizmus, vagyis az alkotmányosság követelményeinek, ezért az alkotmánymódosítás sem lehet azzal ellentétes tartalmú. Ez a felfogás azzal az előnnyel is jár, hogy elkerülhető a nem alkotmányos demokráciák alkotmányainak védelme az alkotmányellenes alkotmánymódosítás doktrínájának felhasználásával.

A másik következmény az, hogy az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom nem azonos, vagy legalább fokozati különbség tehető, és egyik hatalom sem korlátlan a mai alkotmányosság keretei között értelmezve. Az alkotmányosságban már a kezdetektől megvan az igény, hogy megkülönböztesse az alkotmány megalkotását annak későbbi megváltoztatásától. Az 1791-es francia alkotmány vitájánál már felmerült, hogy az alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés megőrzése érdekében korlátozható az alkotmánymódosítás lehetősége. Az alkotmánymódosító hatalmat ennek szellemében az alkotmány által létrehozott önálló hatalomként fogom fel, ami kizárólag az alkotmányba foglalt eljárási szabályoknak megfelelően, az alkotmányban lefektetett berendezkedés, alapelvek és emberi jogok tiszteletben tartásával gyakorolható. Az alkotmányozó hatalom pedig bár eredetileg az alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés kialakításakor korlátlan volt, a mai konstitucionalizmus keretei között azonban ez a felfogás már nehezen tartható. Sokkal inkább igazolható az alkotmányozó hatalom korlátozottsága, mivel jobban szolgálja az alkotmányosságnak megfelelő berendezkedés fenntartását.

Amellett érveltem továbbá, hogy egy alkotmánymódosítás alkotmányellenessége nem attól függ, hogy az alkotmánymódosító hatalmat és az alkotmányozó hatalmat megkülönböztetjük-e, hanem attól, hogy az alkotmányosság követelményeinek megfelel-e a módosítás vagy sem. Azért tartom mégis lényegesnek az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom megkülönböztetését, mert kifejezi, hogy az alkotmányozó hatalomnak nagyobb a mozgástere, mint az alkotmánymódosító hatalomnak, még ha fennálló alkotmányos demokráciákban már nem korlátlan az alkotmányozó hatalom sem. Az alkotmánymódosító hatalom gyakorlása intézményes kontroll alatt állhat, mivel konstituált hatalomról van szó, míg ha az alkotmányozó egy új alkotmányt hoz létre, ott a bíróságnak nincs magától értetődő lehetősége az új alkotmány felülvizsgálatára.

RECENZIO

HEGYI SZABOLCS – VINNAI EDINA – ZŐDI ZSOLT (SZERK.): ORBIS IURIS. ÜNNEPI TANULMÁNYKÖTET SZABÓ MIKLÓS 65. SZÜLETÉSNAPIJÁRA (MISKOLC: BÍBOR 2016) 199.

1. E recenzió tárgya a hazai jogbölcselet egyik kiváló személyisége, Szabó Miklós professzor tiszteletére rendezett ünnepi konferencia előadásából és még két utólag beküldött tanulmányból összeállított kötet. Az ünnepi tanulmánykötet mint műfaj vagy forma egyszerre lehet hálás és hálátlan a „kívülálló olvasó” számára: ha az írások csak érintőlegesen kapcsolódnak az „ünnepelthez”, akkor valami hiányérzetünk támadhat; ellenben, ha a tanulmányok jól érezhetően kapcsolódnak, sőt mi több, építenek a „központi személyre”, akkor nem csupán egymáshoz kapcsolódó tanulmányok halmazát vehetjük a kezünkbe, hanem betekintést nyerhetünk az ünnepelt munkásságába is.

Egy ilyen gazdag és jelentős tudományos életművel és iskolateremtő oktatói tevékenységgel rendelkező professzor esetében az egykori tanítványok, pályatársak és kollégák tisztelgő előadásai kiváló alkalmat jelentenek az ünnepelt munkásságával való számvetésre, és e kötet jól megmutatja, hogy Szabó Miklós milyen fontos és megkerülhetetlen alakja a hazai jogbölcseletnek.

A kötet tanulmányai Szabó Miklós több évtizedes kutatói és oktatói tevékenységének legfontosabb témáihoz és eredményeihez kapcsolódnak, amelyet a szerkesztők három tematikába soroltak: dogmatika, logika/retorika, illetve jog és nyelv.

2. Az első – dogmatikával foglalkozó – blokk Bódig Mátyás *Jogelméleti összefüggések Szabó Miklós jogdogmatikájában* című tanulmányával kezdődik. A szerző egy személyes gondolatokkal és visszaemlékezésekkel tarkított összefoglaló tanulmányt írt Szabó Miklós dogmatikaelméletéről. A tanulmány nem csupán az elmélet fő kérdéseit mutatja be, hanem foglalkozik annak fogadtatásával, valamint finom kritikai észrevételeket is tartalmaz úgy, hogy közben Bódig soraiból nyilvánvaló, hogy Szabó személye milyen fontos volt számára is. A tanulmány mindenképpen értékes azok számára is, akik esetleg nem ismerik behatóan Szabó Miklós jogdogmatikával foglalkozó írásait, akár azokhoz tartozó bevezetőként is kezelhető. A dogmatika és a jogértelmezés témáját járja körbe Győrfi Tamás *Muszáj Herkules? Jogdogmatika hala(n)dóknak* című tanulmánya. Ebben a tanulmányban a szerző Dworkin-kritikát fogalmaz meg, amelynek célja, hogy a dworkini idealizált „Herkules-bíró” helyére egy realisabb és komplexebb érvelésméletemet állítson fel. E kritikai alapállásból vizsgálja Szabónak azt az állítását, hogy a jogdogmatika autoritativ szövegeken végzett munkát.¹ Győrfi szerint ez a megfogalmazás nem elég pontos, mert vannak a jogi érvelésnek olyan kérdései, amelyek nem kapcsolódnak szorosan szövegekhez. Ilyen például az is, hogy az adott szabály ténylegesen alkalmazandó arra az esetre, amelyre egyébként vonatkozik,

¹ Szabó Miklós: *Ars Iuris. A jogdogmatika alapja* (Miskolc: Bibor 2005) 36.

vagy az, hogy konkuráló autoritások eltérő értelmezései esetén melyiket fogadjuk el irányadónak? A szerző szerint az érvelési elméleteknek meg kell haladniuk a dworkini Herkules-bíró toposzát és figyelembe kell venni, hogy a bírók egyfelől hús-vér emberek hiányosságokkal, másrészt egy ésszerű pluralizmus keretében tudomásul kell vennünk, hogy a jogdogmatika a nehéz esetek egy részében nem tud egyértelmű válaszokat adni. Ez a poszt-herkulesi fordulat maga után vonná „a dogmatikai alaphelyzet leírásának és jellemzésének ‘pszichologizáló’ fordulatát” (48. o.).

Bencze Mátyás *A jogászi dogmatikai tevékenység és a bírói döntés helyessége* című írásában arra vállalkozik, hogy a bírói döntés helyességének kritériumait vizsgálja Szabó dogmatika-elméletének segítségével. Bencze elsősorban a bírói döntés „nehéz eseteit” állítja fókuszba, és a bírói döntést szorító kettős bizonytalanságra hívja fel a figyelmet. Egyfelől egy ügy eldöntése esetében problémát jelenthet az információhiány (rendelkezőnk-e minden szükséges információval az eset helyes eldöntéséhez?), másfelől a bizonytalanságnak van egy erkölcsi helyességre vonatkozó oldala. A tanulmány a helyes érvelés kritériumain keresztül mutatja be ezt a két bizonytalansági faktort. A bírói döntés során az indokolási kötelezettség egy legjelentősebb funkciójaként azt jelöli meg a szerző, hogy a jogalkalmazó rá legyen kényszerítve „az ésszerű döntés meghozatalára” (55. o.), Bencze szerint a bírói döntés erkölcsi helyességének mércéjét a hivatásrendi közösség konszenzusa határozza meg, de ez nem szolgál teljes és megnyugtató magyarázó erővel. A szerző szerint a természetjogi gondolat (amely egyfajta konkuráló elmélet lehet a bírói döntés helyességének megállapításában) egy ésszerű pluralizmus kereteiben nehezen megokolható, mert sem a történelmi tapasztalatok, sem a ráció nem igazolja az igazságát (57. o.). Ennek oka a szerző álláspontja szerint az, hogy ezek az értékek is ugyanúgy ki vannak téve a változásnak, mint a közösségi együttélés keretei. Bencze álláspontja szerint a jogászoknak erkölcsi kérdésekben nincsenek előjogaik vagy valamiféle felsőbbrendű tudásuk, azonban a bonyolult jogi kérdésekben (és itt fontos, hogy nem az ún. „nehéz” vagy bizonytalan megítélésű estekről van szó), olyan szakmai tudással rendelkeznek, amely alkalmasabbá teszi őket e problémák megoldására.

Paksy Máté *Vajon depolitizálható-e a jogdogmatika avagy nem, és ne is reménykedjünk benne?* című írásában a politika és jog kapcsolatát elemzi. Az elemzés a családjogra fókuszál, amely nagyon aktuális téma, és a család speciális magánszféra és közjő határán való elhelyezkedése miatt ideális terepe egy ilyen elemzésnek. Paksy Arisztotelész, Hobbes és Hegel gondolatait idézi a család és a tágan vett politikai közösség kapcsolatának kibontásában, majd a hazai családjogi szabályozás történeti előzményeit, valamint a most hatályos jogszabályokat (így az *Alaptörvényt* is) elemezve amellel érvel, hogy a családjog már nem igazolható klasszikus szerződéselméleti megközelítéssel, mert a család nem tisztán a racionalitásra épül, legalább olyan fontos motívumokat jelentenek különböző felelősségi, érzelmi motivációk is. A szülő nem úgy rendelkezik hatalommal a gyermekek felett, mint a szuverén a politikai közösség felett, hiszen a szülők miközben felelősséggel és hatalommal rendelkeznek a család élete felett, egyúttal annak részei is.

Jakab András *Jogi érvelések és dogmatikai jellegzetességeik összehasonlítása számokkal – Jog-összehasonlítás, matematika és jogbölcselet* című írásában két olyan nemzetközi kutatás eredményeit prezentálja, amelyben a kutatók arra keresték a választ, hogyan lehet kvantitatív módon mérni és elemezni a jogi érvelés és a jogi szövegek dogmatikai jellegzetességeit a különböző nemzeteknél. Az első, Tania Groppi és Marie-Claire Ponthoreau által vezetett kutatásban arra keresték a választ, hogy a bíróságok milyen gyakran folyamodnak a jog-összehasonlító módszer alkalmazásához, illetve támaszkodnak külföldi jogi megoldásokra vagy ítéletekre. Az eredmények tanulságosak, hiszen jól kirajzolódik az a tendencia, hogy ezeket az eszközöket csak kiegészítő jelleggel a már kiforrott érvelés megerősítésére alkalmazzák a nemzeti bíróságok akkor, ha olyan bonyolult vagy újszerű ügyről van szó, amely nem tartozik az adott nemzeti jogrend „rutin ügyei” közé, és még ekkor is a nyilvánvaló nyelvi korlátok behatárolják a nemzetközi „kölcsonzések” körét.

A második kutatás a Max Planck Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének közös kutatása, a CONREASON Projekt, amelyben az alkotmányjogi érvelések összehasonlító jellegű elemzésére vállalkoztak. A kutatás elsősorban a legfelső, illetve alkotmánybíróságok alkotmányjogi érvelésére fókuszált, nem csupán a döntések, hanem a külön- és/vagy párhuzamos vélemények elemzésének bevonásával. A megjelenő érvek és hivatkozások száma egyértelműen kimutat bizonyos jellegzetességeket és nemzeti sajátosságokat az érvelésben, de nemcsak a számukban, hanem az érvelés diverzitásában is. Az elemzés arra is rámutat, hogy az alkotmányjogi érvelésben a hagyományos kontinentális (*civil law*) és *common law* felosztás tekintetében nincs annyira markáns különbség, még ha tendenciák tekintetében felfedezhetőek is eltérések.

A kutatási eredmények nagyon érdekesek, és elgondolkodtató Jakab megállapítása, miszerint, végeredményben, a jogi érvelés nem univerzális, hanem lokális, vagyis a jogi érvelés elemzésénél elkerülhetetlen a kontextus vagy jogi kultúra vizsgálata.

3. A kötet második (retorikáról és logikáról szóló) blokkját Könczöl Miklós *Méltányosság és joghézag* című tanulmánya nyitja, amelyben a szerző a joghézag problémáját az arisztotelészi méltányosság fogalmán keresztül mutatja be. Könczöl a hiányosság (*elleimma*) jelentőségére és két értelmére hívja fel a figyelmet: a jogszabály hiányos lehet egyrésztől azért, mert a törvényhozó nem mérte fel egy eset jelentőségét és nem szabályozta, másrészt azért, mert nem lehetséges teljes körűen szabályozni minden való életben előforduló lehetőséget. A szerző felhívja arra a figyelmet, hogy az Arisztotelész által hiányosságként megjelölt eset és a modern jogi gondolkodásban megfogalmazott joghézag nem fedik tökéletesen egymást. A tanulmányban Constantine Georgiadis és Jacques Brunshwig vitáját rekonstruálva a joghézag két koncepciója rajzolódik ki: a joghézag lehet kivételes eset, amikor kiterjed az általános szabály hatálya az adott esetre, de kivételt kellett volna tenni (ez Georgiadis álláspontja); vagy elképzelhető, hogy az adott esetre nincs érvényes jogi szabályozás (ez Brunshwig álláspontja).

A méltányosságra való hivatkozás nem csupán a szabálytól való eltekintésre használható: a méltányosságra hivatkozva amellet is lehet érvelni, hogy habár

az adott esetre nem szó szerinti értelemben vonatkozik a szabály, mégis alkalmazzuk. Erre példaképpen hozza a szerző a klasszikus arisztotelészi példát a vassal elkövetett testi sértés törvényi tényállása kapcsán, hiszen mi van, ha valaki fából készült fegyverrel támad a másakra? A rétor munkája itt éppen arra irányulhat (a perbeli pozíciójának megfelelően), hogy meggyőzően érveljen a szabály hatályának kiterjesztése mellett. Pontosan ebben rejlik Könczöl érvelésének magja: a joghézag vagy a jogszabály hiánya valójában a felek érvelésében jelenik meg, mert a méltányosságra való hivatkozás voltaképpen egy érvelési séma, amely a jogi szakmai tudás része. Markovich Réka tanulmányának apropója egy konferencián elhangzott érvelés a házassághoz való jogról. A *Nem házasságközvetítés, bikondicionálisok. Formulák, az állam és az emberi jogok* című írásában amellett érvel, hogy a házassághoz való jog nem feltétlenül jelenti az állam részéről a kiházásítás kötelezettségét. Markovich a házasság definíciója kapcsán a házassághoz való jogot a hofheldi jogosultság-tipológiát felhasználva kíván amellett érvelni, hogy ha „az adott állam egy adott jogot biztosít, az azt jelenti, hogy biztosítja, hogy az adott jogot leíró bikondicionális érvényes (vagyis minden megengedett interpretációban igaz)” (115–116. o.).

Tattay Szilárd *Lehet-e a normáknak igazságértéke?* című tanulmányában egy izgalmas és a tudományos diskurzusban ritkán vitatott állítással szembeni érvelést rekonstruál. A kérdés az, hogy normák esetében beszélhetünk-e igazról vagy hamisról, vagy tényleg csupán a norma érvényességéről és érvénytelenségéről (ahogyan arra a tanulmány elején megidézett Szabó Miklós is utal)? Tattay jó érzékkel választotta ki Georges Kalinowski elméletét, aki a normák igazságértékének elfogadása mellett érvelt. A tanulmány Kalinowski és Georg Henrik von Wright elméleteit is felidézve vezet minket keresztül a meglehetősen ellentmondásos probléma kifejtésén. A tanulmányból kiderül, hogy a kérdés és az arra adott válaszok nagyon erősen kötődnek a mögöttes filozófiai háttérhez, így nem lehet azt mondani, hogy szükségszerű és tökéletesen racionális lenne a válasz. A tanulmányban a norma és a parancs fogalma közötti azonosítást cáfolva az előbbi fogalom kiterjesztését teszi lehetővé. Tattay jó meglátással mutat rá elemzésében és rekonstrukciójában a kalinowski-i elmélet hibáira, és a tanulmány végén okkal nem ad egyértelmű választ a feltett kérdésre, hiszen jól érezhető, hogy az igenlő válasz minden szimpátia ellenére problémásan támasztható alá.

4. A harmadik, jogról és nyelvről szóló blokk első írása Kurtán Zsuzsanna *Jogtudomány, nyelvtudomány és szaknyelvtudás kapcsolatai* című tanulmánya, amelyben a szerző a jog és nyelvtudomány kapcsolatáról nyújt átfogó képet, valamint Szabó Miklós Triviumja lapján foglalja össze az ünnevelt legfontosabb gondolatait a témában. Kurtán a jogi szaknyelv kutatásának fontossága mellett érvel, illetve megjelöl olyan problémaköröket, amelyek érdemesek lehetnek figyelmünkre (ilyenek a nyelvi átfordítások a jogban – Zödi Zsolt tanulmányának témája – vagy a hatalom nyelve).

Zödi Zsolt *A jog mint nyelvi átfordítás elméletének tesztelése* című tanulmányában személyes gondolatokkal vezeti fel tanulmánya fő témáját, amely a jog mint nyelvi átfordítás kérdésköre. Zödi írásának első fontos gondolati lépése Szabó

Miklós elméletének összefoglalása. Háromféle „fordítást” különíthetünk el ez alapján: interszemiotikust (nyelvi és nem nyelvi rendszerek közötti), intralingválit (nyelven belüli regiszterek közötti) és interlingválit (nyelvek közötti). Szabó szerint jogi eljárásban nagyjából részben nyelvi átfordítások zajlanak, de mégis mit jelent a fordítás? Mi az, amit a fordításnak vissza kell adnia? Szabó elmélete szerint a fordításnál szükség van a valóságra mint referenciapontra, azonban annak csak nyelviileg megragadható konstruált változata áll rendelkezésünkre. A fordítási műveletek ezután a jelentéssel történnek (169. o.).

Zódi a nyelvi átfordítás három területét elemzi: az ember-gép interakció (jogi adatbázisok), jogi tájékoztatás mint nyelvi átfordítás, valamint a jogi eljárásban megjelenő átfordítások. A legérdekesebb számomra az a megfigyelés volt, hogy a ténytörténet-elmésélés mennyi átfordításon megy keresztül, mire teljes mértékben jogi formát ölt egy ítéletben. A jogi eljárás során a tágan vett „hétköznapi szöveg” fokozatosan fordul át egy szaknyelvi szöveggé, „[A jogi eljárás] potenciálisan végtelen számú jogi megoldások helyett bizonyosságot akar, és a jogszabály-helyek véges halmazához akarja kötni a történetet. Ez a jelentés és a narratív terek folyamatos szűkülésével jár együtt. A jogi eljárás ’tölcésrszerű’” (177. o.).

A kötet utolsó tanulmányában, *Stílus a jogban: A bírói érveléstől a stílus curiae-ig és vissza* Cserne Péter arra vállalkozik, hogy a stílus fogalmának jogi nyelvre vonatkozó jelentésrétegeit bemutassa. A jogi vagy jogászai stílus kapcsán először a nemzeti jogászai stílusra (vagy nyelvhasználatokra) vonatkozó fő állításokat foglalja össze elsősorban a jogcsaládokra vonatkoztatva. Cserne jól mutat rá arra a kérdésre, hogy vajon a globalizáció és jog nemzetközi univerzalizációja nyomán van-e értelme még jellegzetes nemzeti jogászai stílusokról beszélni. Azonban a szerző jól mutat rá, hogy a stílus nem valami külsődleges dísz, hanem olyan jelenség, amely a társadalmi gyakorlatok egyik terméke és a jog jellegadó eleme, amelynek elemzése és alakítása fontos feladat lehet a jövőben egy majdani „európai jogi stílus” kialakításakor.

A tanulmány másik fontos témaköre a stílus fogalma kapcsán a középkori „*stílus curiae*” terminus technicusának elemzése. Itt arra a nagyon érdekes összefüggésre mutat rá Cserne, hogy a középkorban a jogi szövegek autenticitásának vizsgálatánál nagyon fontos elem volt a jogi szöveg stílusa is (szerkezet, címzés, megszólítottak, szokásos nyelvi fordulatok). Az elemzés e része Peter Goodrich gondolatait juttatták eszembe, amelyben amellettt érvelt, hogy a kora újkorban a törvénykönyvek igazából nem mint szövegek, hanem mint kegytárgyak, mint a szuverén uralkodó jele uralták a jogi-politikai diskurzust.² Paradox módon a hatalom külsőségei néha sokkal hatékonyabban tudják uralni az életünket, mint pusztán a jogi szöveg.

A tanulmány Jürgen Trabant stílusra vonatkozó elméletének összefoglalásával zárul. Trabant a stílus fogalmának a tudományos szóhasználatban egy szűkebb jelentést javasol: „egy meghatározott történelmi egyén jellegzetes nyelvi cselekvési útja-módja (Art un Weise)” (194. o.). Ez a stílusfogalom meghaladja a pusztá

² Peter GOODRICH: „Europe in America: Grammatology, Legal Studies and the Politics of Transmission” *Columbia Law Review* 2001. 2046.

nyelvtant, ide tartozik az érvelés, a történetvezetés, a műfaj stb. Trabant elsősorban persze irodalomtudományi oldalról közelítette meg a stílus fogalmát, de Cserne álláspontja szerint meglátásai alkalmasak akár jogrendszerek, jogcsaládok elemzésére a stílus fogalmán keresztül, de ehhez további specifikációk szükségesek.

A stílus fogalma korántsem külsődleges, a stílusban a közölni kívánt üzenet és annak nyelvi megformálása között szoros kapcsolat van (ez lenne a stílus „maximalista” megközelítése), a stílus „minimalista” megközelítése pedig azt jelöli, amit akkor vizsgálunk, ha az egyén cselekvésének funkcionális összefüggésein túl tekintünk.

5. Összegezve, a kötet írásai mind tisztelettel építenek Szabó Miklós életművére, még akkor is, ha egyes állításaival vitatkoznak; a tanulmányok méltóképpen reflektálnak az ünnepektől munkásságára, és megmutatják azt is, hogy a magyar jogbölcsélet közvetve vagy közvetlenül mennyit gazdagodott neki köszönhetően. A kötet tartalmában nagyon gazdag és érdekes, akár szakmabelieknek, akár a jogbölcsélet iránt érdeklődő laikusok számára akadhat egy-egy olyan tanulmány, amely érdekes lehet.

Úgy gondolom, hogy a hazai jogbölcsélet jövőbeli fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy e tudományterület képviselői összegyűlhessenek és eszmét cserélhessenek, azonban nem csupán ilyen ünnepi alkalmak kellene, hanem állandó (akár intézményesült) fórumok. Mert igaz, hogy a tételes jogászok hajlamosok lebecsülni e diszciplína eredményeit, de a magyar jogi gondolkodásnak szüksége van olyan kutatókra és oktatókra (mint jelen kötet „főszereplője”, Szabó Miklós), akik a jog végső és nehéz kérdéseivel foglalkoznak.

*Kevevári István**

FICSOR KRISZTINA: FORMALIZMUS A BÍRÓI GYAKORLATBAN.
A FORMALISTA BÍRÓI ÉRVELÉS JOGELMÉLETI ALAPJAI
(BUDAPEST: GONDOLAT 2015) 214.

A 2015. és 2016. év az utóbbi két évtized talán leggazdagabb termését hozta a magyar jogelméleti szakirodalomban. Ezen belül is figyelmet érdemelnek azok a kötetek, amelyek egy-egy a hazai vitákban is gyakran használt, de a kelleténél talán kevésbé reflektált fogalom megvilágítására törekszenek elsősorban. Közéjük tartozik Ficsor Krisztinának a bírói döntés és érvelés formalizmusáról szóló könyve.

„Hogyan teremthető meg az egyensúly a forrásalapú jog autoritása és aközött, hogy a gyakorlatban indokolt lehet bizonyos esetekben eltérni a forrásalapú jog normáitól, vagy kiegészíteni azokat?” – hangzik a könyv központi kérdése (128.

* PhD, egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar, 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
E-mail: Kevevari.Istvan@uni-nke.hu.

o.). A könyv első fele a kérdés körvonalazását végzi el, a második pedig a 20. század angolszász szakirodalmában megjelent válaszkísérletek közül mutatja be a legjelentősebbeket.

A körvonalazásra szánt terjedelem korántsem aránytalan, és nem is csupán a „terkitöltést” szolgálja. A szerző egyrészt rámutat arra a kettősségre, amely az ítélkezéseméleten és a jogi érvelésen belül jellemzi a formalizmus fogalmának használatát (9–13. o.). Egyfelől leíró módon, ugyanakkor jobbára kritikai élel szokás formalistának nevezni azt a bírót, aki „a kelletténél jobban” ragaszkodik a normaszöveg szó szerinti értelmezéséhez a jogalkalmazás során, különösen akkor, hogyha ezt a ragaszkodást az indokolás nem támasztja alá érvekkel. Másfelől lehetünk normatívan formalisták, hogyha helyesnek tartjuk és a jogelmélet szintjén is igazolni próbáljuk a szabály szövegéhez ragaszkodó ítélkezési gyakorlatot.

Amint a központi kérdésként fönt említett probléma is mutatja, Ficsor elsősorban az utóbbival, az (írott) szabályalapú bírói döntéshozatal igazolásával foglalkozik könyvében (jóllehet az olvasónak olykor az az érzése támad, hogy nem tudja, talán nem is akarja egészen kiküszöbölni az előbbit, a bírói jogalkalmazás gyakorlatának kritikai vizsgálatát sem). Ennek tisztázását követően, még mindig a kérdés pontosításának szellemében, kitér a probléma nyelv- és politikafilozófiai hátterére (95–126. o.), s a kettő közül a másodikra szűkíti a fókuszot. Mire tehát a könyv derekán elhangzik *a kérdés*, az olvasó világosan látja a súlyát: azt, amit Arisztotelész többek között azzal a fordulattal szemléltet, hogy semmiképpen „sem szerencsés, ha okosabbak akarunk lenni a doktornál” (*Rétorika* 1375b). Vannak ugyanis olyan helyzetek, amelyekben az orvosság veszélyesebbnek látszik magánál a betegség-nél – a tekintély megkérdőjelezése ugyanakkor ennél is nagyobb veszélyt jelent.

Ficsor azt is egyértelművé teszi, hogy szerinte is léteznek ilyen helyzetek: van, amikor indokolt szakítani a formalizmussal. Azt sem titkolja azonban, hogy ezek – logikailag mindenképpen – a kivételes helyzetek. Rendszerint viszont, a *presumptive formalism* (ezt Ficsor „vélelmezett formalizmus”-nak fordítja: pontosabb lenne talán a „vélelmező formalizmus”, vagy kissé szabadabban a „formalista vélelem” kifejezés) szellemében és a jog mint normarendszer autonómiájával igazolhatóan, úgy helyes, ha a jogalkalmazás kizárólag a (tételes) jogon, s a szabály szó szerinti, általánosan elfogadott értelmén alapszik.

De hol a határ? És kinek kell döntenie arról, hogy az adott eset a határ melyik oldalán helyezkedik el? (Vö. 143. o.) Ficsor kellő körültekintéssel közelítve a kérdéshez végül azt az álláspontot fogadja el, amely szerint a döntés ebben a kérdésben is a bíró dolga, a „formalista vélelem” alkalmazhatóságának legfontosabb kritériuma pedig az, hogy az eldöntendő jogeset a politikai moralitás, a politikai közösség konstitutív értékeinek az alapjait érinti-e. Ezzel persze egy újabb határvonalat húzunk, amely, még ha pontosítja is a bírászkodás megítélésének a szempontjait, szükségképpen újabb határhelyzetekhez, újabb megválaszolandó kérdésekhez vezet. Mi tartozik a politikai moralitás alapjaihoz? Mondhatjuk, hogy az alkotmányban rögzített értékek. De vajon megelégedhetünk-e egy tételesjogi alkotmányfogalommal, vagy ennél szélesebb körben kell vizsgálnunk, kimondatlan normákat és alapértékeket keresve? Ha pedig az eset eldöntése a politikai alap-

értékekhez vezet, akkor hol ér véget a bíró fölhatalmazása és hol kezdődik a többi hatalmi ág területe?

Ezeket az újabb feladatokat tekintve aligha véletlen, hogy utolsóként Ficsor az érényalapú megközelítést (*virtue jurisprudence*) veszi szemügyre mint lehetséges fogódzót. Ezt talán az is indokolja, hogy ennek legfőbb szószólója, Lawrence Solum, kifejezetten a formalizmus-vita meghaladását ígéri több írásában. A probléma zárójelbe tétele azonban még nem jelenti a megoldását: ha kimondjuk, hogy az a jó döntés, amely az adott helyzetben az érényes bíró döntése lenne, azzal csak azt a gyakorlatot folytatjuk, hogy – ismét csak Arisztotelésszel szólva – általános értelemben, mintegy a „jó” szinonimájaként használjuk a „méltányos” fogalmát (vö. *Nikomakhoszi Etika* 1137b). Erényekre bizonyára szükség van, de amint Ficsor helyesen rámutat, ahhoz, hogy képesek legyünk értelmesen beszélni a formalizmus kérdéséről, mégis szükségünk van az ítélkezésemélet eddigi fogalomkészletére. Ebben pedig az érény-jogelmélet irányzatából is inkább azoknak az írásoknak vehetjük, vehetnénk hasznát, amelyek az ítélkezés alapjául szolgáló értékekre, nem pedig az ítélkezésben megnyilvánuló erényekre összpontosítanak.¹ E megközelítés bemutatása nélkül az erények emlegetése valóban nem sokat segít, akár elhiszük, hogy a formalizmus-vita „kifulladt”, akár nem.

Két további megjegyzés kívánkozik még az ismertetés végére: mindkettő a kifejtés módjával kapcsolatos, és mindkettő magyarázata – föltehetőleg – a tárgyalás egyébként dicséretesen fókuszált voltában keresendő. Az egyik kifogás a bemutatott, de nem (vagy csak részben) elfogadott nézetek tárgyalásának tömörségét illelheti, legyen szó akár az intencionalista értelmezésemletről, akár a kivételt nem engedő normatív formalizmusról. Ezekben az esetekben ugyanis csak az illető elméletek körvonaláival, legfőbb állításaival találkozunk az olvasó, az azokat alátámasztani hivatott érvekkel szinte egyáltalán nem. Ez azért kelt hiányérzetet, mert így az elutasításuk indoklása is a levegőben lóg. Ezért, úgy lehet, a részletesebb ismertetés így nem egy fölösleges kitérő lett volna a szerző saját gondolatmenetéhez képest, hanem éppen a szilárdabb alátámasztás egyik eszköze. Példa lehet erre az értelmezésemleletnek (a nyelvfilozófiai háttérnek) szentelt fejezet. Ebben a kontextustól független jelentés elképzelése áll szemben a „szélsőséges intencionalizmussal”, melynek fő állítása a bemutatás alapján az volna, hogy a szöveg szerzőjének a szándéka (és semmi egyéb) határozza meg a jelentést. Ficsor az utóbbit – alkalmasint joggal – elveti, fontos volna azonban, hogy a mellette szóló érvek is előkerüljenek, intuitíve ugyanis a kontextusfüggetlen jelentés tételezése² sem látszik sokkal meggyőzőbbnek.

¹ Lásd pl. a Ficsor által is hivatkozott tanulmánygyűjtemény (Colin FARRELLY – Lawrence SOLUM (szerk.): *Virtue Jurisprudence* (London: Palgrave Macmillan 2008)) két darabját, Duff és Huigens írásait. Eredeti megjelenésük Antony DUFF: „Virtue, Vice, and Criminal Liability: Do We Want an Aristotelian Criminal Law?” *Buffalo Criminal Law Review* 2002. 147–184; KYRON HUIGENS: „On Aristotelian Criminal Law: A Reply to Duff” *Notre Dame Journal of Law, Ethics and Public Policy* 2004. 465–499. A vita további közleményekben folytatódott.

² „A konvenciók természetesen változhatnak és változnak is, ezáltal a szavaknak különböző jelentései, jelentésárnyalatai alakulhatnak ki, de ez nem jelenti azt, hogy egy adott időpontban ne lenne a szavaknak fix jelentése.” (104. o.)

A másik hasonló pont a példaként szolgáló jogesetek értelmezése. Noha az olvasónak nincs oka kételkedni, hogy ezek a jogesetek csakugyan azt illusztrálják, amit a szerző be kíván mutatni a segítségükkel, valamivel több magyarázat mégis megkönnyítené beillesztésüket a gondolatmenetbe. A szó szerinti értelmezés indokolhatóságával kapcsolatban említett három esetről³ például nem mindenhol világosak a szerzőnek szimpatikusabb állásponttal *szemben* fölhozható érvek. Természetesen gondolhatjuk, hogy ezek kifejtése éppen az ítélkező bíróság dolga lett volna: ebben az esetben viszont a formalizmusnak a gyakorlatra alkalmazott értékelő fogalmát használjuk. Ha a „formalista” jogalkalmazás igazolhatósága a kérdés, akkor szükségünk lehet a példánál is a szó szerinti értelmezés melletti érvekre, akkor is, ha az eredeti jogvitában ezek nem hangzottak el.

Ficsor Krisztina könyve ezekkel az elvarratlan szálakkal együtt is nagyszerű olvasmány: az olvasó egyszerre tanul belőle és kap ösztönzést a gondosan megvilágított kérdések végiggondolásához. Éppen ezért nemcsak az értelmezés- és ítélkezésemélettel foglalkozók, hanem az ezeket gyakorlók számára is rendkívül hasznos. Gondolkodásra ösztönző volta miatt pedig föltétlenül helye van a benne tárgyalt kérdésekkel foglalkozó kurzusok olvasmányjegyzékén.

*Könczöl Miklós**

PRIBULA LÁSZLÓ (SZERK.): A JOGALKALMAZÁS VITATOTT TERÜLETEI – VALLÁSSZABADSÁG ÉS EGYHÁZJOG (DEBRECEN: PRINTART-PRESS 2015) 166.

A 2010-es választásokat követően alapjaiban változott meg hazánkban az egyházak (vallási közösségek) jogállására – jogalanyiságára, elismerésére, regisztrálására – irányuló szabályozás, amivel összefüggésben új közjogi alapokra helyeződött az állam és az egyházak kapcsolatrendszere is. A változások irányát jelezték

³ Az egyikben a bíróság formai hiba miatt mondta ki egy végrendelet érvénytelenségét, a másikban a Margit-híd felújító konzorciumnak a kivitelezésre vonatkozó pénzügyi beszámolóját nem tekintette közérdekű adatnak, a harmadikban a kábitószert hatóanyagát hordozó keverék összetömegét vette figyelembe a büntetési tétel megállapításánál (132–136., ill. 143–144. o.). Az első esetben pl. a Ficsor által rekonstruált érv („A jogszabály rendelkezései alapvető garanciát nyújtanak arra, hogy a végrendelet lapjait és tartalmát illetéktelen személyek ne változtathassák meg önkényesen.” 133. o.) érvényes ugyan, de a határozat egyrészt kifejezetten kimondja, hogy „a bíróság megállapította, hogy a perbeli írásbeli magánvégrendelet az örökhatályú akaratát tartalmazza”, másrészt az alaki kellékekre vonatkozó törvényi rendelkezés értelmezése is részben a bírói gyakorlaton alapszik – kérdés tehát, hogy miért lehetünk elnézőbbek a végrendelet szabadságának korlátozásával szemben, mint a közérdekű adatokhoz való hozzáférésnél, ahol a bíróság „nem vette figyelembe a jogszabály mögöttes értelmét [...], ezáltal pedig jogilag helytelen döntést hozott” (135–136. o.).

* Egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: konczol.miklos@jak.ppke.hu.

az Alkotmánybíróság által utóbb közjogi érvénytelenség miatt megsemmisített *2011. évi C. tv.*, illetve a gyors sebtében megalkotott, utóbb a *2013. évi CXXXI-II. tv.* által módosított, *2011. évi CCVI. tv.* rendelkezései, amelyek egyként írták felül az 1989/1990-es közjogi rendszerváltás egyik legstabilabbnak vélt alkotásának, a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló *1990. évi IV. tv.* alaprendelkezéseit. Az egyházakra, valamint az állam és az egyházak közötti kapcsolatokra vonatkozó alapelveket a 2012. január 1-je óta hatályos *Alaptörvény*, valamint az *Alaptörvény* negyedik (2013. március 25.) és ötödik (2013. szeptember 26.) módosítása alakította ki, illetve formálta tovább, miközben az alaptörvényi, illetve törvényi szintű szabályozás változásait az Alkotmánybíróság releváns határozatai is kiváltották. A szabályozás több alap- és részletkérdését ugyanakkor belföldön is és külföldön is bírálattal illették. Nem véletlen tehát, hogy intenzív szakmai figyelem kísérte és kíséri az egyházakra, valamint az állam és az egyház kapcsolataira vonatkozó szabályozás alakulását.

A bemutatandó tanulmánykötet a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, valamint a Debreceni Református Hittudományi Egyetem szervezésében 2014. október 17-én megrendezett, „A jogalkalmazás vitatott területei – Vallásszabadság és egyházjog – Az állam egyházjogi szabályozási feladatai” című konferencián elhangzott előadások szerkesztett szövegét foglalja magában, amelyhez két további tanulmány is társult. Öröndetes, hogy a legkülönbébb jogi aspektusok mellett a tematikában a teológiai vonatkozások is megjelentek. A jogi és teológiai szempontok szükségszerű, történelmileg is determinált találkozására utal a kötethez írt ajánlásban Bölcskei Gusztáv, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (akkori) rektora, amikor arra emlékeztet, hogy Kálvin annak idején nem teológiai, hanem jogi tanulmányokat folytatott. Az „*egyedül Istené a dicsőség*” kálvini formulája pedig azt hivatott kifejezni, hogy az uralom, kormányzás és hatalomgyakorlás sohasem válhat öncéllá (7. o.). A kormányzásra és hatalomgyakorlásra vonatkozó kálvini szentencia természetesen tértől és időtől függetlenül érvényes.

A kötet nyitó írása, a Bencze Mátyás és Drótos Richárd szerzőpáros által jegyzett, „A magyar rendes bíróságok gyakorlata a vallásszabadságot érintő ügyekben” című tanulmány abból az utólagosan verifikált munkahipotézisből indul ki, hogy a bevett keresztény egyházak jogait és érdekeit a Legfelsőbb Bíróság, illetve jogutód szerve, a Kúria „különösen erős jogi védelemben” részesíti más jogokkal és érdekekkel szemben (11. o.). A vizsgálódás körébe kizárólag olyan ügyeket vontak be, amelyeket a vallás alapértékei, identitásképző szimbólumai és a vallás szabad gyakorlata szempontjából szignifikánsnak tartottak. A fenti kritériumoknak mindössze öt ügy felelt meg a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A tanulmány ezeket az eljárásokat mutatja be, elemzi és értékeli.

A feldolgozott jogesetek közül az egyházi autonómia értelmezésével is összefüggő nyíregyházi „Huszár-telepi iskola” ügyét szeretnénk kiemelni, egyszerűen amiatt, mert a bemutatandó kötet egyik további tanulmánya szintén kiemelten foglalkozik ezzel az ügyel, csakhogy nem a kívülálló elemző, hanem az ügyet belülről szemlélő jogtanácsos szemszögből nézve. A Bencze – Drótos szerzőpáros a

„Huszár-telepi iskola” ügyét amiatt is tartotta fontosnak, mert két, megszilárdulni látszó bírósági gyakorlat között keletkezett konfliktusként értelmezték az ügyet (21. o.). Az egyik gyakorlat alapján az intézményes keretek között folyó szabad vallás-gyakorlathoz fűződő jog elsőbbséget élvez más jogokkal szemben, a másik gyakorlat alapján viszont úgy tűnik, hogy a bíróságok következetesen kiállnak a faji alapú szegregáció bármilyen formájával szemben.

A görögkatolikus egyház a nyíregyházi önkormányzattól épületet és támogatást kapott abból a célból, hogy a Huszár-telepen egyházi fenntartású, vallási nevelést is folytató általános iskolát létesítsen. Miután a Huszár-telepen túlnyomórészt rendkívül szerény körülmények között élő roma családok laknak, számukra a legkönnyebben (és legolcsóbban) elérhető oktatási intézmény a 2011/2012-es tanévtől működő egyházi fenntartású általános iskola lett. A döntéssel egyidejűleg az önkormányzat a telepről addig ingyenesen a város más iskoláiba közlekedő buszjáratot megszüntette, illetve ingyenesség helyett bérlettámogatást biztosított. Egy civil szervezet a kialakult helyzetre tekintettel deszegregációs pert kezdeményezett, amelynek során az első és a másodfokon eljáró bíróságok a jogellenes elkülönítés megtörténtét állapították meg. A Kúria azonban teljes egészében elutasította a felperes kereseti kérelmét. A Kúria legfontosabb érve szerint a szülők nem voltak elzárva attól az információtól, hogy a megnyíló iskola vallásos nevelést is fog nyújtani, és ennek tudatában írták be oda gyermekeiket. A legfelsőbb bírói fórum arra is hivatkozott, hogy a Huszár-telepi iskolába bárki beiratkozhat, miként a Huszár-telep lakói is választhatnak más (lakóhelyüktől távolabb eső) városi iskolát gyermekeik számára. A szülők tehát, a Kúria értelmezése szerint, a világnézeti alapon történő szabad iskolaválasztáshoz való jogukat érvényesítették. A Kúria arra is hivatkozott, miszerint a szülők is kezdeményezték az iskola megnyitását, továbbá az iskola megnyitásával a roma kisebbségi önkormányzat is egyetértett (lásd 22–23. o.). A szerzőpáros véleménye szerint önmagában véve egy ingyenes buszjárat megszüntetése, továbbá egy iskola egyházi kézbe adása nem valósít meg szegregációt, *„de ha az eset többi körülményével együtt szemléljük azokat, akkor egyértelművé válik, hogy ezek a lépések sok család számára rendkívüli módon megnehezítették, vagy éppen ellehetetlenítették más iskola választását”* (23. o.). A jogi kérdés pedig nem az, hogy biztosították-e a szülők számára a világnézetüknek megfelelő oktatási intézmény megválasztásának jogát, hanem az, hogy ez a választás önkéntes volt-e. Az esettanulmány szerzői szerint a Kúria az önkéntesség kérdésének eldöntése során a bizonyítékokat egyoldalúan értékelte, így azokból megalapozatlan következtetéseket vont le. A szerzőpáros véleménye szerint a Kúria akkor járt volna el helyesen, ha új eljárás lefolytatását rendelte volna el.

A Huszár-telepi iskola ügyében született kúriai döntés az előbbtől némiképp eltérő olvasatát nyújtja Czifra Károly „Alapjogi összefüggések a jogellenes elkülönítés tilalma, az iskolaválasztás szabadsága és a vallásszabadság között” című tanulmánya, amennyiben a hangsúlyok a szülők szabad iskolaválasztási jogára helyeződnek. A tanulmány szerzője alapos áttekintést nyújt a szabad iskolaválasztás jogát biztosító nemzetközi jogi és hazai jogi normákról. A szabad iskolaválasztás jogát olyan alkotmányos alapjognak tekinti, amelyet nemzetközi szerződések és nemzet-

közi intézmények egyaránt garantálnak, miközben nincs olyan alkotmányos alapjog, vagy alkotmányos érték a szerző megítélése szerint, amelynek érvényesülése érdekében a szülők iskolaválasztáshoz fűződő alkotmányos jogát korlátozni, vagy eltörölni lehetne (28. o.).

„Nem fordulhat így elő, hogy az egyenlő bánásmódra hivatkozva bárkit azért foszszanak meg az egyébként elérhető kedvezőbb helyzettől – konkrétan a jó közoktatástól – és szorítsanak mesterségesen egy, az elérhetőnél kedvezőtlenebb közoktatási helyzetbe, hogy azzal társadalmi célokat szolgáljanak. Az ilyen gyakorlat alapvetően sérti – a korábban megjelölt rendelkezéseken túl – a jogállamiságot, a személyek méltóságát és szabadságát, emellett erkölcsi értelemben is legalább akkora bűn, mint a jogellenes elkülönítés.” (28. o.)

A szabad iskolaválasztás, mutat rá a szerző, természetesen nem az oktatási szegregációt tűzi ki célul, hanem „*a rideg integráció elkerülését célozza*”, és megfelel a gyermek érdekeit szem előtt tartó szülői attitűdnek (29. o.). A Kúria döntését pedig a szóban forgó Huszár-telepi iskola kapcsán amiatt tartja fontosnak, mert egy közoktatási szegregáció miatti ügyben a Kúria első alkalommal adott helyt az iskolafenntartó által hivatkozott, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. tv. alapozott kimentési okra.¹ A szegregáció csökkentését, illetve kiegyenlítését illetően ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyház régóta bevált megoldásokkal rendelkezik (33. o.).

Fedor Tibor nagy ívű tanulmánya az állam és az egyház kapcsolatainak alakulását tekinti át a rendszerváltás időszakától kezdődően, miközben a hangsúly – a szerző szándékaival összhangban – a hatályos szabályozásra irányul (34. o.). Ennek megfelelően a tanulmány első, terjedelmében magától értetődően kisebbik része a rendszerváltás idején elfogadott alkotmányi, illetve törvényi rendelkezések, mindenekelőtt az 1990. évi IV. tv. és az arra épülő joganyag alapján mutatja be az állam és az egyház közötti kapcsolatokat alakulását, különös tekintettel az egyházalapítás feltételeire, valamint az egyházak közfeladatot ellátó tevékenységére és az ezzel is összefüggő pénzügyi kérdésekre. A szerző kiemelte, hogy az *Alkotmány*, valamint az 1990. évi IV. tv. egyaránt biztosították az állam és az egyház egymástól elválasztott működését (36. o.), miközben az Alkotmánybíróság a releváns alkotmányi és törvényi háttér alapján az állam világnézeti semlegességének kategorikus imperatívuszára is rámutatott. A tanulmány második, terjedelmesebb része tételesen és részletesen mutatja be a 2010 utáni jogi háttér változásait, illetve rávilágít a változások lehetséges motívumaira. A szerző az egyházalapítás feltételeit – tegyük hozzá: visszamenőlegesen is – szigorító törvényi előírásokat, illetve az

¹ 28. § (2) bekezdés a) pont. Nem sérti az egyenlő bánásmód követelményét, ha a közoktatási intézményben a szülők kezdeményezésére és önkéntes választása szerint olyan vallási vagy más világnézeti meggyőződésen alapuló oktatást szerveznek, amelynek célja vagy tanrendje indokolja elkülönült osztályok vagy csoportok alakítását; feltéve, hogy emiatt az oktatásban résztvevőket semmilyen hátrány nem éri, továbbá ha az oktatás megfelel az állam által jóváhagyott, államilag előírt, illetve államilag támogatott követelményeknek.

Alaptörvény változó rendelkezéseit, továbbá az alkotmánybíróági határozatokat, valamint az Emberi Jogok Európai Bíróságának a *Magyar Keresztény Mennonita egyház és Mások kontra Magyarország* ügyben 2014-ben hozott, Magyarországot elmarasztaló ítéletét tekintette át. Miközben több száz vallási közösség veszttette el a 2011-es jogszabályi változásokat követően jogszerűen szerzett státuszát, a tanulmány tételesen mutatja be az *Alaptörvény* hatályos rendelkezései szerinti vallási közösségek: az országgyűlés által bevett egyház és a vallási tevékenységet végző szervezet jogállása közötti különbségeket is. Azaz a korábbi egyszintű szabályozást a kétszintű szabályozás váltotta fel.

Fedor Tibor tanulmánya kapcsán a továbbiakban két kérdésre szeretnék még rávilágítani. Az első kérdés arra irányul, hogy tulajdonképpen mi is indokolta a mintegy húsz esztendőn keresztül működő, legfeljebb korrekciókra szoruló rendszer gyökeres megváltozását? A jogi szabályozás megváltozásának legfőbb indokát a tanulmány a hivatalos indokolással lényegében összhangban abban látja, hogy az *1990. évi IV. tv.-nyel* kapcsolatban utólag (így!) megállapítható volt, hogy miközben a lelkiismereti- és vallásszabadságot széleskörűen biztosította,

„nyilvánvalóvá vált, hogy az egyházalapítás rendkívül nagyvonalú feltételei lehetőséget adnak az alapjoggal történő visszaélésekre is, mind az egyházaknak járó állami támogatások jogosulatlan igénybe vételére, mind pedig ténylegesen nem hitéleti tevékenységet végző szervezetek egyházként történő bejegyeztetésére”.

Mindezek után jutott a kormányzat arra a következtetésre, hogy „szükséges az egyházakra vonatkozó jogi szabályozás új alapokra helyezése” (41. o.). Ehhez azonban, tehetnék hozzá, nem tűnt szükségesnek törvénymódosítás, hiszen az esetleges pénzügyi visszaéléseket már az 1990. évi IV. tv. által biztosított ügyészi fellépés alapján is ki lehetett volna szűrni. A 6/2013. (III. 1.) AB határozathoz fűzött indokolás szerint a Legfőbb Ügyészség adatai szerint az *1990. évi IV. tv.* hatálya idején

„[egyházi] szervezet megszűnésének megállapítása iránt két eredményes ügyészi keresetindítás történt, míg egy esetben ügyészi keresetre a bíróság szüntette meg a szervezetet. Közérdekű bejelentés alapján egy kiségyház alapításának körülményei során gyanú merült fel, hogy a jogi személy nyereszkedési céllal, a magasabb állami normatíva lehívhatósága érdekében jött létre, ezért magánokirat hamisítás és csalás vétségének megalapozott gyanúja miatt nyomozás indult, amelyet – mivel bűncselekmény elkövetése nem volt megállapítható –, megszüntettek”.²

A jogalkotó mégis úgy tartotta helyesnek 2011-ben, hogy az ún. bizniszegyházak kiszűrése helyett – a kivételezett egyházi körtől eltekintve – egyetlen tollvonással megszüntesse több száz vallási közösség *1990. évi IV. tv.* alapján szerzett

² 6/2013. (III. 1.) AB hat., [178]. Lásd a Társaság a Szabadságjogokért jogvédő szervezet álláspontja az egyházügyi törvény módosításáról. <http://negyedikpont.tasz.hu/tasz-allaspont/>.

jogállását. Lényegében ugyanerre az összefüggésre mutatott rá az Emberi Jogok Európai Bíróságának 2014-es ítélete, amikor arra hivatkozott, hogy Magyarország kormánya az eljárás során „nem bizonyította, hogy a hatóságok által észlelt problémára nem álltak rendelkezésére kevésbé drasztikus megoldások, mint például a bírói felülvizsgálat, vagy a bizonyítottan visszaélést elkövető egyházak feloszlatása”.³ A tanulmány kapcsán felmerülő másik kérdés pedig arra irányul, hogy a többszintű szabályozási rendszer bevezetése, valamint az egyházi státusz biztosításának parlamenti kompetenciába történő utalása mellett érvként a szerző hosszasan hivatkozott a párhuzamos külföldi megoldásokra. Az esetleges egybeesésektől függetlenül is könnyű belátni, hogy hazai viszonyaink közepette a többszintű rendszerre történő áttérés és a bevett egyházi státusz törvényhozó testület általi megadásának biztosítása egy meghaladott korszak felfogását és megoldásait tükrözik. Vissza-, nem pedig előrelépés. A tanulmánykötet szerzői közül Szathmáry Béla is eléggé egyértelműen képviseli azt az álláspontot, hogy a vallási közösségek rangsorbeli különbségének felállítását „jelentős visszalépésnek” minősül (142. o.). A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. tv. egyes rendelkezéseit megsemmisítő 6/2013. (III. 1.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolásában pedig Balogh Elemér is hasonló következtetésre jutott, amikor a többszintű szabályozás bevezetése, valamint több mint 300, korábban törvényesen bejegyzett vallási közösség jogosultságaitól történő megfosztása után az alábbiakat emelte ki: „Történelmi alkotmányunk százados fejlődéstörténetében a most vizsgált jogforrás visszalépést jelent. A jogfejlődés lényegi eleme ugyanis mindenkoron a jogkiterjesztés volt, nem pedig az alkotmányosan megszerzett jogok elvétele.”⁴

A gyakorlati tapasztalatokat foglalja össze Molnár Pál „Kétségek és tapasztalatok – Az egyházi jogi törvény alkalmazása az egyházi jogtanácsos szemszögéből” című áttekintése. A tanulmány szerzője négy terület; a 2011. évi CCVI. tv. megalkotását érintő kérdések, a jogalkalmazás során felmerülő kétségek, az egyházi törvényhez kapcsolódó gyakorlati tapasztalatok, valamint „a szükségesnek látszó további állami szabályozási feladatok” kapcsán fogalmazza meg észrevételeit és javaslatait (61. o.). Az államtól elkülönült egyházi működés értelmezése során veti fel Molnár Pál azt a tanulmánykötet több szerzője által is tárgyalt kérdést, vajon lehetséges-e az egyház belső bírósági döntéseinek állami bíróság általi felülvizsgálata (66. o.). A tanulmány szerzője azok nézetét osztja, akik *nemleges* választ adnak erre a kérdésre. Véleménye szerint az állami bíróság általi felülvizsgálat lehetősége „súlyosan sértené” az állam és az egyház egymástól elkülönült működését, miközben az egyházi belső törvényt ebben az esetben értéksemlegesen értelmezni és alkalmazni sem lehet – „az állami bíróság az adott eljárásában [...] világné-

³ *Magyar Keresztény Mennonita egyház és Mások kontra Magyarország* (70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 és 56581/12 sz. kérelmek). 96. pont, https://tasz.hu/files/tasz/imce/2015/magyar_kereszteny_mennonita_egyhaz_es_masok_kontra_magyarorszag.pdf.

⁴ 6/2013. (III. 1.) AB hat., [255].

zeti semlegességét veszítene el” –, ugyanakkor egy ilyen eljárás ellentétes is lenne a kormány és a Magyarországi Református Egyház által kötött megállapodással (66–67. o.). Mindezek fényében kapnak sajátos jelentést a tanulmányt záró *de lege ferenda* felvetések közül azok, amelyek az egyházi fenntartású oktatási intézmények állami finanszírozásának előrelátható és tartós törvényi szabályozását szorgalmazzák, illetve az egyházak közszolgálati tevékenységét végző intézményeiben foglalkoztatottak közalkalmazotti jogállásának megteremtését sürgetik (75. o.). Ezek a javaslatok ugyanis aligha kompatibilisek az állam és az egyház elkülönült működésének elvével.

Ormóshegyi Zoltán „A nomosz pneumatikus megközelítése – a teológia és a jog lehetséges találkozási pontjai az egyházjogi törvényben” című írása arra irányul, hogy a Szentírás pneumatikus (Szentlélek általi) megközelítését alkalmazza a jogtudományon belül. A tanulmány azt a nem költőinek szánt kérdést járja körül, hogy miben lehet segítségére a teológia az állami egyházjognak. A szerző véleménye szerint a teológia többek között azzal segítheti az állami egyházjogot, hogy felhívja a jogalkotók és a jogalkalmazók figyelmét arra a szentírási textusra, hogy „*mikor nincs mennyei látás, elvadul a nép*”. Azaz az állami egyházjog sem lehet meg „*mennyei látás*” nélkül (79. o.). Rá kell mutatni arra, viszi tovább Ormóshegyi a gondolatot, hogy az egyházjog nemcsak *ius humanum*, hanem *ius divinum* is (uo.). Biblikus és történelmi példázatokon és párhuzamokon keresztül jut arra a következtetésre, hogy miként az emberi jogokat sem érdemes megfosztani a keresztyén (keresztény) gyökerektől, úgy az állami egyházjogot sem lehet a *ius divinum*-ról leválasztani. „*Ezek az elvek nem működnek önmagukban, hanem csak a Jézus Krisztusban való személyes kapcsolat által.*” (81. o.). Ehhez a gondolatmenethez csupán annyit fűznénk hozzá, hogy az állam világnézeti semlegessége mellett nehezen képzelhető el a *ius divinum* érvényesítése az idealiter értéksemleges, világnézetileg el nem kötelezett állami egyházjogi szabályozás során. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az állami egyházjog azon vallási közösségek közjogi viszonyait is szabályozza, amelyek számára a pneumatikus megközelítés teológiai szempontból teljességgel elfogadhatatlan lenne.

A tanulmánykötet szerkesztőjének, egyúttal lektorának, Pribula Lászlónak „A lelkiismereti szabadság, mint személyiségi jog? – a bírói gyakorlat dilemmája” című tanulmánya a vonatkozó nemzetközi és hazai tételes jogi szabályozás, továbbá a régi és az új Polgári Törvénykönyv, valamint az esetjog elemzése alapján jutott arra a következtetésre, hogy a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jog személyiségi jogként önmagában nem értelmezhető (102. o.), hiszen ez a jogosultság olyan emberi és alkotmányos jog, amely az államot kötelezi a vallás vagy meggyőződés szabad megválasztásának, valamint gyakorlásának és kinyilvánításának biztosítására (uo.). A téma szempontjából releváns bírósági ítéletek vizsgálata pedig azt mutatja, hogy „*már a régi Ptk. hatálya alatt sem volt jellemző a lelkiismereti szabadság, mint önálló személyiségi jog sérelmére alapított jogkövetkezmények alkalmazása, az új Ptk. hatálya alatt pedig ilyen rendelkezés ellentétes lenne az új polgári anyagi jogi kódex rendszerével*”, miközben a jogalkalmazás, például a

becsülethez fűződő személyiségi jog és a lelkiismereti szabadság összekapcsolódása révén, értékelte a lelkiismereti szabadsághoz fűződő különös érzékenységet (99. o.).

Schanda Balázs „Aktuális kérdések a magyar állami egyházjog köréből” című írása három területet érint: az állami egyházjog fogalmát, a vallási közösségek jogállására irányuló közép-európai megoldásokat, valamint az egyházi jogállás aktuális hazai kérdéseit. A közép-európai vallási közösségek jogállásának megoldásait bemutató rész egyértelművé teszi, hogy bizonyos standardoktól eltekintve „az állami egyházjogot nagy mértékben az egyes államok felekezeti-történelmi viszonyai alakították”, s e hagyományok és adottságok megváltoztatására az Európai Unió sem törekedett (106. o.). Az egyházi jogállás magyarországi vonatkozásairól szóló fejezet a történelmi előzményekre is figyelemmel, Fedor Tibor írásához hasonlóan, a 2011 utáni fejleményekre helyezi a hangsúlyt. Miközben a szerző figyelme a jogalkotás alakulására koncentrál, a tételes jogi változások bemutatása mögött helyenként elhalványulnak az új szabályozás és az azt tükröző jogalkalmazás problémás vonatkozásai, amit a következő példával illusztrálhatnánk. A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. tv. melléklete 14 egyházat nevesített, amelyek külön nyilvántartásba vételi eljárás nélkül 2012. január 1-jét követően is egyháznak minősülnek. „E lista 2012. március 1-jével további 13 vallással (avagy 18 vallási közösséggel) egészült ki (a különbség abból adódik, hogy egy soron szerepel öt buddhista közösség, illetve két muszlim közösség is).” (114. o.) Ez azonban csak a mérleg egyik serpenyője. A mérleg másik serpenyőjéhez tartozik egyrészt az, hogy az új szabályozók bevezetésével – miként erre más összefüggésben hivatkoztunk – vallási közösségek sokasága veszítette el korábbi jogállását (illetve kényszerült másféle státusz felvételére), másrészt pedig az, hogy amikor a 2012. március 1-én hatályba lépő 2012. évi VII. tv. 13. cikkével (18 vallási közösséggel) kétségek kívül bővítette az országgyűlés által elismert egyházak körét, a 8/2012. (II. 29.) OGY. határozat 66. cikkével (18 vallási közösséggel) történő elismerésének indokolás nélküli elutasításáról határozott. A történetek és folyamatok azáltal válnak teljesebbé, ha nagy vonalaiban látjuk, mi is van a mérleg serpenyőiben.

Schanda professzor tanulmányából az egyházi autonómia terjedelmével összefüggésben a privilegium fori („ítélkezési kiváltság”) intézményére utaló felvetést emelnénk még ki. A hatályos törvényi rendelkezések értelmében az egyházi jogi személy belső szabályokon alapuló döntését állami szerv nem módosíthatja, vagy bírálhatja felül, miként a jogszabályban nem szabályozott belső jogviszonyból eredő jogviták elbírálására sincs az állami szervnek hatásköre. Ez a rendelkezés, fogalmazott a szerző, „egyértelműen eldönti a belső egyházi rendelkezések állami bíróság előtti megtámadásával kapcsolatos felvetés sorsát is: erre a jövőben sincs lehetőség” (115. o.). Mindezt amiatt tartjuk fontosnak megemlíteni, mert a kötet szerzői közül Ormóshegyi Zoltán kifejezetten aggályosnak minősítette a privilegium fori intézményét, amely – megítélése szerint – visszaélésekre adhat okot (83. o.). Álláspontját Szathmáry Béla korábbi véleményével támasztotta alá:

„vegyük észre: ezt követően elegendő egy lelkész és egyháza közötti jogviszony formálisan belső szabályon alapuló döntéssel elbírálni, és arra hivatkozni, hogy az illető az egyházzal nem munkaviszonyban, hanem sajátos egyházi szolgáltatási viszonyban áll, már kizártuk a bírósághoz fordulás jogát.” (83. o.)

Az egyház (jelen esetben a Magyarországi Református Egyház) belső bírósági döntéseinek állami bíróság általi felülvizsgálatát ugyanakkor Molnár Pál korábban idézett tanulmányában határozottan elutasította (66. o.).

A tanulmánykötet jó néhány írása elemzi az Alkotmánybíróság lelkiismereti és vallásszabadságra, valamint az állam és az egyház közjogi kapcsolataira vonatkozó határozatait. Stumpf István „Az állam és az egyház az alkotmánybírósági döntések tükrében” című tanulmányában átfogó jelleggel foglalja össze a releváns határozatokat. Az elemzés hangsúlyai a 2010 utáni időszakra helyeződnek, vagyis arra az időszakra, amikortól a tanulmány szerzője a taláros testület tagjaként maga is részt vett a hivatkozott határozatok megalkotásában. Ezalatt a néhány esztendő alatt az alkotmány örei bizonyos tekintetben fékező hatással voltak az állam és az egyház kapcsolatait érintő törvényi szabályozást illetően, miközben az Alaptörvény, illetve az Alaptörvény módosított rendelkezései behatárolták a lehetséges mozgásteret. Stumpf István tanulmányából az állam és az egyház kapcsolatának „fenntartott és megújult” alkotmányos elveit bemutató fejezetet emelnénk ki. E fejezeten belül veti egybe a szerző az állam és az egyház elválasztására irányuló korábbi alkotmányi rendelkezést az állam és a vallási közösségek különvált működését hangsúlyozó alaptörvényi rendelkezéssel. Miközben a taláros testület az állam és a vallási közösségek különvált működését a vallásszabadság egyik garanciájaként értelmezi (127. o.), felmerülhet a kérdés, vajon nem vezethet-e a vallási közösségek és az állam közösségi célok érdekében történő együttműködése éppen a különvált működés határvonalainak elmosódásához? Az együttműködéssel kapcsolatban a tanulmány is utalt a jogalkotó által megoldandó alkotmányjogi kérdésekre (135–136. o.). E nyitott alkotmányjogi kérdések egyike azzal függ össze, hogy miközben az együttműködés felől a törvényhozás hoz döntést, addig az Emberi Jogok Európai Bírósága korábban hivatkozott 2014-es ítélete azt az álláspontot képviselte, hogy „a politikai pártok szavazatától függő döntés nem egyeztethető össze az ezen a területen elvárt állami semlegesség elvével” (136. o.). Úgy tűnik, ennek az ellentmondásnak az áthidalását pillanatnyilag kizárólag alaptörvény-módosítással lehetne elérni. A tanulmány zárszavában Stumpf István is hivatkozik arra, hogy az országgyűlésnek, már csak a 25/2015. (VII. 7.) AB határozatban foglaltak miatt is, törvényalkotási kötelezettségei fakadtak egyes nemzetközi szerződésbe ütköző rendelkezések kiküszöbölése érdekében.

⁵ *Alaptörvény* VII. cikk (2) bek. Az állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek. Az együttműködésről a vallási közösség kérelme alapján az Országgyűlés dönt. Az együttműködésben részt vevő vallási közösségek bevett egyházaként működnek. A bevett egyházaknak a közösségi célok elérését szolgáló feladatokban való részvételükre tekintettel az állam sajátos jogosultságokat biztosít.

Ezt a korrekciót volt hivatott előmozdítani a már a tanulmánykötet lezárása után beterjesztett, a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló *2011. évi CCVI. tv.* és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló T/7409. számú törvényjavaslat, amely az általános indokolás szerint arra is törekedett, hogy lezárja azokat a nyitott kérdéseket, amelyek a hatályos szabályozás kapcsán a hazai és nemzetközi fórumokon felmerültek. A korrekció szándékával fellépő, de a vallási közösségek korábbiaknál is kuszább kategorizálását tervbe vevő törvényjavaslatot végül nem fogadta el az országgyűlés, ami annyit jelent, hogy az évekkel korábban felmerült törvényalkotási korrekció tulajdonképpen még ma is aktuális.

Szathmáry Béla „Alkotmányossági problémák az egyházi jogalkotásban – különös tekintettel a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról szóló 2011. évi CCVI. tv. és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló T/7409. számú törvényjavaslatról” című tanulmányának bevezető gondolatai az egyházi autonómia kérdéseit járják körül. Miközben a 8/1993. (II. 27.) AB határozat indokolásával egyetértésben azon a véleményen van, hogy az állam, amíg ezzel a vallásszabadságot és ezen belül az együttes vallásgyakorlat jogát nem sérti, szabad belátása szerint határozhatja meg az „egyház” alapításának feltételeit és jogállását, éles kritikát fogalmaz meg a 2010 utáni jogalkotás irányával szemben.

„Az állam [...] ezzel a jogalkotással a néhány 'egészséges' fa megóvása érdekében nem csak a fertőzött fákat vágta ki, hanem egy egész erdőt perzselt fel, megbontva ezzel a rendszerváltás óta már lassan szárba szökő vallási konszenzust, széleskörű ökumenikus együttműködést.”

A történetek nyertesei, teszi hozzá, legfeljebb a bevett egyházak lehetnek, de nem a társadalom, „következésképpen szélesebb dimenzióban a hatékonyság, s az alkalmazott módszer okán pedig a jogállamiság is erősen megkérdőjelezhető” (142. o.).

E felvezető gondolatokat követően tér át a szerző a tanulmány gerincét jelentő kérdéskör tárgyalására, vagyis arra, hogy miként hatnak a 2011. évi CCVI. tv. rendelkezései, mindenekelőtt a korábban is említett privilegium fori intézményét lényegében elismerő normák a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról. Szathmáry professzor régről ismert és e tanulmánykötetben is hivatkozott álláspontjának megfelelően emellett érvel, hogy az egyházi autonómia ily mértékű kiterjesztése – ami kizárja a világi bírósághoz fordulás lehetőségét – „jelentősen sértheti az egyházzal lelkészi szolgálati viszonyban álló jogalany érdekeit, kiszolgáltatva őt az egyházi vezetők önkényes, a belső szabályokat is megsértő rendelkezéseinek” (145. o.). Az érem másik oldalát ugyanakkor az jelenti, hogy egy esetleges jogellenes,

„akár az egyházra, akár a magánszemélyekre, akár az államra nézve károkozással járó döntést máris kivonjuk az állami hatóságok [...], az állami bíróságok felülvizsgálatának hatálya alól, s megteremtettük a döntés felülvizsgálhatatlansága okán az állami felelősségre vonás kizárásának alapjait” (145. o.).

Véleménye szerint meg kell teremteni annak a lehetőségét, hogy amennyiben az adott egyház a saját döntését a megfelelő eszközök hiányában nem tudná végre-

hajtani, akkor az állam bocsássa rendelkezésre a végrehajtás érdekében a saját „kényszerapparátusát” (146. o.). Az állami joghatóság biztosítása a szerző összegző véleménye szerint nemhogy kiüresítené, hanem éppen ellenkezőleg, tartalommal töltené meg az egyházi autonómiát, valamint az állam és az egyház elválasztásának elvét (147. o.). Nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy egyetlen egyház, vallási közösség sem tekinthet el bizonyos jogviszonyok fennállása esetén a környező jogrendtől, nem helyezheti magát – talán még az egyházi autonómiára hivatkozással sem – a „világi” jogon kívüli/felüli helyzetbe.

A kötet záró írásaként az egyházak közszolgáltatásokban betöltött szerepét Valentényi-Szilágyi Bernadett empirikus kutatásokon is alapuló tanulmánya járja körül. A szerző mindenekelőtt a fogalomalkotás nehézségeire mutat rá, vagyis arra, hogy miközben a közszolgáltatások fogalmának meghatározásával több tudományág is foglalkozik, egységes definíció még nem született. Még a jogszabályok sem használják egységesen a közszolgáltatások fogalmát. Ezzel szemben a hatályos jog definiálja a közfeladat fogalmát (149. o.). A vonatkozó jogszabályok a lakosság közszolgáltatásokkal történő ellátását is közfeladatnak tekintik. A szerző ugyanakkor a közszolgáltatás fogalma alatt azon feladatok ellátásának biztosítását érti, „amelyek adott feltételek között, valamely mértékig közösségi szervezést igényelnek, és társadalmi közös szükségletek kielégítését szolgálják” (150. o.). Az egyházak közszolgáltatások ellátásában történő sokoldalú részvétele közvetlenül az 1990. évi IV. tv.-re vezethető vissza, miközben a feladatellátásra irányuló tételes rendelkezéseket az ágazati jogszabályok tartalmazzák. A tanulmány részletesen és adatokkal illusztrálva mutatja be, különösen az alap- és középszintű oktatás, a felsőoktatás, valamint a szociális feladatok ellátása tekintetében az egyházi közszolgáltatások alakulását. A 346 városra, köztük a fővárosra kiterjedő empirikus kutatás az egyházi közszolgáltatások mértékének és arányának felmérésére is irányult, különös tekintettel az egyházi fenntartónak történő intézményátadás jelenségére. Elgondolkodtató, hogy a kutatás keretében készült reprezentatív lakossági felmérés során a válaszadók túlnyomó többsége szerint egyértelműen pénzügyi okok húzódtak az egyházi intézményeknek történő átadás mögött. Valószínűleg ez nincs is másként. Ugyanakkor a válaszadók alig 4%-a vélekedett csak úgy, hogy az intézményátadással az önkormányzat a helyi igényekre reagált, s a válaszadók mindössze 12%-a gondolta azt, hogy a jobb minőségű oktatás reményében adták át egyházi fenntartónak az intézményeket (157–158. o.). Az áttekintést egy esettanulmány zárja, amely Hajdúböszörmény közszolgáltatás-szervezési gyakorlatát térképezte fel, különös tekintettel a vallási közösségek közreműködésére. A tanulmány összegzése szerint egyre növekvő méreteket ölt az egyházi szerepvállalás – elsősorban a pillanatnyilag kedvezőbb finanszírozási feltételek miatt – a közszolgáltatások ellátásában, miközben a szabályozók változása következtében csökkent, illetve visszaszorult az önkormányzatok és a civil szféra részesedése. Ehhez az összegző megállapításhoz mindössze annyit fűzhetünk hozzá, hogy amennyiben az egyházak, vallási közösségek közfeladat (át)vállalásához döntő mértékben állami költségvetésből származó pénzeszközöket rendelnek, könnyen illuzórikussá válhat az állam és az egyház elválasztott/különvált működése.

A tanulmányok szerzői között egyaránt találunk elméleti és gyakorlati szakembereket, akik a kötet főcímeiként is szolgáló sorozatcímet szerencsére kiterjesztően értelmezve nemcsak a jogalkalmazás, hanem a jogalkotás és a jogértelmezés legkülönbözőbb szempontjainak bemutatására, elemzésére és értékelésére is vállalkoztak. Ez a kötet egyik erénye. A kötet másik erénye pedig a tanulmányokban megfogalmazott kérdésekben rejlik, hiszen további diskurzusokra, vitákra és közös gondolkodásra serkentenek.

*Schweitzer Gábor**

BÓDIG MÁTYÁS – ZŐDI ZSOLT (SZERK.): A JOGTUDOMÁNY HELYE, SZEREPE ÉS HASZNA (BUDAPEST: MTA TK JTI – OPTEN 2016) 267.

„A jogtudományi alapozó munka elmaradása hátrányosan érinti a jogalkotást.” (11. o.)

„A jogtudomány módszertani kérdései iránt fokozódó érdeklődés nyilvánul meg Magyarországon.” (9. o.) Ezzel a tételmonddal kezdődik a Bódig–Zódi szerkesztőpáros kötete, s mi sem bizonyítja jobban az állítás helyességét, mint az, hogy sorra jelennek meg magyar nyelven a társadalomtudományi kutatómódszertani kérdésekkel foglalkozó kiadványok, még ha a kifejezetten jogtudományi kutatómódszerrel foglalkozó munkák meglehetősen alul reprezentáltak is a könyvpiacra. Bár a szerkesztők jelzik, hogy többek között Jakab András és Menyhárd Attila *A jog tudománya*¹ (2015) című kötete is ösztönzőleg hatott munkájukra, látnunk kell, hogy az eddig a jogtudomány területén belül megtúrt mostohagyereknek tekintett jogtudományi kutatómódszertan, ha nem is vetkőzte még le „rút kiskacsa” mivoltát, már kibontakozóban van.

Míg a szociológia területén a kutatómódszertan fontossága már a tudományág önállósodása óta evidencia, addig a jogtudomány területén a szakmai közvélemény még mindig megosztott abban a kérdésben, hogy tudományos munkák, szakdolgozatok integráns részét képezze-e egy rövid összefoglaló arról, hogy milyen módszereket és miért alkalmazott a kutató, illetve milyen indokkal vetett el egyes metódusokat vagy paradigmákat. Legutóbbi írásomban Rezsőházy Rudolf: *Bevezetés a társadalomtudományok módszertanába* című munkájának érdemeit méltattam,² kiemelve, hogy olyan hiánypótló munkáról van szó, amely helyet kér magának Earl Babbie *A társadalomtudományi kutatás módszertana*³ című munkája és Umberto

* Dr. habil., tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar, 1118 Budapest, Ménesi út 5.
E-mail: schweitzer.gabor@tk.mta.hu.

¹ JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya* (Budapest: HVG-ORAC 2015).

² SPINDLER Zsolt: „Rezsőházy Rudolf: Bevezetés a társadalomtudományi kutatás módszertanába (Budapest: Typotext 2016) 116.” *Állam- és Jogtudomány* 2017/1. 137–141.

³ EARL BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás módszertana* (Budapest: Balassi 1995).

Eco *Hogyan írjunk szakdolgozatot?*⁴ című olvasmányos kézikönyve mellett. A fent említett munkák mindegyike alkalmas arra, hogy jogtudományi kutatások során segítségünkre legyen, *A jogtudomány helye, szerepe és haszna* című munka azonban deklaráltan tudományódszertani és tudományelméleti írásokat tartalmaz, olyan tudományelméleti írásokat, amelyek egyszerre mind a jogtudomány módszertanának helyét is igyekeznek meghatározni a sokszor kevésbé támogató környezetben. Számos konferenciakötet hiányossága, hogy megmarad az előadások puszta közlésénél, nem igyekszik azokat egységes gondolati síkra felfűzni, egységes keretben kezelni. A Bódig–Zódi szerkesztőpáros könyve sem mentes minden tekintetben ettől a problémától: a vitapozíciók bemutatása egyben azt is jelenti, hogy azok a formai és tematikai kereteket is „kinővik”, továbbgondolásra, további gondolkodásra készítetik az olvasót.

Pozíció. A jogtudomány pozíciójának meghatározása, interdiszciplináris kapcsolatrendszerének feltérképezése eleve viták tárgyát képezi. Bár határozottan elválik a természettudományoktól, társadalmi és humántudományos (bölcészettudományi) karaktere és dogmatikus jellege egyszerre érzékelhető. A kötet szerzői közül Pokol Béla a társadalomtudományi jelleget, Szabó Miklós és Bódig Mátyás a dogmatikai jellemzőket hangsúlyozza. A második fejezet tanulmányai – amelyek Sólyom Péter, Balázs István, Elek Balázs munkái – is érintik a jogdogmatikai rendszeralkotás problematikáját, míg Tóth J. Zoltán és Zódi Zsolt írásai a jogtudomány joggyakorlatra gyakorolt hatását elemzik, Schweitzer Gábor és Bató Szilvia pedig jogtörténeti reflexiókat oszt meg az olvasóval.

Tárgy. A tárgy meghatározásánál ugyanez a kettősség (a szerzőket illetően: hármasság) érzékelhető: a dogmatikai megközelítés a jogi elvekre koncentrál, az úgynevezett „tiszta jogra”, amely zárt logikai rendszerként funkcionál, és kétségtelenül növeli a stabilitást és jobbiztonságot, még ha ez a flexibilitás, az élet változó viszonyaihoz történő alkalmazkodás rovására történhet is. A társadalomtudományi megközelítés a jogot természetszerűen társadalmi összefüggéseiben vizsgálja. Természetesen egyértelmű, fekete-fehér viszonyrendszer itt sem létezik, s a könyv szerzői általában véve egyetértenek abban, hogy a dogmatikai rendszeralkotás éppúgy feladata a jogtudománynak, mint az élet valós jelenségeire történő adekvát reflexió.

A következő probléma, amely markánsan megjelenik a kötetben, a leíró jog és a követelménytámasztó jog között fennálló feszültség elemzése és értékelése, valamint a jogtudomány és a joggyakorlat kapcsolata, egymásra gyakorolt hatása, az a körfolyamat, amelynek során a jogtudomány megállapításai beépülnek a joggyakorlatba, majd a joggyakorlatban megjelenő problémák olyan kérdéseket generálnak, amelyek tudományos igényű válaszokat követelnek. Az interdiszciplináris megközelítés, amely jogelméleti, jogtörténeti szempontokat is figyelembe vesz mindenképpen komplex, összetett képet tud adni erről a területről, de a jogantropológiai megközelítések hiánya még ma is érzékelhető. A recenzió szerzőjének határozott véleménye, hogy ugyanúgy, ahogyan a kutatómódszertan általában véve,

⁴ Umberto Eco: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* (Budapest: Kairosz 1996).

illetve specifikusan a jogtudományi kutatómódszertan is „mostohagyerek”, úgy a meglehetősen erős jogelmélet, jogdogmatika, jogfilozófia, jogtörténet, jogszociológia mellett hazánkban a jogantropológia is hasonló helyzetben van, s ez sajnos az egyébként minden téren igényesen szerkesztett kötetben is tapasztalható. Én magam – és hangsúlyozom, ez csak szubjektív érzés – nagyon szívesen olvastam volna egy-kettő jogantropológiai megközelítésből írott tanulmányt a jogtudományról. Bár a jogtörténet, jogszociológia és a jogantropológia olyan tudományterületek, amelyek között viszonylag sok átfedés tapasztalható, a jogszociológiai és jogtörténeti írások mellett a kifejezetten jogantropológiai írások száma érzésem szerint kevés a magyar jogi irodalomban.⁵

Viszony. A jogtudomány és a joggyakorlat viszonya kapcsán tovább szélesedik a fent vázolt összefüggésrendszer, hiszen a jogalkotás politikai folyamata nagyban befolyásolja a jogtudományi műhelyek munkáját. A szerkesztők felteszik a kérdést: szükséges-e egyáltalán, hogy a jogtudomány fokozza befolyását a jogalkotásra? A válasz egyértelműen igen, hiszen ennek elmaradása azzal jár, hogy a jogszabály nem lesz hosszú életű, módosításokra szorul, ami a jogbiztonság szempontjából kontraproduktív, az adott – nem kellően előkészített – jogszabály ugyanis nem válik a teljes joganyag (legyen szó akár nemzeti szintű, akár valamilyen szövetségi vagy szupranacionális rendszeren belül elkészült jogszabályról) koherens részévé, illetve már maga a jogszabályalkotás előkészülete is feltételezi az összefüggések ismeretét, a tudományos megalapozottságot.

A kötet tematikája négy nagy területet ölel fel. Az első, elméleti kérdésekkel foglalkozó fejezet négy tanulmányt tartalmaz. A második fejezet a jogágak és a jogtudomány kapcsolatát vizsgálja, hogyan viszonyulnak a részek az egészhez. A harmadik fejezet tudománytörténeti és jogtörténeti reflexiókat tartalmaz, a negyedik fejezet pedig azzal a korábban is említett viszonyrendszerrel foglalkozik, amely a jogtudomány és a joggyakorlat között áll fenn.

Az elméleti alapok taglalása során Szabó Miklós széles történelmi távlatokban igyekszik bizonyítani a jog dogmatikai természetét; egészen az ókori görögöktől Gaiuson, majd Christopher St. Germainen, John Austinon át Ronald Dworkinig hoz példákat (37–46. o.), s arra a következtetésre jut, hogy a jog „magával és magában hordja önreflexióját” a jogelmélet, jogtudomány, jogdogmatika és a joggyakorlat formájában (49. o.). Pokol Béla is évszázadokon átívelő, komplex képet kíván adni a jogtudomány társadalomtudományá válásának folyamatáról, Jhering, majd Eugen Erlich és Max Weber elméleteit véve górcső alá (60–71. o.), s konstruktív, gyakorlati *pro domo* javaslattal is él a jog oktatásával kapcsolatban, amikor úgy fogalmaz, hogy a jogtudományi ágak komplexebbé válásával felvetődik annak kérdése, vajon mi tartozzon bele a jogászai alapképzésbe? Véleménye szerint a bonyolult és sok szálon futó elemzések nehezen illeszthetők bele a jogi alapképzés keretei közé, azoknak sokkal inkább lenne helyük a mesterképzés, vagy a doktori képzés folyamatában (73. o.). Varga Csaba markáns véleményt fogalmaz meg, amikor a

⁵ Kivételként lásd H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai* (Budapest: Osiris 2000) és H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia* (Budapest: Szent István Társulat 2005).

jogtudományt egészen szűken értelmezve azt írja, hogy „a nemzeti vagy nemzetközi jogrend mint olyan, beleértve a törvényhozást/jogalkotást, jogi döntést/joggyakorlatot, ügyek joggá, vagy jogi ügyé transzformálását [...] nem tárgya a jogtudománynak” (84. o.). Bódig Máttyás a jogtudomány helyét igyekszik meghatározni brit jogtudományi módszertani vitákra támaszkodva, három koncepciót is bemutatva írásában. Bódig számomra legfontosabb megállapítása az, hogy jogtudomány végső soron a „társadalmi gyakorlatokban való kompetens részvétel egyik aspektusára összpontosítja erőfeszítését” (109. o.), ebből a szempontból tehát a jogdogmatika művelése is gyakorlati haszonra törekszik.

A második fejezet kezdő írása Sólyom Péteré, aki kifejezetten a közjogtudományra koncentrál, és felhívja a figyelmet a politikai erkölcs nélkülözhetetlen szerepére (131. o.). Balázs István a közigazgatási jogtudomány szemszögéből közelíti meg az átfogó, a jogtudomány helyével és szerepével foglalkozó témát, és jelzi, hogy a közigazgatási jogtudomány jelenleg érzékelhető marginalizálódása ahhoz vezetett, hogy egyes új intézmények „kellő alapok kidolgozása és a nemzetközi minták elemzése nélkül kerültek megalkotásra” (151. o.). Elek Balázs komplex problémát választott, amikor a jogirodalom, a jogtudomány, és a büntető ítélkezés összefüggéseit igyekszik megvilágítani és kissé eltávolodva, stratégiai szempontokat figyelembe véve felhívja a figyelmet arra, hogy a „jogtudomány sosem lehet öncélú, annak végső célja minden esetben a társadalmi viszonyok szabályozásához, megértéséhez kapcsolódik” (177. o.).

A tudománytörténettel és jogtörténettel foglalkozó fejezet Schweitzer Gábornak Molnár Kálmán alkotmányjogász „lelki alkatával” foglalkozó tanulmányával kezdődik, és az írástudók felelősségének kérdését feszegeti. Bató Szilvia érdekes témát vet fel, amikor a bűnösség megítélésének kérdését taglalja egy olyan korban, amikor még nem létezett kodifikált büntetőjog. A roppant alapos kutatói háttéranyaggal készült tanulmány a saját formai kereteit feszegeti, ez a téma akár egy önálló kötetet is megérdemelne, olvasmányos, kifejezetten izgalmas írás, ami valljuk be, nem mindig mondható el tudományos munkákról.

A negyedik, jogtudománnyal és joggyakorlattal foglalkozó fejezetben Tóth J. Zoltán a magyar felsőbbbíróságok gyakorlatát elemzi dogmatikai és jogirodalmi szempontok szerint. A különböző értelmezési rendszereket pontosan, alaposan vezeti végig, alkategóriákat is figyelembe véve. Zódi Zsolt tanulmánya pedig tovább szövi a jogirodalmi és bírósági ítéletekhez kapcsolódó témát, statisztikai módszereket is alkalmazva mutat rá összefüggésekre. A számszaki elemzés vészcsengőt szólaltat meg az olvasóban, hiszen kimutatásra kerül, hogy a magyar bírósági ítéletekben a jogirodalmi hivatkozások száma elenyésző, míg a „népi dogmatikaként” aposztrofált, sem jogszabályi, sem kifejezetten jogirodalmi forrással nem rendelkező, mégis jogi érvként jelentkező hivatkozások száma jelentős (256. o.).

Amennyiben egy könyvismertető megtűr némi személyeskedést, számomra a legérdekesebb tanulmány Pokol Béla, Bató Szilvia és Zódi Zsolt munkája volt. A teljes kötet érdeme az alapos elméleti megalapozottság, azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kutatás módszertanát nem gyakorlati, hanem elméleti szemszögéből vizsgálja. Olvasótábora nagy valószínűséggel egészen szűk szakmai körre korlátozódik,

nyelvezete és tematikája alapján is már végzett jogászoknak, kutatóknak, egyetemi oktatóknak, doktori képzésben résztvevőknek szól inkább, mint joghallgatóknak, vagy a jogot a legszűkebben, gyakorlati szempontok alapján használó közönségnek.

*Spindler Zsolt**

SOMSSICH RÉKA: EGYSÉGES JOG – EGYSÉGES ÉRTELMEZÉS?
AZ UNIÓS JOG ÉRTELMEZÉSE A TAGÁLLAMI BÍRÓSÁGOK SZINTJÉN
(BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2016) 286.

Az egységesített jog funkcióját kizárólag annak egységes értelmezése esetén töltheti be. E tétel igaz a jogegységesítés valamennyi eredményét illetően: akár annak nemzetközi egyezményekben, mintatörvényekben megtestesülő produktumáról van szó, akár olyan *sui generis* jogrendszerrel, mint az Európai Unió joga. A téma olyan kimeríthetetlen forrásnak mutatkozik, amellyel számos munka foglalkozott már, s amely látszólag továbbra sem hagyja nyugodni a jogtudomány művelőit. E tárgykörben született Somssich Réka monográfiája is, mely azonban merőben új perspektívából szemléli a jogértelmezés összetett kérdéskörét.

A kötet az ELTE Jogi Kari Tudomány sorozat 37. kiadványaként látta meg a napvilágot, *Egységes jog – egységes értelmezés? Az uniós jog értelmezése a tagállami bíróságok szintjén* címmel. A cím informatív, jól illusztrálja a mű tartalmát, hiszen az az uniós jog értelmezésének sajátosságait, nehézségeit tárgyalja csaknem 300 oldalon. Az alcím ugyanakkor nem a legszerencsésebb abból a szempontból, hogy az olvasó, először kezébe véve a kötetet, a tagállami esetjog kizárólagos vizsgálatára számíthat. Ez a vizsgálat rendkívüli precizitással meg is történik, azonban emellett a szerző jelentős hangsúlyt fektet – teljesen indokolt módon – az Európai Unió Bírósága gyakorlatának ismertetésére, melynek megjelenítése esetén a cím jobban tükrözhetne volna az írás tartalmát.

Hogyan is épül fel ez az átfogó és szabatosan kimunkált kötet, amelyről a recenzens csak elismeréssel nyilatkozhat? A Bevezetést és a Befejező gondolatokat leszámítva a könyv három nagy részből áll. Az első egységben az uniós jog értelmezésének általános sajátosságairól olvashatunk, a második rész a munka tulajdonképpeni „magja”, mely a tagállami bíróságok kapcsolódó joggyakorlatát mutatja be, végül a harmadik rész a téma egy speciális vonatkozásával, a nemzeti jogalkalmazó által kialakított jogértelmezés felülírásával foglalkozik.

Az autonóm európai jog a nemzeti bíróságok gyakorlata folytán válik „élővé”. Rájuk hárul a szerep, hogy a közös jog rendelkezéseit érvényre juttassák, alkalmazzák az eléjük kerülő jogvitákban. Kardinális kérdés, hogy ez a decentralizált jogalkalmazás hogyan működik a gyakorlatban, hiszen „a jogszabályoknak valójában

* Doktorandusz, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 9026 Győr, Áldozat u. 12.

E-mail: zsoltspindler@yahoo.com.

csak akkor van gyakorlati haszna, ha megfelelően alkalmazzák azokat”.¹ A bírák azért, mert az uniós jog úgy mond „idegen test” a belső jogrendben – mely része annak, mégis, alkalmazása eltérő szemléletet igényel – nehéz helyzetben vannak előbbi igyekezetükben. Az egyre bővülő uniós joganyag értelmezése és alkalmazása „egyfajta kétrendszerű párhuzamos gondolkodásra kényszeríti a nemzeti bírót, adott esetben egészen technikainak tűnő és nem csak tisztán jogi fogalmak esetében is” (7. o.). Összességében sikeresek-e az „egyre nagyobb számú, ugyanakkor eltérő jogrendszerhez tartozó és más nyelvet használó jogalkalmazói fórum[ok]” (7–8. o.) e mechanizmus alkalmazásában? Teljesülnek-e a jogalkotó célkitűzései, megfelelően, egységesen érvényesítik-e a nemzeti bíróságok az uniós jog speciális elbírálást igénylő normatömegének rendelkezéseit? E kérdést hivatott megválaszolni a kötet, a vonatkozó szakirodalom és esetjog széles körű feldolgozásával.

A mű „főszereplői” a bíróságok – a nemzeti bíróságok, illetve a Bíróság. Az egységes érvényesülést ugyanis e szervek együttműködése biztosítja: az uniós fórum végzi a normák kötelező erejű értelmezését, a nemzeti bíróságok pedig (részben ennek alapján, részben önálló értelmezés útján) alkalmazzák azokat. A Bíróság ítéleteinek hatása tehát egyértelmű, a nemzeti bíróságok döntéseivel azonban nem ez a helyzet. Somssich a tagállami bírói döntések hatásának két irányát különbözteti meg, mégpedig a Bíróság irányába zajló vertikális, és a többi tagállami (hazai, illetve külföldi) bíróság irányában fennálló horizontális hatásokat. Véleményem szerint utóbbi elemzése alkotja a kötet igazi különlegességét, hiszen a hazai szakirodalom csak rendkívül érintőlegesen foglalkozik ezzel a vonatkozással.

A könyv első, 160 oldalas kitévő fejezete gyakorlatilag „előkészíti a terepet” a fő mondanivalót tartalmazó második és harmadik résznek. A fejezet maga hat alfejezetre oszlik, melyeket egy hosszabb bevezető rész előz meg. A kötet előnye, hogy minden nagyobb tartalmi egység tartalmaz bevezető és összegző részt, amely által a fejezetek külön olvasva is a teljesség érzetét keltik, mégis illeszkednek és kiegészítik egymást.

Ha az első fejezetet vizsgáljuk, annak bevezető része lehatárolja a kutatás tárgyát, amennyiben leszögezi, hogy nem kíván foglalkozni a jogalkotási aktusok érvényességével, illetve az értelmezés kérdésköréhez lazábban kapcsolódó (például az értelmezés elmaradása annak okán, hogy a tagállami bíró fel sem ismeri az uniós jogi rendelkezés alkalmazásának kötelezettségét) problémakörökkel. Az első lehatárolási szempont abból a tényből adódik, hogy a munka a tagállami bíróságok jogalkalmazását vizsgálja, amelybe azonban „beékelődik” a Bíróság értelmező tevékenysége, mégpedig az EUMSZ. 267. cikke szerinti előzetes döntéshozatali eljárás által. Ha a kötet a rendelkezés b) pontjában szereplő kérdéskört (az uniós intézmények, szervek vagy hivatalok jogi aktusai) is vizsgálat tárgyává tenné, az feltehetően a „főcsapásként” kijelölt tagállami jogértelmezéstől igen messze vezetne. A szerző – helyesen – ehelyett olyan, az olvasó számára nem feltétlenül evidens vonatkozásokkal foglalkozik, mint az értelmezésre irányuló előzetes döntés-

¹ SZABÓ Sarolta: *A Bécsi Vételi Egyezmény, mint nemzetközi lingua franca. Az egységes értelmezés és alkalmazás újabb irányai és eredményei* (Budapest: Pázmány Press 2016) 52.

hozatali eljárás igénybevételének feltételei, vagy „igénybe nem vételének” okai és következményei. Már a munka e korai szakaszában megmutatkozik – s később látjuk, hogy ez az egész munka sajátja – a logikus és arányos, csapongásoktól mentes, lényegre törő felépítés.

A kötet ahelyett, hogy „fejest ugrana” a tagállami bíróságok gyakorlatának tematikus elemzésébe, először tisztázza az uniós jog értelmezésének feladatával szembevető tagállami bírói lehetőségeit. Eszerint, ha fennállnak ennek a feltételei, az értelmezést maga végzi el, egyéb esetben a Bírósághoz fordul. Felmerül ebben a körben a tagállami bírák mérlegelési szabadságának kérdése, mely, mint az az EUMSZ. 267. cikkéből olvasható, a végső fórumként eljáró bíróságok számára jóval szűkebb. Az első fejezetből megtudjuk, mikor kötelesek a bíróságok előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményezni, illetve hogyan tudnak e kötelezettség alól mentesülni (CILFIT-kritériumok).² E kérdés különösen fontos és releváns annak fényében, hogy az egységes értelmezés biztosításáért felelős Bíróság elé kerül-e a kérdés, így megadva a lehetőséget annak, hogy minden tagállam bíróságai számára kötelező precedens szülessen. Látszólag ez a megoldás megfelelő, azonban tekintettel kell lennünk olyan „ellenható” faktorok létezésére is, mint az eljárás időtartamának, vagy a Bíróság munkaterhének alakulása. Somssich csokorba gyűjti azokat a „kitörési pontokat”, melyek az önálló tagállami joggyakorlatnak teret adnak: 1) a bíróban nem merül fel kétség az alkalmazandó jog értelmét illetően, 2) felmerül értelmezési kérdés, de annak eldöntése nem szükséges az ügy elbírálásához, 3) felmerül értelmezési kérdés, melyet az alsóbb fokú bíróság maga old meg, 4) az értelmezési kérdést a legfelsőbb fórum a Bíróság gyakorlata alapján egyértelműen el tudja dönteni (*acte clair* doktrína), illetve az eljárás megindítását az ügy szempontjából szükségtelennek ítéli, 5) az újonnan csatlakozó országok bíróságai úgy ítélik, a Bíróság az időtényező folytán nem rendelkezik az ügyben hatáskörrel (16–17. o.).

Már a munka legelején felmerül az értelmezés és alkalmazás elválasztásának problematikája, mely tekintetben a hatáskörmegosztás dilemmája rajzolódik ki – ti. előbbi a Bíróság, utóbbi a tagállami bíróságok feladata. Könnyen beláthatjuk, hogy ebben a körben akadhatnak átfedések és a határok nem minden esetben állapíthatók meg egyértelműen. A szerző különböző jogirodalmi nézetek megjelenítésével végzi a Bíróság válaszainak, illetve a tagállamok értelmező ítéleteinek csoportosítását, melyet követően saját szempontrendszerrel kínál. Ennek alapján különféle „tipushelyzeteket” ismertet a Bíróság elé kerülő kérdések sorsát illetően (például tagállami bíró által rendelkezésre bocsátott információk elégtelensége, jogpolitikai okok megjelenése), s esetleírásokkal tarkítottan mutatja be e helyzetek megoldási gyakorlatának alakulását.

² „Ha közösségi jogi kérdés merül fel olyan nemzeti bíróság előtt, amelynek határozatai ellen a nemzeti jog értelmében nincs jogorvoslati lehetőség, e bíróság köteles eleget tenni azon kötelezettségének, hogy a kérdést a Bíróság elé terjessze, kivéve, ha azt állapította meg, hogy a felmerült kérdés nem releváns, vagy a szóban forgó közösségi jogi rendelkezést a Bíróság már értelmezte, vagy a közösségi jog helyes alkalmazása olyannyira nyilvánvaló, hogy az minden ésszerű kétséget kizár; az ilyen esetek fennállását a közösségi jog sajátos jellemzőinek, az értelmezésével kapcsolatos különleges nehézségeknek és a Közösségen belüli eltérő ítélkezési gyakorlat veszélyének függvényében kell megítélni.” BLUTMAN László: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban* (Budapest: HVG-ORAC 2014) 281.

Érdekes szelet ebben a körben az általános uniós alapelvek érvényesítésének boncolgatása. Az elemzés tárgya, hogy mely esetekben vonja ezt saját hatáskörébe a Bíróság, és mely esetekben hagyja meg a tagállami fórumoknak. Némi „aránytalanságot” okoz, hogy a szerző az arányosság kérdésével hosszasan és részletesen foglalkozik, az „egyéb uniós alapelvek” tekintetében elmarad az előbbihez hasonló, tendenciákat ismertető elemzés, s csupán példaként kerül említésre néhány további alapelv és az azokkal kapcsolatos kiszámíthatatlan uniós bírósági gyakorlat ténye. Többször kiemelésre került, hogy a szerző megállapításait mindig a releváns eset-jog rendkívül széles körű ismertetésével támasztja alá. Az Európai Bíróság meghatározó ítéletein túl bepillantathatunk többek között az angol, német, holland, litván, lengyel, cseh, szlovák, magyar, görög, dán tagállami gyakorlatba, mely értékét a kötetnek nem lehet eléggé kihangsúlyozni. Szemezgethetünk tehát az angolszász és kontinentális gyakorlatból is, melynek során érzékelhetjük a szerző különös érdeklődését az angol esetjog logikája, úgyszintén az egyes problematikus „csomópontok”, mint a tisztességtelen szerződési feltételek, az iparjogvédelmi szabályozás, vagy a vámtarifa-besorolásokkal kapcsolatos ügycsoportok iránt.

Az egyébként integráns kötet néhány részénél³ az olvasónak egyfajta „könyvben” érzése támad – ezek a részek kissé megtörik a szerző által alkalmazott módszer mintázatát, jellemzően egy-egy hosszabb esetelemzéssel, a fejezet témája szerinti legjelentősebb ügyek részletes ismertetésével. E „kitérőket” azonban a szerző mindig megindokolja, s az összhatás szempontjából semmit sem ront a munka értékén, sőt, a tényállások színessége üdítően hat egy-egy hosszabb szakmai elemzés után.

A bíró nemzeti jogrendszere által meghatározott fogalmi kötöttségeivel és a Bíróság tisztázó szerepével foglalkozó második, a CILFIT-kivételeket elemző harmadik, valamint a Dzodzi-elv szerepét taglaló negyedik alfejezet arra szolgál, hogy a tagállami bíróságok utalási kötelezettségének alakulását, gyakorlati tendenciáit bemutassa. Jelentős a Bíróság egyes meghatározott kérdéskörökkel kapcsolatos hozzáállásának feltérképezése – az egyik legfontosabb tényező ugyanis a tagállami fórum kérdésfeltevési hajlandóságának vizsgálata során, hogy a Bíróság milyen gyakorlatot alakított ki a kérdéskört illetően, ösztönzi-e válaszaival a tagállami bíróságokat, vagy inkább visszautasító magatartást tanúsít. Előbbiek mellett külön alfejezet foglalkozik a tagállami fórumok és a Bíróság együttműködését nehezítő olyan „láthatatlan” tényezőkkel, mint az előzetes döntéshozatali eljárással együtt járó idővesztés, a Bíróság korábbi gyakorlatának feltérképezéséhez szükséges nyelvtudás hiánya, vagy a mögöttes jogpolitikai megfontolások befolyásoló ereje. Kiemelendő ebből a körből az egyes országok utalási kötelezettségének belső jogi mechanizmusait bemutató rész, amely mintegy tizenegy tagállam megoldásait veti össze (126–138. o.).

Igazán érdekes az uniós jogi precedensek helyzete. Létezik ilyen? A szerző Herman von Hartent idézi, aki a tagállami bíróságok értelmezési tevékenység-

³ Pl. *Abbey National Plc- és Kásler-ügyek* összehasonlító elemzése (51–67. o.); *Apple vs. Samsung* ügy, (80–88. o.); *Saint Prix-ügy* (202–209. o.).

ge folytán kialakult joggyakorlatot nevezi így. Az ilyen precedensjog sorsa különbözőképpen alakulhat: a későbbi uniós joggyakorlat igazolja, avagy megdönti azt; hatásai pedig különböző intenzitással jelentkezhetnek, az alsóbb bíróságok igazodásától az Európai Bíróság joggyakorlatának befolyásolásáig. A témakörrel a kötet második nagy egysége foglalkozik. A szakirodalom által bővebben tárgyalt, inkább a Bíróság jogegységesítő szerepét kihangsúlyozó részt követően tehát megismerhetjük a tagállami bíróságok ítéleteinek hatásait, mely „az egységes értelmezésnek ugyan egy megkérdőjelezhető, de kiegészítő eszköze lehet” (164. o.).

Vannak kérdéskörök, melyek nemzetek közötti együttműködést indukálnak. Ilyenek általában a technika gyors fejlődéséből fakadó, illetve olyan globális problémák, mint az egészségügyi igényekkel kapcsolatos kártérítési keresetek, a környezetjog területén, vagy a menekültek helyzete által felvetett kérdések. Ezekben az ügyekben a bíróságok külföldi ítéletek tanulmányozásával kapcsolatos növekvő hajlandósága figyelhető meg. Azonban ilyen hatást válthat ki többek között, folytatja a szerző, ha a nemzeti jog nem szabályoz megfelelően, vagy hézagoktól mentesen, az alkalmazandó szabály idegen jogrendszerből került átültetésre, esetleg az értelmezett rendelkezés gyakorlatának sikerességét akarja alátámasztani. Tökéletes példa a nemzeti bíróságok együttműködésére a nemzetközi egyezmények nemzeti bíróságok általi alkalmazása, legfőképp, ha a szóban forgó egyezmény nem rendelkezik autentikus értelmezésre felhatalmazott bírói fórummal.⁴ Más nemzetek szervei által hozott döntések figyelembevétele tehát számos esetkörben indokolt, sőt, bizonyos esetekben kötelezettség,⁵ ennek kivitelezése azonban a gyakorlatban korlátokba ütközhet. Az uniós jogi sajátosságokat kiemelő, a nemzeti ítéletek átjárhatóságát statisztikai adatokkal és jogesetekkel alátámasztva bemutató fejezet végén a szerző arra a következtetésre jut, hogy „a felsőbírósági joggyakorlatnak ez a fajta horizontális egységesülése jelenleg nem realitás” (185. o.). A kötet egyetlen, technikaibbnak mondható része a második fejezet harmadik alegysége, mely a tagállami bíróságok megismerhetőségét szolgáló adatbázisokat ismerteti. Azon túl, hogy kevésbé dinamikus, mint a kötet többi része, rendkívül hasznos információkat tartalmaz a gyakorló jogászok, illetve az elméleti szakemberek számára is.

A munka utolsó, harmadik nagy egysége a kialakított uniós jogi nemzeti precedensek felülírásának témakörét tárgyalja. Már világos, mit értünk a fogalom alatt, kik, milyen céllal és hogyan alakítják ki azokat, azt azonban szükséges számításba venni, hogy ezek a gyakorlatok nem minden esetben bizonyulnak helyesnek. E ponton ismét a Bírósághoz jutunk – a helytelen uniós jogi nemzeti gyakorlat megdöntése ugyanis annak eljárása által lehetséges. Hogyan érünk el arra a pontra, hogy a Bíróság vizsgálat alá von egyes tagállami gyakorlatokat? Az eljárást kezdeményezhetik az adott állam a precedens kialakítótól eltérő (alsóbb fokú) bíróságai, vagy más tagállam bíróságai is. Megdőlhettek a precedensek úgy is, hogy maga a bíróság vizsgálja felül saját gyakorlatát, vagy az Európai Bizottság indít a kérdéskörben kötelezettségszegési eljárást.

⁴ Pl. *Bécsi Vételi Egyezmény* (164–170. o.).

⁵ Lásd a CILFIT-kritériumokat.

Azt az esetszortot, amikor a tagállami felsőbbbíróság játszik szerepet a kialakított gyakorlat felülírásában, a szerző szintén több csoportra osztja. Legjelentősebb az az esetkör, amikor a felsőbbbíróság maga írja felül gyakorlatát, speciális helyzetként azonban előállhat, hogy az adott állam másik felsőbbbíróságának gyakorlata, esetleg az értelmezés kötelező irányát kijelölő kötelező leirat miatt kezdeményez az adott bíróság előzetes döntéshozatali eljárást. Az egyes csoportok kibontása azonos séma szerint történik: a jelenség okainak feltárása, majd egy-egy szemléltető példa ismertetése. Hasonló módon megismerhetjük az alsóbíróságok revíziós kísérleteit a felsőbbbíróság által kialakított gyakorlatot illetően. A kötet különös erénye, hogy nem „elfogult” a magyar bírósági gyakorlattal: ugyanolyan arányban találunk különböző tagállamok esetjogából hozott példákat, mint hazaiakat.⁶ A más tagállam fórumainak a nemzeti precedensek megdöntésére irányuló törekvéseit bemutató alfejezet például a szlovén Legfelsőbb Bíróság kérdésével indult *Vnuk*-ügyet ismerteti, mely „komplexitásában szemlélteti, hogyan alakult ki eltérő tagállami joggyakorlat részben az érintett irányelv által használt fogalom uniós szintű definiálatlansága, részben az irányelv nyelvi változatainak eltérősege okán, és hogyan oldotta azt fel egy előzetes döntéshozatali eljárásban született ítélet” (233. o.).

Az előzetes döntéshozatali eljárás megindításának elmaradása miatt a tagállammal szemben indítható kötelezettségzegési eljárás lehetősége az EUMSZ 258. cikkén alapul. Első hallásra ez a lehetőség szokatlannak tűnhet, mivel a kötelezettségzegési eljárás tipikus tárgya a jogalkotó szervek mulasztása, tehát a kötet ezen alfejezete egy különleges nézőpontot tárgyal. Mivel a felsőbbbíróságoknak, mint azt láttuk, bizonyos esetekben kötelező a Bírósághoz folyamodniuk jogértelmezéssel kapcsolatban, logikus, hogy e kötelezettség elmulasztása is előidézheti az eljárás megindítását. De mi a helyzet az alsóbb bíróságok döntéseivel? Milyen joggyakorlat adhat alapot az utalási kötelezettség megsértésére? A választ az elméleti megoldás és a gyakorlatban fellelhető tendenciák összevetésével kapjuk meg. A kérdéskör lezárása végül a tagállami gyakorlat megdőlése közvetlen és közvetett következményeinek ismertetésével történik.

A szerző a munka célját a bevezetésben az önálló tagállami jogértelmezés és az uniós jog egységes érvényesülésének összefüggései vizsgálatában jelölte meg (10. o.). Feltárta az alapfogalmakat, elemezte a tagállami fórumok és a Bíróság közötti viszonyrendszert, s egyedi módon kitért az egyes tagállamok uniós jogi önálló joggyakorlatának bemutatására, melyet minden ponton kritikus szemlélettel, és megalapozott állításokkal tett. A kitűzött célt tehát teljes mértékben, kiemelkedő színvonalon meg is valósította, mely által a monográfia az európai joggal foglalkozó szakemberek számára megkerülhetetlen, az érdeklődők számára pedig izgalmas olvasmányélményt ígér.

Vadász Vanda*

⁶ Pl. az egyirányú reformkísérleteket tagláló alfejezet mintapéldája a *Mecsek-Gabona*-ügy.

* Tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: vadasz.vanda@tk.mta.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az aj Strec@tk.mta.hu címen jelezheti.

FEDINEC Csilla – HALÁSZ Iván – TÓTH Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek* (Budapest: MTA TK – Kalligram 2016) 232.

GURBAI Sándor: *A gondnokság alá helyezett személyek választójoga a nemzetközi jog, az európai regionális jog és a komparatív közjog tükrében* (Budapest: Pázmány Press 2016) 333.

KOMÁROMI, László – PÁLLINGER, Zoltán Tibor (szerk.): *Good Governance. Enhancing Representation* (Budapest: Pázmány Press 2016) 145.

KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Törvéyszéki retorika, jogász érvelés* (Budapest: Pázmány Press 2016) 143.

SCHWEITZER Gábor – SZABÓ István (szerk.): *A közjogi provizórium (1920-1944) időszakának alkotmányos berendezkedése I.* (Budapest: Pázmány Press 2016) 198.

SZERLETICS Antal: *Paternalizmus* (Budapest: Gondolat 2017) 178.

TÓTH, Tihamér (szerk.): *Unfair Commercial Practices. Recent Developments, Online Marketing and Kids Ads* (Budapest: Pázmány Press 2017) 139.

VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések* (Budapest: Pázmány Press 2017) 518.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajt@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.